

25
ЛІТЕРАТУРНА БІБЛІОТЕКА

В. ВИННИЧЕНКО

ВИБРАНІ ТВОРИ

К Н И Г О С П І Л К А

В. ВИННИЧЕНКО

ВИБРАНІ ТВОРИ

ЛІТЕРАТУРНА БІБЛІОТЕКА

41106

КНИГОСПЕЛ

ALTEPATVPHA BIBVIOIERA

Amoe

06 10

В. ВИННИЧЕНКО

ВИБРАНІ ТВОРИ

Вибір і вступна стаття
О. Гермайзе

Львів. Бібліотека
АН. УРСР

до книгозбірні
наук. ін-ста ім.
у Львові

цього
1976
О. Гермайзе

~~41106.~~

КНИГОСПІЛКА

Авт. Станіслав

4496-5(2=8u)5W

40

В. ВИННИЧЕНКО

ВИБРАНИ ТВОРИ

Вибір і редагування співробітника
О. Термидас

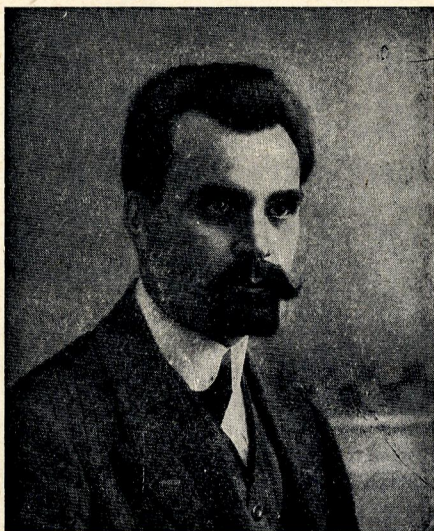
Вибір і редагування
О. Термидас

АНОД

Львівська державна
наукова бібліотека
638

БІБЛІОТЕКА
НАУКОВО-ДІСЛЕДНИЧА

Друкарня Київської Філії Книгоспілки
вул. Свердлова 8.—Зам. № 705
Київ. Окрліт № 2753
Тираж 5.000
1927

РАННЯ ТВОРЧІСТЬ ВИННИЧЕНКОВА НА ТЛІ ГРОМАДСЬКОГО ЖИТТЯ

Стаття О. Гермайзе

В українській літературі постать В. Винниченка, безперечно,—постать яскрава й показна. З'явившись на літературно-громадському обрії на початку ХХ ст., ця постать дуже швидко прикувала до себе увагу українського громадянства, і то різних угруповань, різних течій і громадського світовідчужання.

Було щось свіже, стихійне, оригінальне й талановите в цьому письменникові, що не йшов утертими шляхами української народницько-літературної традиції, а впевнено ступав на путь нову, освітлюючи те, куди рідко доходила увага українського белетриста, трактуючи так, як того Винниченків літературний попередник не міг трактувати.

Старе українство „українофільського“ ще напрямку з цікавістю поглядало на молоду літературну постать, хоча в тій цікавості були вже й елементи остраху перед ідейною протилежністю політичних поглядів молодого белетриста і старих діячів української етнографічно-філологічної науки.

Патріярх української філології й виразник українства епохи „Старої Громади“ П. Житецький був переможений свіжістю Винниченкової творчості, його знанням українського життя, але, почувши, що повістяр Винниченко є соціаліст, навіть не захотів з ним знайомитись.

В українофільських ролинах, де уважно стежили за українською літературою, творчість Винниченкова викликала поруч з прихильністю ще й збентеження: Винниченкові оповідання з життя заробітчан та люмпен-пролетаріату здавалися непристойними і натуралістичними описами життя отих, мовляв, „низів“ громадського життя і занозистими виразами героїв Винниченкових. Українофільський читач пізнавав в цьому „босяцький“ вплив Горького й картав молодого автора за тенденцію вносити „босяцьку“ непристойність у літературу. Так було, напр., як згадує Євг. Харл. Чикаленко, в родині Науменків, де вважалося, що творів Винниченкових не можна тримати з-за їхньої непристойности, у вітальні і т. д.

Картали Винниченка і за засмічування української мови, за його переборщену, на погляд критиків, пристрасть до того жаргону, що його вживають на Україні проміжні соціальні групи.

Проте, радикально-народницька українська критика, що в особі С. Єфремова встановлювала канони громадсько-літературної оцінки українського письменника, зустріла Винниченка привітно і навіть радісно.

Бадьорість і сміливість Винниченкової творчости відбивали, на їхню думку, новий етап в житті української інтелігенції, її передреволюційну запальність, її волю до життя, до будівництва, до національних та демократичних досягнень.

Нарешті українські революційні групи прийняли Винниченка як повістяра і співця революції, як художнього речника українського революційного підпілля.

Що-ж справді нового вніс Винниченко в нашу літературу?

Літературна творчість є не тільки художня форма естетичного світовідчуття, але разом з тим і форма філософського та соціального мислення. Отже, підходячи до Винниченкової творчості, доводиться говорити і про соціальне мислення авторове і про соціальне оточення, що впливало на автора, „означало, мовляв, його свідомість“, керувало його настроями й громадськими тенденціями.

Розуміється, С. Єфремов глибоку правду каже, ставлячи в зв'язок Винниченкову творчість з епохою початку ХХ ст., коли Винниченко почав писати.

Епоха та була передреволюційна. Вона вся була насичена напруженим революційним чеканням. Чекала ліберальна буржуазія на конституційні зміни в системі управління самодержавної Російської імперії, напружено чекало багатомільйонне селянство аграрної реформи, насторожено готувався пролетаріат до своєї „генеральної репетиції“.

В українському оточенні відбувався також процес підготовки внутрішніх змін, наростала нова генерація, вносячи нове розуміння завдань громадської роботи, інше ставлення до соціальної боротьби.

Старе українофільство давно вже стало архаїчним пережитком. На кон активного провідництва українською громадською думкою давно вже виступили нові радикальні елементи. Висовуючи туманний демократизм на народницькій основі, ці елементи всю свою енергію скеровують на піднесення ідеї українського національного відродження. Але поруч із цими радикальними елементами з'являються й формуються молоді революційні елементи.

Приходять вони з родин старої української інтелігенції (Антонович, Грінченко, Юркевич, Русов), одходячи од своїх батьків все далі й далі, наближаючись до революційного сприймання подій, проймаючись романтикою близького соціального зрушення, вербуються вони з рядів українського демократичного студентства, подекуди притягаючи до себе окремих свідомих і розвинених робітників і селян.

Ця група робить надзвичайно інтересну спробу поєднати українство з революційною боротьбою, позбутися рис отого культурництва, що так виразно характеризували український рух. Словом, ця група в українському громадському житті початку нашого століття казала своє нове слово, робила новий революційний крок вперед.

Винниченко весь пройнятий інтересами та впливами цієї групи. З 1902 року, приїхавши з Херсонських степів до Києва, він відразу поринає в бурхливе життя київського студентства. Були це справді часи бурхливого піднесення, коли молодий протест виливався так легко і часто, набираючи форм чи то політичної демонстрації, чи то якоїсь нелегально-організаційної роботи. Винниченко бере участь у відомих студентських заколотах того часу, разом з тим стає він близько й ідеями і організаційно до молоді Революційної Української Партії.

В історії громадських та революційних рухів на Україні Революційна Українська Партія займає безперечно поважне місце. Була вона виявом того перелому, що стався в українському житті початку ХХ ст.

Старе українське життя, введене в організаційні форми запальною народницькою молоддю 60 р.р.,

швидко досить замкнулося у вузькому колі культурницьких та літературних переважно інте ресів.

„Стара Громада“ формувалася спочатку як організація протесту проти політики і культури польської шляхти на Правобережній Україні. Ця організація була напосна духом молодого бунтарства та протестантизму народницько-настроєних юнаків, що на шляхетській культурі були виховані і од неї з обуренням і різким протестом нині відходили. Громадським хвилюванням, напруженням душевним і безперечним народницьким демократизмом віс від постатів Антоновича, Михальчука, Познанського і інших з цього славного гуртка фундаторів „Старої Громади“. Але „Стара Громада“ в процесі своєї діяльності одкинула звязок з революційним народництвом, пасивно одійшла від українського політичного та соціального радикалізму і не вміла як слід активно використовувати загальні можливості політичного лібералізму.

Революціонери-народники, що пробували нав'язати з „Старою Громадою“ зносини, так і не з'єдналися з нею в практичній пропагандистській та революційній роботі; вождь українських соціалістів-радикалів Драгоманов мусів сам вийти з „Старої Громади“, пориваючи з нею ідейний звязок і утворюючи новий осередок, нові впливи запроваджуючи в українське громадське життя.

Політичною ліберальною організацією „Стара Громада“ теж не здолала бути, може через те, що лібералізм, як політичне угруповання, розвивався переважно на поміщицькому ґрунті, а члени „Старої Громади“ переважно були інтелігенти та ще з виразними історичними, філологічними та історико-літературними інтересами.

Таким чином, „Стара Громада“ все більше й більше перетворювалась в приватне товариство ліберальних українофілів, антикварів-українознавців, далеких від політичної активності, не однакового світогляду що-до переконаннів політичних та соціальних.

В 70 р.р. „Стара Громада“ ще організовує низку громадських починів, як от перепис київського населення з метою представити Київ як українське місто. Члени Громади утворюють в Києві відділ Географічного товариства так само з метою всебічного етнографічного, національного і почасти економічно-статистичного обслідування України. „Стара Громада“ організовано демонструє українську науку на Київському Археологічному з'їзді 1874 року,—словом, бачимо в цей період ще інтенсивне життя „Старої Громади“, яке виявляється і на-вні, яке має безсумнівні об'єктивні досягнення.

В дальнішому ця активність потроху завмирає. На початку 80 р.р. (1882) „Стара Громада“ спромоглася ще на організацію „Кієвської Старини“, наукового органу українознавства, що проіснував 25 років, і, маючи величезне значіння в історії української науки, в політично-громадському відношенні мав слабо виявлену фізіономію, маючи фатальний ухил, що насував до настроїв „Старої Громади“, до антикваризму, аматорства, до місцевої старовини, словом, маючи характер отого українофільства, що так різко одрізнялося від активного українства.

Перший і самий ранній удар по політичній м'явості „Старої Громади“ зробив Драгоманов, поклавши початок українському радикалізму і соціалізму на українському ґрунті.

Пізніше створюються нові течії, що, не виступаючи так одверто проти „Старої Громади“ як Драгоманов, проте знаменували собою нові повороти в розвитку української громадської думки та нові кроки в історії українських громадських організацій.

Мусимо одзначити націоналістичний напрямок з Ол. Кониським на чолі, активність якого далеко несхожою була на українофільську млявість „Старої Громади“. Та й чіткості у нього значно було більше, ніж у Старих Громадян, хоч він з ними і не провадив якоїсь боротьби.

Другий напрямок, що створюється пізніше і відрізняється досить помітно від настроїв „Старої Громади“, був той ліберально-народницький з культурницьким обарвленням та загостренням національним відчуттям напрямок, що його виразним носієм був Б. Грінченко

В 90 р.р., продовжуючи Драгоманівську тактику що-до організації наукової й культурної роботи на Україні, Мих. Грушевський розбивав українофільську інертність і створює в Галичині справжній центр української науки й культури, надаючи науковій та культурній творчості виразного національно-політичного відтінку.

Тоді-ж українська з „разночинців“ молодь, здебільшого з рядів сільської молоді ще на студентській лаві сидючи, намагається в нові слова, зафарблені соціалістичними ідеями, огорнути свій демократичний, народолюбний ентузіазм і порив до національної роботи.

В ХХ столітті „Стара Громада“ увійшла українофільським, дуже серйозним і поважним, але мало цінним в ряду нових життєвих ідей та починів, архаїчним пережитком.

Це-ж отих українофілів мав на увазі Б. Грінченко, оповідаючи в своїй віршовій сатирі про професора Пшика, що носився з великими та грандіозними проєктами наукового спізнання історичного минулого, а тим часом нічого путнього та корисного не міг дати, окрім того цигансько-ковальського пшика з відомої народньої байки.

І отих млявих антикварів-патріотів мав на оці Вол. Самійленко, їдко висміюючи патріота України, що отаборився на теплій, вигідній, своїй власній і рідній печі, схожого як дві краплі води на того иншого Самійленьківського теж патріота Івана, що йому Самійленко з такою глибокою та вбивчою іронією приспівував:

Патріоте наш Іване,
Ти, їй-богу, молодець...

В громадське життя українське входить критицизм до звиклого громадського спокою, намічаються нові форми організаційні та ідеологічні, але всьому цьому бракувало щирого не тільки національного, але й революційного піднесення.

Глухе незадоволення селянської маси, що могло кожної хвилі вилитися в бурхливий заколот, формування та зріст пролетаріату на Україні, нарешті загальна соціально-економічна ситуація в Росії, коли виразно почувалося, що організаційні сили дворянської імперії вичерпані і що нове життя має ось-ось повалити або зреформувати глибоко і ґрунтовно вікову систему дворянсько-царського панування,—все це не могло не мати одгуків на українському ґрунті, в колах української молоді. В остаточнім наслідку тих відгуків та впливів народжується з початком

XX ст. нова, з самої молоді складена, Революційна Українська Партія¹⁾.

Винниченко був один з тих, що формував і над організацією тієї партії працював, разом з тим він з'явився як поетичний репрезентат партії, як співець її настроїв, прагнень, ідеалів.

З такою міркою та оцінкою перших творчих кроків Винниченкових треба до нього підходити. Він поглиблює отой критизм і ту іронію до громадських з'явищ, що розквітнули спеціально на українському ґрунті.

Грінченко і Самійленко сатиричним бичем бичували українофілів, Винниченко йде далі. Він пильно вдивляється в навкружне українське життя і пильним спостережливим оком сатирика-художника виловлює в ньому те, що ліниво до того часу приймалося як певне національне досягнення, як важливий здобуток.

Десятки років існував уже український театр, гордість українського громадянства. В п'єсі бо український громадянин-письменник виливав свої народолюбні, иноді сентиментально-ліберальні і поверхові, иноді глибокі і важливі та серйозні ідеї, в п'єсі він ідеалізував своє минуле, романтичним серпанком обгортаючи дії предків з їх робленою славою, вкладаючи в уста мертвим героям сивої давнини слова національної та ліберальної опозиції й тенденції. Театр був в умовинах тих часів єдиною трибуною, з якої живим словом українським можна було промовляти до живих українських, а частенько й зрусифікованих мас.

Не могло бути жадного сумніву в тому, що

1) Докладно про неї див. мою монографію: «Нариси з історії революційного руху на Україні» т. 1, Книгоспілка. Київ.

український театр—це справді живе і корисне діло українського громадянства.

Але увага молодого революціонера, що ставить перед собою завдання переоцінити старі цінності й змінити набридлі трафарети та при звичаєння, вдивляючися в цю сферу, знаходить тут багато матеріалу для своїх сатиричних та іронічних спостережень. Перед українським читачем вперше з'явилася постать цього провінціального п'янички—актора Гаркуна-Задунайського з почтом курйозних малокультурних Гонт та Залізників, цих мізерних комедіантів з отими звучними іменами на афішах, що ніби на ганебну безнадійність заганяли славні імена колишніх їх справжніх носіїв.

В Гаркуні-Задунайському, що стає з часу свого появи збірною назвою для малоросійської театральної „халтури“, пізнано було не тільки нашу глуху провінцію з її п'яними „культурними“ діячами та невизнаними талантами, не тільки від громадянства українського одірвану малоросійщину, але елементи творчих прийомів та театрального побуту пізнано було і в тому оточенні, що рівнем вище стояло за трупу класичного Гаркуна. Сатира Винниченкова мусіла спричинитися до оздоровлення атмосфери, що оточувала живе діло українського театру.

Знявши руку на театральне життя, заглянувши туди оком сатирика, Винниченко, сам молодий письменник, що незабаром став виступати не тільки як повістяр, але й як драматург, зумів сатирично поставитися і до українського театрального репертуару, до творів українських драматургів.

„Люте серце або-ж чотири смерті разом. Драма на 4 дії Сьогобережного“—для Винниченка типова

українська драма. З юмором та іронією оповідає Винниченко зміст її:

„Любляться собі, бачите, двоє пренепорочних, страшенно добродійних коханців, Маруся та Грицько. Любляться вони вірно, чесно, живуть душа в душу, ось-ось мають побратися, коли-ж... не можна. Не дозволяє драма, бо їй справді таки: щоб то була за українська драма, якби кожному дозволялось женитись. Марусю любить ще Гаврило. Це Гаврило... Та ви знаєте, який це Гаврило, його в кожній українській драмі можна бачить. Злий, єхидний, поганий, тидкий... Але Грицько ревнує Марусю до його і раз на вечорницях убиває Гаврила. Зараз же приходить урядник і забирає Грицька на Сахалін. Але він в четвертій дії тікає звідтіль і приходить до Марусі. А Маруся вже вийшла заміж за Максима. Грицько, відома річ, сердиться і вбиває Максима, а коли Маруся хоче оступитись за його, то й її. Тут знов приходить урядник і I, II і III чоловіки і хочуть забрати знов Грицька на Сахалін, але він з реготом вибиває отрути і, дригаючи ногами, умирає біля Марусі. Урядник з чоловіками стають на коліна й моляться богу. Цим кінчається драма“.

В цій майстерно написаній юмористичній картині легко було пізнати безліч одноманітних і нудних українських мелодрам, що належали і Гаркунам-Задунайським від драматургії, а іноді виходили з під пера людини з гарною письменницькою репутацією та з громадським іменем.

Винниченків сатиричний погляд не милував тут нікого і убійча правда про нашу культурницьку діяльність була сміливо сказана.

Не помилював Винниченко і нової української інтелігенції, що ото вже визначалася активним і

навіть войовничим націоналізмом і на національне почуття навіть хворіла, до всього його приточуючи, в усьому намагаючись відшукати щось таке, щоб хоч якесь то відношення мало до української справи.

Винниченків „Уміркований та Щирий“ так само, як і Гаркун-Задунайський, стали давно збірними назвами для відповідних явищ в нашому суспільному житті. Нового у Винниченковій сатирі, рівняючи її, скажім, до громадського в літературній формі бичування, як ото у Грінченка та Самійленка, було те, що Винниченко висміював не за млявість, не за пасивність, а за химерну, непродуману і через те нерозумну активність. Винниченків „Щирий“ аж ніяк не хворіє на пасивність. Цієї риси йому закинути не можна. Навпаки, він до всього присікується, як огонь, уперто, ревниво, з піднесенням, завзято. І байдужости до громадських, особливо, до національних справ йому закинути не можна. Він увесь як напружена струна, чуйно прислухається до навкружного, все бере на увагу, завжди готовий виступити в оборону дорогої йому національної ідеї.

Цей „Щирий“ — Недоторканий може побитися з справником за те, що той назве українську мову „великоруским наречієм“, може вилаяти візника за те, що той на Хмельницького сказав: „хахлацький генерал“, або прочитати бурну нотацію своєму знайомому за те, що той не носить на шиї української краватки, може счинити скандал у вагоні, лаючи всіх і все, хто тільки насмілиться щось критичне або недоброзичливе сказати про українські націоналістичні змагання, навіть зневажаючи „кацапським прихвостнем“ українця-революціонера, що пробує хоч трошки висвітлити національну справу, розрізняючи бюрократію російську й ве-

ликоруський трудящий люд, нарешті Недоторканий може закінчити низку своїх національних подвигів класичним вигуком в тюрмі на адресу своїх ідейних противників, але товаришів по спільному ув'язненню: „Геть, чортова кацання, з наших українських тюрем! Чого поналазили сюди?“

Образ Недоторканого у Винниченка є один з кращих сатиричних спроб Винниченкових на українське громадянство. В Недоторканому („такий високий, здоровенний чолов'яга з довгими козацькими вусами. Раз-у-раз ходить в вишиваній сорочці з стьошкою“) пізнавали навіть одну живу людину, що визначалася своїм крайнім „патріотизмом“ і все життя воювала з „кацапськими“ впливами. Але не в портретності тут була справа. Річ у тому, що хоробливе національне почуття, що його плекано було перед тим, може й вигідно відрізнялось від анемічного і громадсько-безсилового українофільства, але доходило вже до карикатурності, а коріння цієї карикатурності полягало в тому, що націоналізм український часто не виясняв ту соціальну основу, на якій він зростає, і оставався в повітрі, як ідея сама по собі, без зв'язку з соціальною боротьбою, з політичними змаганнями.

І виводячи гумористичний тип „щирого українця“, Винниченко власне і б'є в оту ціль—наочно виявити теоретичну безгрунтовність воєвничого українського націоналізму.

Поруч з постаттю Недоторканого пройшла якось непомітно і постать його супутника Самусаренка, теж сатирично вимальованого представника українського „громадянства“. Коли Недоторканий за свою до абсурду доведену ідею повної незалежності України за всякого режиму готовий іти на все,

ладен користуватися всякими засобами, то Самусаренко—тихенький і обережний хуторянин, що сам каже про себе: „я... люблю неньку Україну, кохаюся в рідній мові нашій, шаную батька Тараса“ і т. д., словом, Самусаренко ніби „свідомий українець“, як говорилося в оті старі дореволюційні часи. Але Самусаренкове українство не має того одчайдушного романтизму, який живе в українстві Недоторканого. Самусаренко з обуренням нотує, що Недоторканий „згодний навіть на те, щоб насильно землю одбирати, аби завести свою самостійну Україну. Ну, а я цього вже не можу! —скрикує вражений Самусаренко,—Україна Україною, а земля землею“. Одним словом, Самусаренко своє хуторянське майно не віддасть ніколи за романтичні оми Недоторканого.

Громадська цінність Винниченкової творчости в цьому випадкові була саме в тому, що вірно, хоч, розуміється, і утрировано, як це їй подобає в таких творах, була відбита жива дійсність, і Винниченкові типи легко знайдуть свої життєві прототипи. Якщо пригадаємо ми громадське життя українське початку ХХ ст. та епохи революції 1905 року, ми побачимо там інтересний напрямок, що характеризувався революційністю в засобах і фразеології та крайнім і войовничим націоналізмом, але разом з тим від групи осіб, що йшли цим напрямком, утворюючи так звану Українську Народню Партію, віяло якоюсь цілковитою безгрунтовністю, глибоким провінціалізмом та нестриманою національною романтикою, що частенько таки впадала в комічність. Коли в літературі цього напрямку (напр. „Самостійна Україна“ Мик. Міхновського) ставилася справа українського культурного відродження та питання про націо-

нальні права на ґрунт старих історичних позвів українців з росіянами і серйозно доводилось, що українці мають право на політичну самостійність, бо право це впливає цілком ясно з юридичної аналізи Переяславського трактату 1654 року, то це справляло вражіння курйозу з поля політичних архаїзмів; важко було серйозно поставитись і до таких „революційних“ виступів людей зазначеного напрямку, як ото відома спроба висадити в повітря пам'ятника „кацапському поетові“ Пушкіну в Харкові, бо, мовляв, в столиці Слобожанщини не поставлено пам'ятника Шевченкові.

Того-ж порядку були заклики цієї групи в шовіністичному та комічному дусі до української молоді, щоб молодий хлопець, думаючи про одружіння, не брав собі „дружини з чужої (не української) родини“, і щоб він пам'ятав, що всі народи українцям брати, окрім кацапів, ляхів та жидів.

В цих закликах та подіях одразу можна побачити курйозну, химерну постать Недоторканого.

І Винниченко був правий, як художник, коли тоді цей тип крайнього безґрунтового шовініста вивів і змалював як тип несерйозний, в політичному житті не важливий і навіть тоді не дуже небезпечний, бо сама курйозність і фактична безсилість цього типу робила його нешкідливим, викликаючи до себе веселе гумористичне ставлення.

Через яких десять років гумористичний і мало шкідливий шовінізм Недоторканих дістав силу і став справді загрозливим, коли став в ідеологічній послугі соціальним змаганням буржуазії та „хозяйственным мужичкам“. Тоді ще загрози в собі він не мав.

А солоденький, полохливий, боязкий націоналізм Самусаренка теж відповідав отому дійсному

стану, коли дрібні хуторяни та де-які з „чиновних“ людей на державній російській службі кокетували в хвилини відпочинку з українством, до смерті боїчись або його висунути наперед і боротися за нього, або звязувати свої національні мрії з реальною боротьбою трудящих українських мас, для яких справа визволення національного могла стати тільки як справа соціального визволення і класової перемоги.

З Недоторканого був смілий, хоча й фантастичний романтик, що міг навіть іноді здаватися і не таким уже курйозним та смішним, а завзятим і одважним (через те мимоволі симпатичним) Дон-Кіхотом, з Самусаренка—убогий обиватель, безпросвітній міщанин, скрупульозний практик і сентиментальний слинько, що навіть своїх солоденьких та рожевих мрій боїться і готовий при першій-ліпшій нагоді сховатися з ними.

Винниченко в цім творі зайняв позицію людини, що може критично оцінити і того і другого і має свій погляд і своє розуміння національної справи.

Крім Недоторканого та Самусаренка, у Винниченковому оповіданні фігурує ще одна постать українця. Це „чорнявий студент в червоній косоворотці“ (не у вишиваній сорочці), що в суперечці Недоторканого з пасажирами в вагоні вставляє свої уваги „за пролетаріят“. Він виразно й чітко ставить питання про українську самостійність, орієнтуючись на інтереси пролетаріату: „Українській буржуазії, та й то де-якій тільки частині, може потрібна самостійність України, але українському пролетаріатові вона зовсім непотрібна. Українському робочому люду, як і всякому, потрібна така політична форма, яка сприяла б його

розвиткові... Але відокремлюватися цілком від своїх братів руських чи поляків йому зовсім не треба.“

Устами „чорнявого студента“ промовляє у Винниченка еруптивський соціалістичний критицизм до національної проблеми. Він був уперше поставлений Драгомановим в полеміці з російською та польською публіцистикою і політичною практикою, і також в полеміці з українськими вузькими націоналістами. На початку ХХ ст. молоді ерупісти знову гостро ставлять питання про войовничий націоналізм, різко осуджуючи його і йому протиставляючи соціальну проблему робочих мас, яка включає в собі цілком і оту національну проблему.

В словах і думках того студента є правильне розуміння громадських завдань, і зрозуміти Винниченкову творчість по лінії її соціального розуміння краще і легше, коли мати на увазі світогляд і громадське світовідчуття того студента.

Поривання тодішньої української молоді, що лавами йшла до РУЦ, сам Винниченко схарактеризував дуже влучним описом: „Це було в ту добу, коли в грудях так співу багато, що хочеться сліз. Це було в ту добу, коли небо здається таким низьким та досяжним. Прихилить вам його? Можна. Ось тільки управитись з тою та тою справою і в мент вам буде небо з зорями, з місяцем, сонцем, з чим хочете. Може дракона якогось убити? Дракона з вогневою пащею і сотнями лап? Давайте його сюди! Де той дракон? Ах, це-ж була як раз та пора, коли аж кишить навкруги всякими драконами, коли так легко, так охоче йдеться на бій із ними“. („Купля“).

Українська молодь тоді справді переживала глибоке піднесення, вона поринала в хвилі революційного життя, переоцінювала старі цінності, ті цін-

ності, що святощами були для батьків. Тепер ці цінності бралися під гостру критику або висміювалися, як це ми бачимо у Винниченка. Інтенсивно шукала молодь нових дороговказів, нових орієнтацій, нової віри чи науки, щоб вона зформулювала їхні поривання і стремління.

Життя було бурхливе. Почувалося наближення того великого зрушення в царській імперії, що пришло з 1905 роком. Заходили глибокі зміни в соціяльній структурі, оформлювались нові соціяльні групи, молодий розум жадібно всмоктував в себе все оте віщування грядущих недалеких змагань, а почуття напружено переживало ті громадські процеси.

Старе українство виросло на сільських вражіннях. Спочатку це були вражіння дворянської інтелігенції, що з увагою і сентиментальною симпатією, а іноді і з щирим спочуттям ставилась до народнього сільського життя. В красному письменстві ці вражіння виразно відбилися у Квітки, Марка Вовчка і в багатьох інших.

Пізніше, після селянської реформи, особливо з кінцем століття, сільські вражіння стали кристалізуватися в психиці українського інтелігента „разночинця“ з його демократичним народолюбством. Нечуй-Левицький і Грінченко мабуть найкраще відбили цю смугу громадських вражінь українського інтелігента.

Українство, як громадський рух, жилося селом, без нього воно не могло жити, місто лякало інтелігента з українськими симпатіями, бо місто несло руїну сільському споконвічному укладові, місто несло русифікацію і деморалізацію. А тим часом в місті саме народжувалась і формувалась та сила, що єдина в силі була вести трудящі маси

до організованої і теоретично продуманої та усвідомленої боротьби. Це була сила пролетаріату. Ця потужна сила з'явилась непомітно для українського інтелігента. До пролетаріату йшли з інтелігенції переважно люди без національно-культурної української підготовки, люди або зрусіфіковані, або не українці, а коли бували випадки, що людина з українською підготовкою проймалася правдою пролетарського руху і пролетарськими інтересами, то така людина частенько якось машинально одходила од українських національних інтересів; ці інтереси здавалися такими нецікавими і мало цінними в погляду соціальної боротьби, ба навіть назадицькими, реакційними, шкідливими. Хіба можна було одночасно займатися пропагандою революційних ідей серед робітництва, ставити нелегальні друкарні, провадити гуртки, влаштовувати мітинги та масовки під постійним страхом несподіваного з'явлення жандармів та поліції, словом, робити оце політичне діло, повне реальної, насиченої боротьбою, романтики, і одночасно займатися „національною працею“, тоб то перекладати святе письмо на українську мову або складати словника, ретельно вибираючи силу фразеологічних зворотів для спізнання дійсного значіння якогось слова? А, з другого боку, пролетаріат на Україні був досить ґрунтовно зросійщений, і люди, що йшли до нього, не відчували практичної потреби в українстві.

Та група української молоді, до якої належав Винниченко, відчула потребу примирення чи, вірніше, поєднання інтересів села і міста. Тому бачимо у Винниченка оці нові нотки в творчості, коли пролетар притягує до себе увагу.

Правда, в українській літературі Винниченко не перший заговорив про робітника. Якщо не на-

живати Франка з його оповіданнями про галицького робітника, не називати тому, що українське робітництво Галичини в інших політичних умовах пробувало, то треба, розуміється, згадати про того-ж таки Нечуя-Левицького. Його „Микола Джеря“ формально наче то описує життя робітництва, що з трудом і з болем тяжким відривається від рідної матери-землі і йде працювати, поневірятися в тяжкій праці на цукроварню. Але в своєму описові Нечуй-Левицький остається вірним самому собі. Його робітники це ще далеко не пролетаріят, це ще цілком селянська людність, незаможна, бідацька, обезземелена і упосліджена, або міцно з селом звязана. Така людність у великому числі була на Україні і в XVI і XVII і в XVIII ст., тільки тоді ці „люзні“ люди, *homines vagabundi*, ішли або в степи на добичницькі промисли чи на козакування, або боки витирали по винницях та броварнях чи на рибних ловлях, піддержуючи активно всякий заколот, всяке заворушення, звязане з помстою на пануючих та багатих. Цю людність найкраще назвати перед-пролетаріят, і Нечуй-Левицький про такий перед-пролетаріят веде мову, остаючися проте всіма своїми симпатіями в селянських вражіннях, бо для нього бурлакування—то нещастя, а щастям було б повернення до блаженного первісного селянського стану.

Винниченко, як це натурально було для українського письменника, ще прив'язаний до села, од нього він не одходить, про нього ніби пише в своїх творах.

Тільки у Винниченкових творах не бачиш зовсім того улюбленого українського села, яке по трафарету можна було змальовувати в двох варі-

яціях: або Шевченкове радісне, захоплене і ідеалізоване „село і серце одпочине“... або Грінченківське тужливе і гірке —

Убогії ниви, убогії села,
Убогий обшарпаний люд...

Винниченкова увага спинається на певних групах села, для нього не існує село неподільне, суцільне, ота мрія, джерело мук і душевного одпочинку для старого українського інтелігента.

Одна з перших ранніх повістей Винниченка це „Краса і сила“—величеньке оповідання, що зразу притягло увагу читача до автора. В цій повісті Винниченко, як і всюди в інших творах, без злоби, але критично і насторожено ставиться до при звичаєних форм та шаблону в галузі національної культури, що творилося „старими“.

Малює Винниченко свою героїню Мотрю, вродливу та привабливу жінку, з-за якої ведеться запекла ревнива боротьба поміж сильними характерами з одчайдушного люду. Краса Мотрина—українська краса, але трафарет описування цієї краси українськими письменниками одкидає Винниченко. „То була краса,—описує Винниченко,—що викохується на Україні, але не така, як малюють де-які з наших письменників. Не було у ні „губок, як пуп'янок, червоних, як добре намисто“, ні „підборіддя, як горішок“, ні щок, як повная рожа“, і сама вона не „вилискувалась, як маківка на городі“. Винниченків опис жіночої української краси далеко не трафаретний, поетичний, не зважаючи на свою реалістичність, і опис цей свідомо протиставлявся отому при звичаєному шаблону, отим заялосеним до нудоти словам та

уявленням, що ними жила українська література, а з нею і все українське громадянство.

Так само, як в „Гаркуні-Задунайському“, Винниченко виголосив похід проти заязлених шаблонів нашої драматургії, за зброю собі в тій боротьбі беручи спостережливу іронію та скептичний гумор, так само і тут бунтується молодий протестант проти українофільських або старо-українських традицій та смаків в літературі.

Але тут, в „Красі та силі“, Винниченко оформлює, розгортає й поширює свій бунт і свій протест.

Не тільки нудні, роблені, життєві естетичні уявлення та форми і прийоми літературної творчості гнітять молодого автора, його гнітить весь устрій старого провінційального українського життя.

„Тихо-тихо в Сонгороді“, починає Винниченко своє оповідання і проти цієї проклятої тиші, проти цього мертвого спокою, що такою принадливою темою для ідилічної ідеалізації міг би бути, бунтує Винниченко.

Сонгород—це-ж прообраз городів та сел неосязної України, Сонгород—символ українського класичного лінивства та сумирної повільності.

В Сонгороді родилася тужлива українська пісня, і в неї вплелися мотиви та почування покори і солодкого сумування, позбавленого волі до життя, до боротьби, та творчости, Сонгород—це-ж і є ота піч, на який сидючи в теплі, український громадянин на тисячній варіації повторює мрійливе заняття Манілова, що тип його утворив геніяльний українець, який так добре знав оті Сонгороди.

В Сонгороді завжди тихо, він завжди спить.

„Тихо в ньому, як і дощик січе день і ніч, як і сніг тріщить під ногою, тихо й тоді, як соло-

вейко заливається піснею коханням по садах, по гаях, по зелених дібровах. А надто тихо в літній, робочий день, тихо на вулицях з плетеними тинами, тихо на головній вулиці з неодмінною поліцією, управою й будинком про арештантів, тихо коло крамниць на базарі,—скрізь тихо. Вийдеш на головну вулицю, що гін на троє тягнеться з одного кінця міста до другого, подивишся праворуч—тихо, пусто й нікого нема, глянеш ліворуч—тин, дереза й нікого нема; куди не глянеш—тихо, пусто, тільки вітер тихенько шелестить та грається листям“.

Навіть Сонгородський ярмарок, де наче б то має бути галасливе життя, рух, пристрасть, і той млявий і флегматичний: „Тихий, спокійний, навіть флегматичний український ярмарок. Нема в йому ні зайвої турботи, ні зайвого крику, ні зайвої біганини: мирно, спокійно—і легкий кольор флегми на всьому“. І цей спокій, ця повільна, нерухома майже флегматичність, родить безмежний сум, одчай. Сумно в Сонгороді надто в-осени, в темний, довгий, холодний вечір. Вітер, наче скажиться,—то стогне, то плаче, то регіт піднімає, то стиха, поволі застука по віконницях запертих, то знов заскиглить, завис, заплаче й сипне й сипне дрібненьким дощем. Пусто страшено, безлюдно, тільки тополі неначе з докором хитають чорними вершечками, мов дивуючись, як таки можна вилазить на вулицю в таку негоду“.

В іншому оповіданні Винниченко зажурено оповідає дуже барвисто про отой віковичний український спокій, про відсутність метушні, хапливості, руху: „Ви уявіть собі, я родився в степах. Ви розумієте, добре розумієте, що то значит „в степах“? Там, перш усього, немає хапливості.

Там люди, наприклад, їздять возами. Запряжуть у широкий, поважний віз пару волів, покладуть надію на бога і їдуть. Воли собі ступають, земля ходить круг сонця, планети творять свою путь, а чоловік лежить на возі і їде. Трохи засне, підкусить трохи, пройдеться з батіжком наперед, підожде волів, крикне задумливо „гей“ і знов собі поважно піде вперед... Там нема хапливости. Там кожний знає, що скільки не хапайся, а все тобі буде небо, та степ та могили. І тому чоловік собі їде, не псуючи крови“. („Зіна“).

Її, оцю відсутність хапливости, а разом і відсутність всякого руху автор не тільки бачив, але й сам в собі носив її. Тому так болюче і мусів відчувати ввесь тягар того нехапливого безсилля й нерухомої бездіяльності.

Винниченко зчиняє бунт проти цього мертвотного спокою, проти цієї пустоти, повільности, застою.

І в спокійному, лагідному, провінціальному побуті він шукає наповмацки з'явищ і людей, що моглиб зрушити оту тишу провінціального задоволеного блаженства, отой монотонний плескіт осіннього набридливого дощу.

Співець передреволюційних бур в Росії, автор пісні про буревісника, М. Горький, пройнятий схожими з Винниченковими настроями протесту проти нерухомости та інертности життя, знайшов протестантів в російському люмпен - пролетаріаті, і тривожна думка молодого українського белетриста, що дихав передчуттям близького соціального зрушення, знайшла сильні й рішучі, бентежні характери в злочинному світі, серед сміливих, одчайдушних злодіїв та розбишак.

Яка-б не була буря, а вона потрібна, і симпатія революціонера на боці тих, хто не ко-

риться закону, хто право носить в собі, в своїй силі, в своїй індивідуальності.

Така постать Андрія з „Краси та сили“, що нею милується Винниченко. Андрій перемагає не тільки фізично, але й морально вродливого, та нерішучого Ілька, Андрій завойовує любов також жагучої і пристрасної Мотрі. В Андрії початок протесту проти Сонгородської млявості, в ньому шукання нових громадських настроїв, вимога нового темпу, нового розмаху українського життя.

В „Краси й сили“ Винниченко ще далеко не оформив свого революційного шумування. Не кажучи вже про те, що люмпен-пролетаріят і декласовані злочинні соціальні групи ніколи не можуть служити за нормальну базу для соціальної боротьби і революційної ідеології, самий характер отих сильних натур з декласованого елементу одгонить завжди небезпечним, безгрунтовним і недоцільним романтизмом та весь побудований на індивідуалізмові. Перша спроба Винниченкового протесту проти Сонгородського побуту намічала саме отой індивідуалізм та романтику сильної натури. Винниченкові навіть самої бурі було не досить, бо колиб не було спокою, буря не мала б того привабливого та принадного змісту: „не дай боже все життя жити цим покоем, або тією бурею“...—говорить Винниченкова героїня в „Контрастах“. Контрасти, противенства, боротьба панує в житті і мусить панувати, і Винниченкове палке бажання упитися тими контрастами, виявити всі можливості своєї індивідуальності в тій напруженій повсякчасній боротьбі, в життєвій шаленій бурі.

Ці настрої характерні і типові для перед-революційної доби. І справді революційними, твор-

чими, а не романтично індивідуалістичними робить їх те, що тій групі молодії української інтелігенції, до якої Винниченко належав, в око впадає соціальна проблема не тільки люмпен-пролетаріату, але й справжнього українського пролетаріату, ще не зовсім одірваного від родючої, спокійної та любовної матери-землі.

Український пролетаріат — заробітчани з'являються у Винниченкових ранніх оповіданнях в трохи несподіваному, нарочито підтушованому, підкресленому освітленні. Компанія людей, що пілячить на пікніку у багатирки Глікерії, шукаючи разом з господинею сильних вражіннь та жагучих переживань, вертаються з пікніку і раптом бачать „кроків на 30 від шляху якусь масу рудих свиток, жовтих брилів, чорних та червоних хусток, босих ніг, якихось довгих, білих палиць, клунків, грабель. Вони то рухаються, то спокійно лежать на землі, у холодку під деревами, тінь од яких довгими, незграбними пасмами сягає аж до шляху. Біля рову, що поділяє ліс від поля, горить вогонь, а коло його стоять якісь постаті з з голими спинами й простягши руки над вогнем, щось роблять“. Це вони нищать на вогні нужу, що їх обсіла. „Всі вони однакові: на бороді, на вусах, на бровах, у зморшках лиця, навіть навіях у чоловіка, як на бур'янові край шляху, лежить густо сірий порошок, що навіть засох йому на губах чорненькою ниткою“. Глікерія годує їх, зголоднілих людей, остатками їжі від пікніку, і люди по звірячому, давлючи і б'ючи один одного, жадібно хапають все, що рука вхопить, і їдять так, що герой оповідання, що так жадає контрастів і бурхливих переживань перелякано шепче: „Не можу... не можу дивитись... я впаду. Така картина... такий жах“...

Картина, справді, вийшла жахлива. Сільський пролетаріят виводиться, як ми бачимо, без сантиментальних зітхань, без народницького співчуття, а з нарочитою якоюсь жорстокістю загострюються автором різні виломи соціальних протиривств і контрастів. Оця картина, що в ній вперше Винниченко виводить наче ненароком пролетаріят, очевидно, не подає звичайного стану його; тут все припасовано до того, щоб виявити контрасти соціального укладу життя, класові й побутові різниці.

І подавши таку різницю, автор вгамовує свій нестримний індивідуалізм, свою жагучу особисту, ніби непереможну жадобу життя. Бажання бурі, боротьби, змагання, різких переломів локалізується віднині у Винниченка на соціальній проблемі трудових мас.

Але до яких саме трудових мас мав іти Винниченко і його товариші-сучасники? Українська молодь, уже через те саме, що вона була українською, тоб-то генетично звязана була з ідеологією різнородних, але об'єднаних в сільському побуті течій та напрямків, мала орієнтуватися на село. Аджеж село було українським, а місто зросійщеним, і здавалося, що жити інтересами міста це значить перестати бути українцем, як це часто і бувало на практиці. Українська революційна молодь з селом не пориває звязків, але в селі вибирає вона той шар, що мостом є між селянином-хліборобом та міським пролетарем. Це здрібніле, спролетаризоване селянство, це наймити, заробітчани, сезонний сільсько-господарський пролетаріят.

В ранній період своєї творчості Винниченко багато уваги приділив українському робітництву,

але у Винниченкових робітничих оповіданнях годі шукати чи то фабрично-заводського побуту, чи то своєрідної звязаности психологічної робітника з заводом, фабрикою. Навіт у Коцюбинського, що займав фактично значно поміркованішу за Винниченка громадську позицію, герої „Fata morgana“ більше живуть інтересами своєї гуральні, більше звязані з заводом, ніж робітники Винниченкових оповідань.

Немає у Винниченка, особливо в ранній період, знання робітничого побуту на фабриці чи на заводі, не відчуває Винниченко поезії машинної роботи і людської колективної з'єднаности з машинним колосом. Винниченкове робітництво це переважно сільсько-господарський пролетаріят. Це та соціальна база, на яку оперти хоче Винниченко свою революційну в українських національних формах ідеологію.

Поезія сільсько-господарської роботи добре відома Винниченкові. Його ескіз „Біля машини“ пройнято отією бадьорою, кремезною поезією, що виростає в роботі в українському селі на жнивах, під пекучим веселим і радісним сонцем.

В цій поезії ще почувається дещо від знайомих нам Винниченкових Сонгородських вражінь. Гарба з снопами суне (іменно „суне, а не їде“) „поважно“, поволі, хлопець, що лежить на ній, „часом підвівшись, крикне ліниво „гей“, плюне через губу і знов розляжеться й тягне безкраю пісню свою“. Але це все ж таки інша млявість та інша лінивість, ніж та, що гнітила автора в Сонгороді. Тут поруч іде жвава, поспішна, дружна, колективна робота „біля машини“. Тут працюють, „гукаючи, поспішаючи“, нашвидку розмазують піт на лиці і знову працюють, працюють без пере-

станку, пересипаючи свою роботу дотепним жартом, міцним словом, радісним вигуком.

Інтересами цього люду—наймитів та здрібнілих селян—хоче жити автор, і в читача повстає питання, чи ж зумів Винниченко зрозуміти український сільський пролетаріят. На це питання доводиться позитивно відповісти.

Велика Винниченкова повість „Голота“, присвячена сільсько-господарському пролетаріатові, що працює по панських економіях, дає нам хороші образи і побуту і характерів наймита, робітника на панській економії, подекуди, правда, з ухилами до схематизації характерів та переборщування.

Правдиво і з художнім умінням змальовано класові відчуття та інстинкти пролетаріату, що не пройшов ще в кількох поколіннях школу капіталістичної експлоатації та пролетарського класового самоусвідомлення. Перед нами старий Юхим з його практичною філософією, що йде від бажання тихенько приладнатися до життя, перемовчати і перебути лиху годину, щоб якось там врятувати себе: „Дають — хватай, скубуть — тікай... А свого не впускай. От тобі й оченаш“... повчає він. Але інстинкт шукання класової правди і класового права у нього вірний і правильний. Шукай правди, — рекомендує він, — але „не шукай у чужих, бо в чужих і правда чужа. А коли голодрабець, то в голодрабця й правди шукай“.

Юхим є постать, що ще не дійшла не то що до класової повної свідомості, але навіть і почуття класові в собі не зовсім ще оформила, в ньому чимало ще зосталося рис селянина-кріпака, що слухається пана, кориться йому і мовчки слу-

жить. Зовсім одмінніший тип—це авторів улюбленець—Трохим. В ньому легко пізнати Андрія з „Краси і сили“. Але Трохимові надано нових рис. Він—не злодій, як Андрій, і не людина, що живе лише бурними пристрастями сильної натури, Трохим всамперед наймит, пролетарій, що стихійно ненавидить і пана і багатого мужика, що ні на хвилину не забуває ні про своє становище, ні про свою безмірну зненависть. Він сильний і жорстокий, він може, як той звір, зубами від злости гризти шию непокірного коня, і свою невгамовну злобу він переводить в течію своїх класових почувань. „З невимовною, скаженою, дикою ненавистю“ радить він молодій робітниці, що заговорила про жалість до багатія: „не жалій їх... Чуєш, Маринко? не жалій ніколи... Нікого не жалій з їх, бо ніхто тебе не жаліє. Гризи їх, проклятих, одгризайсь, кусайсь. А не жалій“. Класова ненависть жорстока і нещадна. Вона не знає меж і тяжко мститься в хвилини вибуху та гніву. Показавши Трохимову бурну жадобну помсти й нестриманий гнів на панів та багатіїв, Винниченко немов одкриває перед читачами революційну можливість, оту картину революційної бурі, вдивляючись в яку, Шевченко колись міг тільки, попереджуючи пануючих та байдужих, вигукнути своє: „Схаменіться“. Класова зненависть не єсть вичерпуючим змістом переживань пригніченого класу. Навпаки, ця зненависть до пануючих поєднується у поневолених з душевною загальною м'якістю, ніжністю й любов'ю.

В українській літературі ми маємо геніяльні зразки художнього відбивання отих класових почувань—кривавої помсти і лагідної ніжності. Суворий Шевченків Гонта, що носить в собі катего-

ричний імператив селянства: „Мстися! Ріж, нікого не жаліючи“, — може махнути ножем, вбиваючи рідних дітей, щоб тут плакати й побиватися над несправедливою долею. Сам гнівливий Шевченко, що міг загрожувати панству сторіками крові, з такою лагідною, ніжною вдачею, з такою гарячою, тремтючою до людства любов'ю пройшов свій страдницький творчий шлях...

І Винниченко також відчуває оці два протилежних почування в класовій психології пригніченого люду. Оцей його Трохим, що звірюкою кидається на всіх, що радить нікого з панства ніколи не жаліти, а гризти їх, проклятих, з якою неймовірною для жорстокої людини ніжністю звертається він до молоді Маринки, в якій почув раптом свою сестру по класовому болю, по класовій боротьбі. Жорстокий, на людей не схожий Трохим говорить Маринці „сумно“, „м'яко“, „несміло якось підніс руку до щокі її і ніжно, обережно погладив її“. У Трохима вона ледве позначилась, ця ніжність та м'якість, а Василь з „Раби краси“ це вже людина, що вся віддана солодким ніжним відчуттям краси життя, краси великого мистецтва.

Сільсько-господарський пролетаріят вийшов у Винниченка змальованим не тільки з його жагучою злобою, не тільки з руйницькою стихійною силою до руйнування ненависного панування ситих і заможних, але й поетичним змістом ліричних переживань.

Цей бік класової характеристики, переживання, характер, темперамент становили б не повний образ пролетаріату, його страждань і поривань.

Винниченко дав нам майстерні рисочки до спізнання класового усвідомлення боротьби. Сцена

з „Біля машини“, коли раптом виникає і тут-же організується класовий протест сільсько-господарських пролетарів, є справді одна з кращих картин в нашій літературі, що малює вияви класової свідомості. У Винниченка уміння показати цей вияв, художньо його освітити, не один раз зустрічається. Для прикладу вкажемо ще на аналогічну сцену з „Кузя та Грицуня“.

Окремо треба поставити особливо цінну в українських обставинах, в атмосфері напруженого, настороженого національного почування, ту рисочку пролетаріату, що художньо подає її Винниченко в „Хто ворог?“

Примітивний, безпосередній націоналізм темної робочої маси, що сміється з усього, що не схоже на його побут та його звички і вподобання, може посіяти ворожнечу між робочими мало-свідомими групами різних національностей, може довести до сварки, бійки, але появлення класової небезпеки враз примиряє національний антагонізм, дарма що заінтересований третій хоче скористати з тої ворожнечі, хоче, розпалюючи її, краще оплутати сіткою експлоатації робочу масу.

В ранній період своєї творчости Винниченко приніс в нашу літературу барвисті образи побуту, характерів та класових настроїв українського сільсько-господарського пролетаріату.

Ми старалися показати, що ця художня заслуга Винниченкова тісно й нерозривно зв'язана з тими громадськими переживаннями, що пройшли в рядах молоді початку ХХ ст. в наслідок глибоких соціальних зворушень з їхнім зворушенням — революцією 1905 року.

Винниченко в перший період своєї творчости починає з іронії та скептицизму до українського

громадського надбання; протестуючи проти застою в побуті, в думках, в роботі української інтелігенції, він поширює свій протест на все українське життя. Він виголошує бунт проти споконвічного спокою на Україні. Цей бунт спочатку іде по лінії шукання будь-якої бурі, якогось протесту, вияву індивідуалістичного, смілого «дерзання», але швидко автор підпорядковує оці свої пориви колективістичному світоглядові, опертому на соціальній базі переходнової соціальної групи—наймитів, батраків, заробітчан, обезземелених селян.

Отут власне був розквіт Винниченкової творчості першого періоду. Тут Винниченко дав ті свої сильні твори, що відразу дали йому ім'я першорядного художника і ту славу, що їй досі не померкнула.

І тими оповіданнями Винниченко збагатив не тільки нашу літературу. Оці його оповідання, як це можна сказати і взагалі про більшість талановитих белетристичних творів, є багатющий матеріал для безпосереднього, психологічного пізнання історії розвитку соціально-політичних ідеологій на Україні.

Ідеологія української інтелігенції, оперта на українському селянстві, наприкінці ХІХ в. починає розкладатися, стає анахронізмом, бо село давно зламало і понівечило легенду про свою одноцільність, цілковиту внутрішню солідарність. Натомість ішли складні процеси соціальної диференціації на селі, і українсько-селянська ідеологія мала або закисати в нереальному романтичному мрійництві без живого діла і творчої роботи, або шукати нового шляху, якогось виходу.

Крайня ліва української інтелігенції, її запальна молодь, розуміючи це становище, робить

сміливий і одважний крок—спирає свою політичну ідеологію на сільсько-господарському пролетаріатові.

В цьому була одважність і рішучість і цей поворот дуже багато цінного революційного елементу вніс в зміст нашої громадської роботи. Але нема чого й говорити, що слово, сказане Революційною Українською Партією і художньо закріплене Винниченком в його перших оповіданнях, було хоч новим і цінним, проте плутаним і не додуманим до кінця словом.

Соціальну революцію робити і підготовлювати міг тільки індустріяльний пролетаріят, і справжня революційна орієнтація, наповнена свідомістю і переконанням, могла бути тільки на нього.

Теоретично еруїсти це зрозуміли і в своїх програмах та декларативних заявах говорили багато про пролетарську боротьбу та пролетарські ідеали, але фактичною соціальною основою їхнього світогляду і громадських відчущань була ще проміжна група, що від села одбилася і до індустріялізованого пролетаріату не пристала.

В цьому корінь тих ідеологічних і політичних хитань, що позначились на «крайній лівій» українського громадянства в пізніші часи.

Художнє відображення Винниченком цих процесів дає нам змогу безпосереднім пізнанням ознайомитися і з історією нашого пролетаріату і з історією нашої громадської думки.

ВИБРАНІ ТВОРИ

ГОЛОТА.

Повість.

I.

Балачка потроху, як той вогонь без палива, затихла; всі замовкли і, наче прислухаючись до жалібного вітру в димарі, дивились на червоне світло полум'я з грубки-лежанки. В великій цій брудній хаті, що недурно звалася „чорною скарбовою кухнею“, було вохко, холодно і занадто незатишно; пахтіло чимсь кислим—чи то намоклим кожухом, чи то старою капустою, чи то застрілими онучами. В вечірній тьмі, яку розбивало червоне світло полум'я з лежанки та жовтенький світ від невеличкої керосинової лампочки з розбитим і заліпленим жовтим папером склом, плавав синій дим, наче хмари, по-під стелею і гостро щипав у носі і за очі. Занадто вже незатишна була ця „кімната“. Всякому видно було, що тут жили люди, яким не до затишку, що цю „кімнату“ призначено не до бенкетів, не до втіх, а до захисту у негоду, щоб було де їсти і спати тоді, як не було „скарбової“ роботи. До цього-ж тут було все, що треба. Щоб спекти хліба, була здоровенна з пузатим комином піч, яка починалась від дверей і займала мало не всю стіну; вздовж неї тяглася довжелезна лежанка з двома вмурованими казанами, в яких варився для цих людей „кандьор“ і брудна юшка, яку тільки з завички звали „борщем“; вздовж

стіни, що проти дверей, стояв довгий, нічим не вкритий стіл та довгі лави. Для снання од печі до стіни тягся довгий, широкий піл, на якому було накидано жужмом усякого шмаття. Вгорі була стеля; знизу—чорна, земляна долівка; в одній стіні—двері, в других—три-чотири дірки, що мусіли бути вікнами.

Було тихо й сумно. По зеленкуватих шибках бив і шелестів дощ, наче хто знадвору посував по них віником; гудів вітер та десь далеко глухо гавкала собака, одноманітно, рівно, без злости й захоплення вигукуючи: гав! гав! гав!...

— А чи не можна-б там скоріше з вашою вечерею?—раптом промовив з переднього кутка Трохим своїм похмурим, здушеним голосом і злегка повернув голову до печи. Очі йому, як і раз-у-раз, дивились убік; тонкі сині губи з ріденькими невеликими вусами були тісно зложені, і з усього худого, гострого обличчя його, кольору мідяного п'ятака, з густим ряботинням, виявлялась задержана, зла нетерплячка.

— Бо йому вже на музики час іти!—роблено-байдуже, з захованою посмішкою додав Андрій, лежучи з краю на полу, спершись на лікоть і похитуючи ногою в чоботі „бутилкою“.

Трохим тільки мовчки блиснув на його своїми чорними, гострими, як дві голки, очима і знов зупинив свій погляд в кутку на полу.

— Всти-и-гне!—байдуже, не озираючись, промовила Килина і, витерши руки об поли, взяла з лави велику, як лопата, дерев'яну ложку—полоник—і почала мішати в казані, з якого клубками виходила пара.

— Подай сіль, Маринко!—додала вона, не повертаючи голови.

Маринка покинула совати в грубку соломі, що купую лежала перед лежанкою, і кинулась до лави. Схопивши сіль у чорній, з одбитим краєм, ринці, вона повернулась і поспішаючись понесла її Ки-лині,—але, спіткнувшись на півдороги, махнула рукою і простяглась на долівці, далеко одкинувши від себе ринку, що розлетілась на черепки. Не встаючи зовсім на ноги, вона підняла своє худе бліде личко з маленькими очима, в яких і так завше світився страх, а тепер дивився цілий жах, і мовчки, піднявши злякано брови, стала дивитись на Килину. Та-ж, тільки безсило пустивши руки вздовж тіла, озирнула її, стиснула плечима і, чи то з жалем, чи то з незадоволенням, промовила: — Чи ти з розумом, дівчино? Летить, женеться, наче її хто в шию штовха...

Маринка все так же мовчки, не зводячи широко розплющених очей, дивилась на неї. Килина ще раз стиснула плечима і, поклавши ложку на лежанку, почала збирати розсипану сіль, а Маринка одповзла до лежанки і почала совати в грубу соломі.

— Що, посіяла?—добродушно всміхаючись, промовив дід Юхим, підходячи до лежанки з своєю набитою тютюном, закоптілою й обмотаною посередині дротом, люлькою.—Не жалієш панської соли, га?—присідаючи до грубки і дивлячись на Маринку своїми ще молодими, карими очима, під якими висіли два зморщені міхурчики, спитався він. Вогонь заграв на круглій лисині і сивуватій бороді з закуреними тютюном жовто-зеленими вусами, на рівному тонкому носі і, перескочивши з його, облив своїм жовто-червоним кольором невеличке, худе тільки Маринки в якійсь подраній, великій кохтині, з босими, брудними, синіми й

порепаними ногами, з дитячими ще руками. Вона, як винна, боязко всімхнулась і трохи відсунулась, даючи місце Юхимові.

— Дарма, дарма... сиди... вари... Я ось тільки люльку запалю та й тікатиму...—вибираючи соломинку, промовив він своїм гунявим голосом (Як він говорив, то здавалось, ніби він попав у хату, повну димом, і позатулював собі ніздрі. Крім того, „к“ він зовсім не вимовляв; скоро доходив до цієї літери, так його наче хто за язик шарпав у той мент). Соломинка знайшлась. Запаливши її, він підніс до люльки і, притоптуючи тютюн коротким,* з покаліченим нігтем пальцем, почав напружено й пильно смоктати. І смоктав він так старанно, так голосно, що дехто аж задивився на його; навіть Килина, повернувши свою горду, темно-русу голову з поважно серйозними, сірими очима, дивилась згори на люльку. Тільки трохим у своєму кутку „під богами“ та ті, що спали, або так собі лежали на обгорнутому напівтьмою полу, не рухались і не звертали на його уваги.

— Горить, а? -смокнувши в-останнє, звернувся дід до Маринки і ласкаво простяг до її голови руку.

Але Маринка злякано одхилилась і, мов захищаючись, підняла лікоть.

— Та чого ти, дурненька!—усміхнувся він.— Я погладити тебе хотів, а ти боїшся... Злякана!—підводячись, сказав він до Килини.

Та махнуло безнадійно рукою.

— Я вам кажу: таке затуркане, таке залякане,—промовила вона з жалем,—що аж сумно дивитись. Вже от скільки я тут... вже от з шівроку... ніколи їй нічого... і пальцем не торкнула. А от... боїться та й годі. Чисто як те цуценя...

— Тут її Горпина, що перед тобою була, дуже била. Та що хочеш?.. Без батька, без матери яке вже воно буде. Пожаліти — то мало хто догадається, а штовхнути нікому не важко. Да-а. Сироті у наймах не весьолая припорція...

— Та то вона Трохима так боїться! — гукнув з полу Андрій своїм дзвінким, молодим голосом. — Він її свататиме, як виросте. Боїться, щоб не ревнував...

Дід Юхим мовчки глянув на його і поволі одійшов до столу, позиркуючи мимохідь на Трохима, який, зачувши своє ім'я, хутко обвів всіх очима і знов, тарабанячи пальцями по столі, став дивитись на піл.

— Щипає він тебе? — моргаючи в той бік, де лежав Андрій, усміхнувся Юхим, звертаючись до Трохима.

— Хай скавучить, не вкусе! — похмуро всміхнувшись, бовкнув той, не підводячи очей.

— Х-м... Не вкусить... — прогунявив роздумливо Юхим. — А як укусить?... Скавучить, скавучить та й гризне... А?

— Та й дивно було-б, як би не погризлися! — вмить озираючись до них, незадоволено промовила Килина. — Старі, а ще й собі...

— Хе, хе, хе ... — весело засміявся Юхим, одхиляючи трохи назад свою лису голову.

— Та їй-богу! Наче малі: підцьковують та й підцьковують!

— Та хай поб'ються, дурна! — скрикнув Юхим. — Чоловік тоді й живе, коли б'ється...

— Еге! „Тоді й живе“.

— А тож! І кров горить, і думка літає!.. Хоч видно, що чоловік... Я як був молодим, так не було того тижня, щоб не бився з кимсь. А тепер хоча на других подивитись...

В цей мент на дворі біля хати зачувся якийсь сміх, гомін, тупотіння ніг, яке незабаром перейшло до дверей, а там і в сіни.

— Мабуть, Софійка з хлопцями з села вертаються... прислухавшись, промовив Юхим і, позіхнувши, почав довбатись в люльці.

— А ге-гей! Приймайте гостей!—голосно, весело залунало у сінях. Двері розчинились, і в хату спершу влетів сивий, великий клубок морозу, за ним сірий пес Тікай, а вже за Тікаєм, регочучись, перебиваючи одне одного, засапавшись, вбігли Софійка, Кіндрат і Гриць.

— А ви вже вечерю?—озираючись на всі боки, заговорила швидко-весело Софійка, на ходу розв'язуючи велику хустку й підбігаючи до полу.—А тут сплять? Ой, матінко! Сьогодні неділя, а вони сплять!.. А у панів, господи, гостей, гост-ей!.. Некипажів тих повен двір, як на ярманку!.. А комнати аж горять!.. Варять, печуть... Таке там на білій кухні, аж страх!.. А нас і не кличуть!.. Усі кучері на тій кухні, а до нас, чортові задаваки, й не плюне ні один... Пхи! Чорт їх бери!.. Ми й так погуляли! А знаєш, Кирино, що нам було на селі?.. Цить, Грицю, не кажи... Хай покортить!..

Зроду жвава, вона сьогодні була ще жвавіша, якось нервово жвава. Краплини дощу блищали на її довгих, білявих віях, на бровах, на повних рум'яних від холоду щоках, густо засіяних, надто коло носа, ластовинням, одблискували й наче сміялись разом з її синіми вузькими довгими очима, разом з губами, які так якось високо підіймались, що видно було не тільки рівні білі зуби, але й червоні ясна. Але це було навіть мило у неї. Скинувши дрантину, стару, поживклу свиту, вона раптом вистрибнула на піл і почала шарпати й

тягати якусь людину, що лежала, прикрившись кожухом. Людина заворушилась, захрипіла і глухо закашлялась, підскакуючи і соваючи ногами.

— Ой! Це дядько Панас!—зареготалась Софійка і, перескочивши через його, нахилилась над якоюсь чорною кучею свиток, зпід якої вже давно чулось придушене шепотіння й хихикання, і почала давити її руками. Зпід кучі визирнула голова з невеличкими вусами і, озирнувшись навкруги, зупинилась на Софійці.

— А тобі чого?—хрипло спитала голова.

— А до вас! Приймете? Чи вам і без мене тісно?

— Та нащо ж свиту тягнеш. Ти! Софійко! Та ну!.. А диви!.. Тю, дурна!..

— Сьогодні неділя! Не можна спать!—тягнувши за свиту, серйозно відмовила вона, але в цей мент свита вирвалась, і Софійка, поточившись, захиталась і з веселим сміхом упала на якусь жіночу постать, що лежала тісно обнявшись з хазяїном голови. Перекотившись через неї, вона лягла між ними і почала жартовливо обнімати парубка. Але, глянувши якось до столу, де щось живо оповідав Гриць, вона раптом стурбовано схопилась, зстрибнула з полу додолу так, що аж загуло, і, підбігши до Гриця, стала пильно прислухатись до його мови. Гриць, звертаючись здебільшого до Трохима або до діда Юхима, щось весело оповідав, голосно своїм звичаєм регочучись і закидаючись всім великим своїм станом назад. Чорний чуб його, рівно підстрижений на лобі, тоді кудовчився; широке, засмажене сонцем і негодою лице наливалось кров'ю, ніби він підіймав якусь велику вагу; трохи лупасті очі ховались у зморшках, а з широких грудей, на яких теліпався засмальцьований піджак, голосно, як з величезної порожньої діжки, вилі-

тало: „гу-гу-гу-гу!.. го-го-го-го!“ Біля його стояв Кіндрат у своєму чудернацькому жупані, якого він купив у старого Хаїма за 20 коп. і який приходився йому станом якраз нижче сутулих плечей; стояв, заклавши руки за спину під полами свого жупана і, виставляючи до світла зелену плисову жилетку з перламутровими гудзиками, всімався своєю тихою добродушною усмішкою. Правда, він завше так всімався, кого-б і що-б не слухав; хіба вже бачив сльози, або велику лайку, то робився серйозним: тоді його тонкі губи складались тісно, а довгобразе, прищувате обличчя з довгим гострим носом і маленькими сірими очима дивились пильно, напружено й збентежено. Слухаючи Гриця, він водив очима з Трохима на діда, з діда на Гриця, з того знов на Трохима—хто в той час говорив—і добродушно посміхався. Трохим слухав, не дивлячись ні на кого, з своєю звичайною, скривленою, похмурою усмішкою, тарабанячи чорними від бруду й праці пальцями по столі; дід Юхим поблискував своїми молодими в міхурчиках очима і, поглажуючи бороду, іноді перепиняв оповідача. Килина й Маринка порались біля лежанки, а Андрій все так же лежав на полу і похитував своїм блискучим чоботом.

— Та, брат, як не учепиться до його, а той як не крутне нею, як не заколотиться у хаті!.. Я до їх...

— Та брешеш! От же й брешеш!—раптом перепинила Гриця Софійка, що з якимсь напруженим стурбованням слухала, і зараз же, звертаючись то до Трохима, то до діда, хутко заговорила:

— Зовсім не так... Бо він став уперед чіпляться до мене...

— Та я-ж кажу...

— Кажеш, та не так! Він усе хотів, щоб я сама сіла коло його, а мені що? Пхи!.. Удивітельно!..

Гриць, що стояв і, кумедно застигши, дивився на Софійку, як вона говорила, на цьому слові наче прокинувся—спершу зареготався, одкинувшись назад, потім від задоволення кинувся на неї й жартовливо почав душити її, не звертаючи уваги ні на Софійчин веселий крик, ні на увіщання Юхимові, ні навіть на поважне шарпання Кіндрата, що ще ширше усміхався.

— Тю, скажений! — засалавши, вирвалася нарешті Софійка. Кров ударила їй в лице, ніздрі маленького носа ходили ходором, груди хвилювались під синьою з червоними гудзиками кохтиною; вся вона, невеличка, повна, пашіла здоров'ям і життям.

— Та говоріть же хтось!—нетерпляче крикнула від печи Килина.—Почали та й...

— Та коли ж цей... дурмануватий... Ну, та й той... Ну й почав він чіплятися до мене...

— Хто?—зачулося з полу від розбурханої парочки, що знов укрилась свитами й тільки визирала притуленими одна до одної головами.

— „Хто“!—хутко озирнувшись до них і знов повертаючись до всіх, скрикнула Софійка.—Та той же... Цибатий! Задається так, прямо хоч куди. Я, мовляв...

— Іван чи Хведір?..

— Та вжеж Хведір!.. Іван, той нічого... Той плохий собі. А той несеться, як жидівський гиндик... Пфа! Я, мовляв, багач, а ви що? Голодрабці..

— Так і казав? - встроївши на мент в Софію свої дві голки-очі, бовкнув Трохим, знов нахиляючи своє мідяне, подзюбане лице до столу.

— А тож! „Я, каже, хазяїн!“ — весело крикнув Гриць.

— „А ви гольтіпаки, голодрабці“!—підхопила Софія.—„Чого, каже, сюди ходите? Забирайтесь на свою окономію...“

— А ви-ж їм що... кісткою в горлі стали?—прогунявив Юхим, знов виймаючи люльку з своїх латаних і перелатаних „бруків“, як він називав свої штани, з того часу, як сам пан власноручно виніс і віддав йому їх у вічну власність.

— А я знаю? Каже: „у вас є свої дівчата“, а сам до нас чіпляється... Тільки ми прийшли, він став лізти до мене... А мені що? Удивітельно! Мені що багач, що голодрабець—все одно. Правда? Пхе! Гулять все одно з ким!..

— Та чогож ви завелися?—роблено позіхаючи, спитав Андрій, сідаючи на полу і пацаючи ногами.

—Того, що він багач?

— Ба ні! А того, що він дурень!

— Тоб то хазяйський син та дурень?—муркнув Трохим, дивлячись у стіл і східно всміхаючись.

— Го-го-го!—зареготався Гриць.

— А ну, ще на кошійку,—зневажливо й холодно всміхаючись, промовив Андрій.

— Тю! Трастя-б вам в живіт!--скипіла Килина, нервово встаючи й кидаючи злісно картоплю в макітру. — Ніколи не дадуть договорити! Прямо чорти і більше нічого!

— Гу-гу-гу! — ще голосніше загув Гриць і навіть з великої втіхи насів на Кіндрата, що добродушно всміхався собі, й почав душити його.

— Грицько! Покинь! — бовкнув Трохим.—Дай, хай говорить...

Гриць зараз же покинув і, навіть обнявши Кіндрата, сів лагідно разом з ним на лаву і промовив до Софійки:

— Ну, говори, удивітельна. А то я буду говорити.

— Ти сиди, краще там!—почулося з полу.—Говори, Софійко!

— Та що говорить? Я йому втерла носа, щоб не задавався, а він... почав битись.

— Е?

— Їй-богу. Як дала йому од-коша, так він зараз же почав щось одному, другому „ши-ши-ши“ на-ухо. А ті, звісно, кому гроші його милі, почали зачіпати нас... А я на злість... Начхать на самого Хведора й на його гроші. Узяла, та й обняла Хомченкового Сидірка. А він, наче скажена собака вкусила його, як схопиться... „Забирайтесь, каже, голодранці!“. А я йому: „хоч голодранці, та не грабили нікого; а хазяйські сини—й не голодранці, так граблять до голого тіла“. Він до мене... А мені що? Пхи! Начхать я хотіла! Узяла та й пхнула на всю руку... А він тоді і вдарив. Ну, наші хотіли вступиться,—та не дали...

— Насилу, брат, втекли! — скрикнув Гриць.— Прямо... як чорти лізуть...

— А вдарив, катюга, дуже,—весело додала Софійка, сміючись,—аж досі болять!

— Х-м... Воно раз-у-раз болять, як б'ють.—іро-нічно вставив Юхим, набираючи люлькою тютюн із долоні.

— Та-а-к...—потягуючись, встав Андрій з полу і, позіхаючи, підійшов до столу.

— А може не так?—з веселим задором кинула йому Софійка.

— Не чіпай його, він теж хазяйський син!—муркнув Трохим.

— То що? — здержуючись, зневажливо спитав Андрій. На молодому, вкритому ще ніжним пухом, лиці його почав розливатись з-за шиї рум'янець.

— То нічого,—всміхнувся Трохим.

- Битиме? — крутнулась до Андрія Софійка.
- А то пожаліє, думаєш? — зареготався Гриць. — Ого! Хазяйські сини, брат, голодрабців не люблять...
- А ти таки справедливий голодрабець! — почувся з полу жіночий голос.
- О! Хазяйська дочка обізвалась!
- Хто? Санька — хазяйська дочка? — підняв брови Кіндрат.
- А чим би вона не хазяйська дочка? — встаючи, промовив Юхим. — Півтори кози на припоні, у запічку квочка на трьох бовтунах, сама взута, аж п'ятами світить... Ще тобі не хазяйка?
- Ой, діду, хто-б казав ще! — крикнула Санька. — Бодай вже з такими хазяїнами, як і ви!
- Оттак! — усміхнувся дід. — А хіба ж я не хазяїн? Хе-хе-хе! За пазухою такого худоби, що й пана Гаврильчука переможу!..
- Ой, господи! — зітхнула Килина. — Як вже мені в печінках сидить ваша лайка, так і ну його к чорту.
- Нічого, дівко! — присідаючи знов до грубки, заспокоїв її Юхим. — Полаємось та й поб'ємось.
- А вас би першого!
- Мене?
- Та вже не мене...
- Ні! Мені ось що дивно, — озираючи всіх гострим насмішкуватим поглядом, промовив Трохим. — Чого це так — хазяйські сини, та по наймах тиняються? У голодрабців хліб одбивають...
- То-б то, синку: „навздогад буряків, щоб дали капуста“? — озирнувся, сидячи, Юхим. — Чи не голодрабці й ми собі, благослови нас, господи? Хе-хе-хе!..
- Та вже до вас не пішов би позичать, — кинув Андрій.

- У самого багато?
— А багато!
— Диви,—хитнув головою Трохим.
— Може-б і нам ще позичив?
— На вічне одданя?
— Так ти-ж—хазяїн!

Андрій повернувся, щоб щось сказати йому, але махнув тільки рукою і підійшов до полу, де порпалась Софійка. Де-хто засміявся.

— Ні, він нас і так почаствує,—весело, насмішкувато промовила Софійка, складаючи свою кинуту свиту.—Правда, Андрію?

Андрій нічого не промовив. Рум'янець все більше розливався йому по лиці і вже виразною смужкою доходив до носа і червонив лоба. Тонкі, золотисті брови його все більше хмурились, а верхня, задерта трохи вгору губа почала здригатись. Чисте, молоде, хлопчаче ще обличчя його з ямкою на підборідді і з золотими кінчиками кучерявого, ясенурсого чуба було напружене й збентежене.

— Почаствуєш? А? засміялась Софійка.

— Од Хведора мало дістала, дак ще й від Андрія хочеш?—байдуже промовила Килина від лежанки.

Андрій хутко, пильно подивився на неї, потім звернувся до Софійки й промовив:

— А хочеш, дам зараз на горілку?

— Хочу!

— Та бреше! Не дасть! Задасться!—зареготався Гриць.

— Брешу?? Так от же... На!—палко, гордо крикнув Андрій і, рішуче кинувшись до кешені, витяг гаманець, поколупав у йому і, витягши де-кільки монет, подав їх Грицеві. Той здивовано подивився на його, але гроші взяв і зараз же почав рахувати.

— А багато?—зазираючи через плече йому, спитав, підійшовши, Юхим.

— 55 копійок.

— 55? Х-м... Що-ж за їх можна вистругати?— замислився дід.—Тільки, значить, понюхати та облизатися?

Андрій знов мовчки розстібнув гаманця і став колупати в йому, але вже не з тим посміхом і запалом, що раніше.

— Скільки там?—похмуро кинув він до Гриця.

— Ха-ха-ха!—зареготався Трохим.—Ховайте скоріше ті, що дав, бо одбере.

Андрій спалахнув і зненависно подивився в той бік, де сидів Трохим.

— Та плюнь на його!—миролюбиво взяв Андрія за лікоть Юхим.—Він тільки так собі... дражниться... з тебе... От сядьмо собі тут... О!.. Ти хочеш нас частувати? Х-м... Нас... один, два, три, чотирі... одинадцять чи дванадцять чоловіка... пів кварти на всіх? Чи по чарці хоч буде? Стій, стій... хіба я кажу, щоб ми всі понапивались як свинюки? От тобі й маєш. Чарку, другу... от і харашо! Да-а... А коли нема й по чарці, то чи стоїть гроші кидать по-дурному? Так уже карбованця кинь їм межи зуби та й ще прикажи до цього: „Нате, мовляв, та знайте мою ласку!“... О... Оце я розумію. А як виходить, що тільки, значить, подразнити, дак і заходу жаль.

Дід Юхим пильно скося подивився на Андрія, що знов, хапаючись, колупав у гаманці... Винявши звідти ще скількись монет, він гордо подав їх Грицеві й додав:

— На всі.

Гриць подивився на Андрія, на Юхима і знов на Андрія, що держав гроші. Потім, все-таки не

зовсім довіряючи, взяв монети і, здвигнувши плечима, озирнувся до Софійки й Кіндрата, що пильнували всього того.

— Не вірять!—моргнувши Андрієві на Гриця, усміхнувся Юхим.

— Та цілого, брат, карбованця дав! — крикнув Гриць, перелічивши гроші. Потім, махнувши у себе над головою кулаком, крутнувся, кинувся до полу й почав хутко одягатись.

— От тобі й хазяйський син!—гукнув він до Трохима з таким виглядом, який ніби говорив: „я-ж тобі казав, який це чоловік!“

Але Трохим тільки міцніше стулив зуби, через що усмішка здавалась тонкою, як кінчик добре виклепаної коси. Гриць одягся і, на ходу підперізуючись, весело побіг з хати.

II.

В кухні затихла, потім знов зачалась балачка, але Трохим вже не мішався: він мовчки сидів і постукував пальцями по столі. Зате Андрій якось занадто вже розвеселився: балакав, жартував, гаявся за Софійкою і дзвінко, як хлопчик, реготався на всю хату. А рум'янець ще більше червонив йому щоби і наче визирав з живих очей, які стали ще живіші і блискучіші. Він навіть почав вчити Тікаю стояти на задніх лапах, але зараз же покинув і знов завів цілий гармидер з Софійкою.

Солома в грубці спалахнула веселим полум'ям, з казана здіймалася все густіше пара і, лоскочучи роздратований апетит, розходила по хаті і змішувалася з димом в якийсь особливий, гострий дух. Навіть Тікай не витримав його сили і став

пильно дивитись до Килини, замість хвоста ласкаво покручуючи всім задом. Але Килина навіть не помічала його! Вона задумливо, дивлячись кудись за мисник своїми великими, спокійними, як у вола, очима, мішала у казані і, здавалось, нічого не бачила, навіть Андрія, який чогось все спинявся біля неї і навіть ненароком торкався її поважної дужої постаті. Вона тільки злегка одхилилась і все дивилась за мисник.

А Тікай все не зводив з неї очей і крутив задом.

— Пішов!.. Ти!..—тихо проганяла його Маринка, махаючи жмутом соломи. Але він нашвидку озирався на неї, ступав убік де-кільки ступнів і знов уважно дивився вгору до Килини, мов від цієї його пильності залежала вся справа з вечерею.

— Та палицею його!—порадив Кіндрат Маринці, але та несміло глянула на його і, знов махнувши на Тікаю соломою, повернулась до грубки. Трохим, мов виведений з задуми, подивився на них і, довше зупинившись на Тікаєві, раптом усміхнувся і встав з-за столу. Повернувшись спиною до лежанки, він одломив шматок хліба від окрайця, що лежав на столі, і, сховавши в кешеню, підійшов до грубки. Сівши до вогню і піднявши солому, він прутиком знайшов велику жарину і підкотив її до самого краю грубки. Потім з тою-ж мовчазною усмішкою поманив до себе Тікаю і, одломивши де-кільки невеличких шматочків хліба, почав кидати їх тому в рот. Тікай покинув платонічне поглядання вгору і залюбки повернувся до Трохима; з голосним плямканням роззявляючи рота до шматочків хліба, зручно хапаючи і в один мент ковтаючи їх, він привітно виляв задом і пильнував кожного Трохимового руху.

Софійка й Андрій покинули видирати одне у одного червоний пояс і разом зо всіма стали дивитись на Трохима, який непомітно накрив жарину одним шматочком хліба, другим підняв її і, хутко заліпивши її обома шматочками, кинув Тікаєві. Той аж зубами плямкнув, роззявляючи рота і хапаючи доволі великий шматок. Крутнувши вдячливо задом, він смаковито заплющив одно око і з тріском розкусив хліб, але зараз же голосно завищав, викинув його з рота і з жалібним, болісним скавучанням забігав по хаті.

— Ха-ха-ха!—зареготались з полу.

— Хе-хе-хе!—гуняво засміявся Юхим, з задоволенням слідкуючи за Тікаєм.

А Трохим стояв з прутиком у руці і, не міняючи своєї усмішки, все так же мовчки дивився на пса, що побігавши забився під лавку і почав голосно скавучати.

— А тобі собака хату зайняла?—гнівно звернулась Килина до Трохима.—Тебе-б вогнем погодувати!

— А думаєш, не годували?—не дивлячись на неї і все-таки однаково всіхаючись, бовкнув він і рушив до столу.

— „Годув-а-ли!“—перекривила його Килина.

— Та ще й як!—раптом озираючись, зиркнув він до неї очима і з такою невимовною злістю зареготався, блиснувши рядом білих зубів, що Килина тільки задивилась на його, поширивши очі.

— Хе-хе-хе!—піддержав його дід Юхим, слідкуючи за Софійкою, яка нахилилась до Тікаєва і, ніжно милуючи його, силкувалась утішити його ласкавим голосом.

— Поцілуй його, а він тебе, то будете родичі...—насмішкувато порадив Трохим,

— Ух, ти!—встала і гнівно змріяла його з ніг до голови Софійка.—Чистий вовк!

Довгі сині очі її з довгими білявими віями горіли обуренням і гнівом, а веселі, трохи товсті губи аж побіліли з роздратовання:

— Як би могла, я б тобі показала,—додала вона, нервово одходячи до полу.

— Е! Як би-ж то!—хитнув ніби сумно головою дід Юхим.—Як би то можна було подужати дужчого за нас! А то горе, що тільки слабшого!..

— А ви теж! Піддражнюють!—кинула до його Софійка, сідаючи біля Андрія, який знову ліг на піл і ні словом не обізвався на сцену з Тікаєм.

Дід Юхим хотів щось одмовити, але в цю хвилину у сінях зачулось якесь шарудіння, наче хто мацав руками по стіні, потім одчинились 'двері й до хати вступив прикащик Халабуда. Не здіймаючи своєї „каракульної“ шапки, поважно заклавши ліву руку в кешеню свого зимового, теплого піджака, що зверху був покритий чорною шкурою, а правою чистячи своїм звичаєм ніздрі і поглажуючи чорні, кучеряві вуса і коротеньку круглу бороду, він наче вплив у хату. Вузькі, довгі очі його дивились м'яко, добродушно, а все обличчя його з широким носом, з великим ротом, з низеньким лобом,—обличчя, яке, здавалось, хтось, узявши за остовбурчені вуха, дуже розтяг та так і залишив,—виявляло якусь хитру тихість. Ступивши де-кільки кроків, він зупинився, понюхав повітря і, хитнувши головою, добродушно сказав: — Ну, та й воздух же!.. Без сомненія, настоящая фіалка... Х-хе!

— Яка хата, такий і воздух,—спокійно сказала Калина.

Не дивлячись на його тихість, як тільки він

ступив у хату, всі зразу замовкли і ніби напружились. Трохим насупився, дід Юхим зробився поважніший, Кіндрат стулив губи й одійшов до полу, навіть Софійка втихла й заспокоїлась.

На Килиніну відповідь Халабуда тільки мовчки подивився на неї своїми очима, що визирали з-під густих, кучерявих брів, як з-під стріх, і почав гладити вуса й чистити кінчик носа. Потім заклав руки назад, нахилив голову, подивився на калоші і, знов підвівши голову, звернувся до хлопців, м'яко вимовляючи:

— Завтра-ж... хлопці... той... не забувайте: весь той гній, що перед стайнею, нада вивезти аж геть за Косу Межу.

— Увесь?—бовкнув, не дивлячись на Халабуду, Трохим.

— Єслі мало буде, знайдем ще... Затруднення не будеть...

— Мало?—скрикнув Гриць. — Та там дай боже за два дні перетаскати!

— Ну-ну, повідім, повідім... Ну, а той... як його... мм...

Він наче забув і, знов нахиливши голову, став пригадувати.

— Ага! Килино! Ганна, кажись, одходить скоро. Место ослобоняється. Може-б стала?

— Це прачкою на білу кухню?—спитала Килина.

Андрій гостро глянув на Халабуду, потім на Килину і прудко перебіг по всіх очима. І помітно було, як по цих Халабудиних словах всі якось надто пильно стали прислухатись і дивитись на Килину.

— Да, прачкою...—байдуже водячи очима по стінах, потвердив Халабуда, не дивлячись на Килину і наче мало цікавлячись її відповіддю.

Килина-ж нічого не одмовила, а замість того підійшла до мисника й почала виймати миски, ложки й готувати до вечері.

— Ну, що-ж ти?—пильно роздивляючись на свої локи в стелі, спитав він.

— Не хочу!—твердо й рішуче промовила Килина, поважно проходячи повз його з мисками в руках і спокійно дивлячись йому в лице, яке зосталось таким же байдужим і тихим, тільки очі пильно подивились на неї, та губи, якось втягнулись в рот.

— Як знаєш...—м'яко сказав він і, погладивши вуса, повернувся й, не поспішаючи, вийшов із хати. За ним прожогом вискочив і Тікай, який давно вже ждав цього, крутячись біля дверей. І знов Андрій помітив, що не він один з напруженням ждав її відповіді, але й усі, навіть Трохим, який аж подержав на ній свій занепокоєний, похмурий погляд.

Але не встигла ще Софійка вихопитись на середину хати і, хутко повертаючись до всіх, виляяти добре Халабуду, як в вікно біля мисника щось раптом застукало і стихло. Всі замовкли.

— Кирино!—зачувся знадвору Халабудин голос.— Я забил тебе ще сказати щось. Вийди сюди на минутку... Скарей!

— Ще „скарей“,—прошептала, надувши губи, Софійка.—Удивітельно! Знаємо, що ти забув... Не ходи, Кирино!—звернулася вона до Килини, але та, загадково якось усміхаючись, нічого не відповідаючи, спокійно стягла з жердки свиту, накинула її собі на голову і вийшла з хати.

— Та-а-к...—прогунявив Юхим, спльовуючи вбік і перекладаючи люльку з одного кутка рота в другий.—Хоч так, бабо, сядь, хоч так, а всетаки

сядь... Чи на чорній, чи на білій кухні будеш, а моїх, мовляв, рук не минеш... Хе-хе-хе... Да-а...

Дід Юхим похитав головою і скося подивився на Андрія. Той з занадто байдужим виглядом, підвівши голову, ходив від лежанки до столу, заклавши руки в кешені піджака і тихо посвистуючи. Тільки на щоках йому грав виразний рум'янець.

— А як думаєте, діду,—кривлячи губи в усмішку, спитав Трохим.—Хто кого обманить: чи вона Халабуду, чи Халабуда її?

Андрій блиснув на його очима й ще дужче почервонів.

— Хто кого?—роздумливо перепитав Юхим.—Як тобі сказати? Вона дівка... одно слово... молодець... О!.. Він тоже... не жменею кашу їсть... Тихенький собі, а зпідтишка мішки рве... О... А хто обманить, то вже не звесно... Да-а... А Андрій зівка дає, то тоже правда!—вмить додав він і подивився на Андрія, що по цій мові, подивившись на діда, зупинився, почервонів, криво ніяково всміхнувся і, не знаючи певно, що сказати, одійшов і сів на під.

— Їй-богу зівка дає...—повторив Юхим.—З дівкою так не можна... Що дівка?... Одно слово — жінчина і більше нічого... Проста баба. А баба, як не крути, все до свого кутка моститься... А Килина аж дріжить, щоб хазяйкою стати... Ге! Це дівка не дурна, е-е не дурна-а... Її обманить—не з гори побігти...

Дід Юхим з задоволенням досмоктав люльку і, циркнувши, плюнув крізь зуби.

— Килина не така... не дасть себе обманити...—якось тихо промовила Софійка, задумливо дивлячись кудись через світло лямпочки, широко роз-

плющивши сині очі. Усмішка її зчезла з повних губ, рум'янець кудись пропав, вся вона притихла, якось зігнулась, прив'яла. Стало тихо. Було чути, як лопотів дощ по шибках, як клекотів кандьор у казані, але знадвору не доходило ніякого гомону. Маринка почистила всю картоплю і прибирала на лаві, згортаючи лущайки в цебер; на полу ледве чулось шепотіння; гудів вітер.

— Так, так... — зітхнув Юхим.—Всякому своє... Той за шматок хліба б'ється, той за хату, бо хліб уже є, а той уже за гарною дівчиною, бо й хата є; а той ще чого...

У сінях зачулась голосна балачка, сміх, тупотня ніг.

— О! Здається, вже й Гриць вернувся!—промовив Кіндрат—скоро!

— Е!.. Він по горілку як на крилах!—усміхнувся Юхим, дивлячись на двері, в яких справді з'явився Гриць.—До цього його мама родила...

— Що! — зараз же закричав той, вступаючи в хату.—Ще не ковтнули язиків?... Софійко! Сип вечерю, будем гулять!

І по цьому він якось велично виїняв з-за пазухи дві пляшки „монопольки“ і, люб'язно обтерши їх свитою, поставив на стіл. Поставивши, весело озирнувся і подивився навкруги. Але всі якось мало звернули уваги на горілку. Дід Юхим тільки трохи подержав на ній свій погляд і зараз же перевів очі на Килину, що з тою-ж таємничою усмішкою роздягалась біля жердки. Трохим теж зиркнув і знов похнюпився. Софійка сиділа задумлива; Андрій червоний знов ходив по хаті.

— Що таке?—здивовано підняв брови Гриць.—Побились чи що?

Ніхто нічого не одмовив йому.

— За прачку на білу кухню кличе,—промовила Килина, підходячи до столу й усміхаючись.—По сім рублів у місяць на їхній одежі.

— По сім?—скрикнула Санька і, схопившись з полу, зстрибнула до-долу. Кохтина на грудях у неї була розстібнута і видно було смугляве тіло; чорне волосся розкудовчилось і пасмами спадало на смугляве лице з дуже загостреним підборіддям, з загостреним носом, з загостреними губами і гострими карими очима. Хутко підбігши до Килини, вона напів-здивовано, напів-заздрісно сплеснула руками й озирнулась на всіх.

— Застібнись!—коротко кинула їй Софійка, показуючи головою на груди.

Санька трохи змішалась і почала застібуватись.

— Ну, а ти-ж що?—застібуючись, глянула вона на Килину, яка з тим же таки виглядам спокійно змітала рукою крихти хліба з столу...

— Нічого .

— Як „нічого“?

— Так...

— Вона ще поторгується!—бовкнув Трохим, дивлячись на свої пальці, що тарабанили по столі.

Андрій раптом зупинився, озирнувся до Трохима і хотів щось сказати, але знов шарпнувся всім тілом і заходив по хаті.

Килина-ж нічого не сказала, наче не чула і одійшла до мисника.

— Та скажіть же, що тут таке?—запитав Гриць.

— Хто сім рублів? За віщо?

— Х-м... За віщо?—усміхнувся Юхим.—За роботу!

— Та за яку?

Всі засміялись.

— Йди, я тобі скажу,—зачулось з полу.

— Он тобі Петрик скаже, він знає...—хитнув головою Юхим і глянув на Саньку, яка занадто пильно почала обтрусувати поділ спідниці Гриць широко розплющив очі, подивився на піл, на Саньку і вмить просіяв весь.

— А-а? Гу-у-гу-гу!—зареготався він.—Та бре?

— От тобі й „бре“!

— Халабуда?

— А то-ж?

— Го-о-го-го-го!!..

Всім спершу якось ніяково, а потім дуже весело стало. Почались доволі скромні жарти, приказки, вигадки. Стягли з полу Петрика, збудили з печі Савку, навіть хотіли чіпать дядька Панаса, та Юхим не дав. Поки Санька й Килина, пораючись біля лежанки, готували вечерю, Петрик став серед хати і, химерно вип'явши вперед живіт і поглажуючи кінчик носа, почав „приставлять“ Халабуду. Сам невеличкий, чорненький, з кирпатим куцим носом і товстими, як у орапа, губами, він досить правдиво передражнював приказника й до того іноді живо удавав його голос і вирази, що навіть Маринка не здержувалась, забувала свій страх і вибухала голосним, дитячим сміхом. Правда, вона зараз же замовкала й не-сміло дивилась на Килину, але та, здавалось, мало що чула й бачила. Напружено щось думаючи, але поважно, не хапаючись, з м'якими рухами, вона ходила біля казана і тільки іноді позирала до столу своїми великими розумними сірими очима. Навіть Савка, той Савка, що раз-у-раз ходив з таким виглядом, ніби його тільки-що збудили, круглоликий, з засмаженими бронзовими щоками, байдужий до всього, крім їжі та сну,—навіть Савка, слухаючи Петрика, широко розпинав рота в

усямішку й мимоволі вибухав іноді голосним уривком „ги-и“! А Андрієві наче веселіше за всіх було. Рум'янець виразно червонив йому щоки й наче цвів під золотистим пухом; молоде обличчя з ямкою на підбородді й трохи піднятою верхньою губою раз-по-раз дріжало від нервного голосного сміху; рухи були швидкі, напружені. Дід Юхим нхкав люлькою, чвиркав крізь зуби й весело бігав по хаті живими очима; Кіндрат застиг у добродушному посміху; тільки Трохим сидів мовчки, похмуро позираючи іноді до печі гострим, понурим поглядом.

— Та сиште руками там!—вмить повернувся Петрик до Килини й Саньки.—А то Гриць так пече очима пляшки, що й горілку випече!

Потім знов, не слухаючи відповіді, повернувся до столу, заклав руки назад і, дивлячись на ноги, промовив:

— М-м... Грицько Товстогуб... Там ослобоняється місце громадського свинопаса... Желаєш?

Грицько Товстогуб аж покотився від задоволення й вже хотів насісти всім своїм тілом на Петрика, коли в цей мент од печі рушила Санька з мискою кандьору в обох руках, і Гриць мусів поступитись.

— Со страхом при-и-и-уступі-і-ть! — проспівав Петрик, слідкуючи за тихою, обережною ходою Саньки; потім, щось згадавши, кинувся до столу, схопив пляшки, поставив їх собі на голову і почав поважно ходити по хаті.

— Ги!—вирвалось у Савки, якому взагалі не в натурі було спокійно дивитись на їжу, а тут ще й горілка.

— А ну! Здурів!—обурилась Санька.— Найшов забавку!

— Дай сюди!—кинувся на його Гриць і, однявши пляшки, одну сховав у кишеню, а другу почав бити дном об долоню. За третім разом затичка вискочила.

— Ну, будить дядька Панаса,—промовила Килина, ставлючи другу миску на стіл і розкладаючи перед кожним ложки.

Дядько Панас підвівся, почухавсь і почав злазити з полу.

— Виспались, дядьку?—спиталась Софія.

— Е!—махнув рукою Панас, ніби хотів сказати: „який там уже сон“, але зараз же схопився за груди і хрипко, надовго закашлявся. Всі якось трохи притихли, слухаючи його кашель, який не хутко скінчився. Утершись і оддыхавши, Панас підійшов до столу і сів поруч Юхима, який по-сунувся трохи по лаві. Рідке, якесь сіре волосся звисало йому на жовте, худе обличчя з випнутими щелепами, з рідкою цациною борідкою; очі між густих зморшок, з червоними жилками на баньках, дивились мутно, в'яло; з болісно зложеного рота виходило хрипке дихання.

— Та хіба за такими мерзавцями заснеш...—з серйозним виглядом промовив Петрик.—Як на жидівським весіллі всьо рамно!...

— Ух, ти хороший!—кинула до його Санька, ласкаво дивлячись на його своїми гострими очима, які в ті хвилини, коли вона говорила з ним, ставали ніби м'якші. І вся вона тоді ставала навіть краща: здавалось, гостре підборіддя закруглялось, тонкі губи ставали повніші, ніс притуплявся, смугляві щоки червонились кров'ю, а в голосі зчезала та жорстокість, сухість, з якими вона говорила до всіх, і з'являлась якась тепла м'якість.

— Благослови о-о-тче-е!—раптом загудів Гриць, піднімаючи пляшку й наливаючи в зеленувату, опецькувату чарку горілки, і сам перший весело засміявся.

— Благословля-я-ю тебе струпом на всю го-о-олову-у!—козлячим голосом одмовив йому Петрик, допомагаючи Кіндратові присунути довгу лаву до столу.

— Ой, чорти!—засміялась Санька за всіма.

Першу чарку піднесли дідові Юхимові. Він взяв її, подивився на всіх, хитнув головою і тихо перехилив у рот. Заплющившись ковтнув, смаковито, з задоволенням крекнув і почав їсти кандьор. Другу піднесли Панасові. Він також мовчки взяв, байдуже випив і, поставивши чарку на стіл, теж узявся за ложку. Килина спершу одмовилась, але зараз же, усміхнувшись, попросила і зважливо випила. Санька „запишалась“ і почала теж одмовлятись, але, як її попрохали, несміло взяла і, кривлячись, почала „пригублювати“, що разу вертаючи недопиту чарку. Але її припрохували, і вона ще „пригублювала“. Так „пригублюючи“, й випила всю. Навпаки, Софійка весело хитнула головою, крикнула всім „на здоров'я“ і одразу хильнула всю чарку й навіть не скривилась. Не проминули й Маринки, яка сиділа між Санькою та Софійкою, і сказали їй випити. Вона покірливо взяла чарку, несміло усміхнулась і разом потягнула в себе всю чарку. Ковтнувши, дуже скривилась, закашлялась і соромливо глянула на всіх очима, в яких аж сльози виступили. Що до хлопців, то певно, що вони не одмовлялись. Але коли дійшла черга до Трохима, він тільки скося глянув на чарку й холодно муркнув:

— Не хочу!

— Не хочеш? — скрикнув здивовано Гриць, держучи чарку; а Савка аж зупинив на півдорозі до рота ложку з кандьором і широко витріщив очі на Трохима.

— А не хоче, то й не треба!.. Нам більше буде! — сухо промовив Андрій.

— Давай! — вмить простяг руку за чаркою Трохим і, всміхаючись своєю чудною всмішкою, додав: — Я й забув, що Андрій заручини справляє... Дай, боже, щастя молодим! — і аж зубами клацнув об чарку, випиваючи горілку.

Андрій почервонів, де-хто всміхнувся, де-кому ніяково стало, а Килина мовчки подивилась на Трохима і, знов потягшись ложкою до миски, сказала, всміхаючись:

— Правда, що вовк!

Затихли; тільки чути було плямкання, стук ложок об миски, іноді голосне сякання та тяжке сопіння Савки, який з напруженою увагою й обережністю носив ложку від миски до рота, підтримуючи її шматком хліба.

— А ну! — хитнув Юхим Грицеві головою, підморгуючи до пляшки.

Знов заходила пляшка по руках, знов Санька почала „пригублювати“, знов Петрик, схиливши по-баб'ячи голову на руках, почав жалібним голосом приговорювати до чарки, знов Килина одважно простягла руку за горілкою і з придушеною огидливістю випила її. І знов Маринка покірливо ковтнула, але вже не закашлялась, тільки на всьому її худенькому личку виступив рум'янець та очі зробились сміливіші й веселіші. Але розмова все зривалась: почне хто-небудь, другий додасть — і знов замовкнуть. Почали по третій. Але Килина вже не змогла більше й одмовилась, Санька ще

більше „запишалась“, але „пригубила“ й третю. А Маринці знов сказали випити і хоча де-хто вступився за неї, але Гриць з веселим сміхом, з допомогою Трохима таки досягли свого, і Маринка випила. Почали й другу „півкварти“.

— Да-а... — протягнув задоволено дід Юхим, витираючи долонею вуса, — от і не думаючи випили. Люди полаялись, а ми поживились. От так воно і повсігда. Здається, погано лаяться, а з лайки і добре вийшло. От і припорція! Да-а... Так воно на світі вже з давніх давен ведеться: щò одному погано, то другому добре. Ну, ще по одній, та й спочинемо.

За кожною чаркою Трохим насмішкувато дививсь на Андрія й неодмінно щось приговорював. Кров ударила йому в лице й воно стало ще червоніше, наче добре вишаруваний об цеглу п'ятак. Чорні маленькі очі його заблищали гострим вогнем, усмішка ставала все тоншою, уїдливішою.

— Пиймо хазяйську горілку! — промовив він, простягаючи руку за чаркою. — Вони з нас пили!

Андрій глянув на його.

— А я з тебе пив? — тихо спитав він.

— Ти? Ну, тобі-б то я ще й не піддався-б!..

— Так чого-ж ти чіпляєшся до мене? Чого ти хочеш од мене?

— Нічого я од тебе не хочу.

— Ні, слухай, Трохиме, — спираючи ложку на край миски, заговорив раптом дріжачим, але щирим, миролюбивим голосом Андрій. — Я вже давно збираюсь тобі сказати. Та й усім. Що я вам зробив?.. Що я тобі... чим я тобі... Підожди, дай я скажу. Ти раз-у-раз чіпляєшся до мене. Чи я тобі попереки дороги став?.. Чи зло яке зробив кому? Усі... наче я якийсь... чужий. А я-б хотів... Ех!

Він махнув рукою й одвернув трохи голову вбік. Очі йому від горілки й від зворушення блищали, верхня губа нервово здригалась, підборіддя з ямкою й золотистим блискучим пухом почало тремтіти.

— А ну, заплач!—метнувши в його поглядом і усміхаючись, кинув Трохим.

— Ну, й заплачу, то що?.. Я до вас як до братів. Зо всіма хотів би жити. Трохим каже „хліб одбиває“. А кому я одбив? Га?

— Та що там?.. Та плюнь! Ех!—промовив Грицько також зворушено—Що було... то... Ет, що там! Ніхто тобі нічого, як і зо всіма...

Але в цей мент Гриців погляд упав на Петрика, який смішно витягнувши губи вниз і кліпаючи очима, уявляв, що збирається заплакати. І Гриць весело зареготався.

Килина мовчки сиділа й дивилась на кульку з хліба, качаючи її пальцем по столі. Довгі, темні вій закрили їй очі й кидали невеличку тінь на чисті, ніжні щоки, на яких як-раз по середині червоніли два невеличкі, завбільшки в дві копійки рум'янці. Софія задумливо носила ложку од миски до рота й, не кліпаючи, дивилась напроти кудись через голову Юхимові, що також мовчав і тільки хутко бігав по всіх очима. Тільки Маринка, дядько Панас та Савка, здавалось, мало вважали на балачку, а більше на кандьор.

— А чим я винен, що в мого батька є, а в твого нема?—скрикнув Андрій.

— Та хто тебе винить?—злісно глянув на його Трохим.—Є, то й чорт тебе бери!..

— Та ти спитай ще, чи є ще в Трохима батько!—усміхнувся дід Юхим.

— Ну, в цього знаєш,—сказала Санька.—Як

чорт той... скільки живе, а що воно, звідки воно — ані словом не похвалиться. Хоч питай, хоч ні... — Хіба ти порозумнішала-б, як би я тобі похвалився, що я й звідки я? — посміхнувся Трохим, не дивлячись на Саньку.

— „Порозумні-і-шала“! — перекинула його Санька, похитавши головою. — Ох, ти розумний!... Тільки й зна, щоб укусить когось. Чистий халамидник!.. Не дурно не хоче про себе говорити. Десь багато доброго наробив. Голодрабець!..

Дід Юхим серйозно подивився на неї.

— Це ти... напра-а-сно, -протяжно прогунявив він. — Нічого, може, чоловік не наробив, а ти вже... А що Андрій жаліється, дак я йому скажу одну пісню. Гуляла собі, значить, голота, а багач-дукач йшов мимо та й почав сміятись. Ніби: „гей, за що-ж, за що та бідна голота напивається“. А вони йому: „а хто з нас, братця, та буде сміятись, того будем бить“! Та й дали таки бобу. О! Не насміхайся. Чоловік, може, горе запиває, щоб і не чути, а той ще сміється... Неприятно!..

— А хіба я з тебе сміявся коли? — звернувся Андрій до Трохима, але той як скипів:

— Та чого тобі треба?! Не люблю я вас... дукачів... от і все!

— А горілку їхню любиш? — ехидно вставила Санька.

Трохим раптом заспокоївся і, усміхнувшись, кинув:

— Чого-ж? З паршивої віви хоч вовни клопоть.

— То правда! — згодився Юхим. — „То, мовляв, батюшко, вам за упокой, а це таки за здоров'є“. Не все те, що ми любимо, дівко, у пригоді стає нам. Бува, що й ворог лютий миліший за батька рідного буває. Так-то, дівко! Дають, — хватай, ску-

буть,—тікай!.. А свого не впускай. От тобі й оченаш...

— Амі-і-нь!—проспівав Петрик.

— Да-а!—хитнув головою Юхим.—Всяке шукає кращого... всяке б'ється за себе. Кажуть, гріх тільки про себе думати. Брехня! Гріх не думати про себе! Поки й світу сонця, все на світі дбало й дбатиме тільки про себе! Бо так уже положено. А люди вигадали, що треба себе наслідок ставити. Та натура в один бік тягне, а люди в другий, та й виходить ні богові свічка, ні чортові люлька. А як би кожний ще поміг натурі, як розумні люди роблять, то й вийшло-б не те. А так... поки дурнів, поти й горя. Ех! Як би то кожний умів про себе дбати!

— А ви багато надбали?—ущипнула Санька.

— Я? Ні, не багато. Сиве волосся, лисину та 65 літ. От і все...

— Що-ж так мало? Не хотіли більше, чи що?

— Ба хотів, та розуму не було. А як поскубли трохи, то й розуму набрався. Тепер би дбати, та сили нема вже. Ну, вип'ємо чи що?

Панас та дівчата рішуче відмовились. Вони вже й так були на підпитку. Очі всім блищали, щоки зашарілись, рухи стали непевні, а Маринка до того насмілилась, що про щось узялась розпитувати Софійку. Дивилася вона жваво, сміливо, слухала якомсь жаднопильно, не спускаючи напружених, блискучих очей з оповідача.

Тільки Софійка, нервово сміючись, сама налила собі і з якимсь завзяттям перехилила горілку в рот.

— Чорт його бери! Гулять так гулять! Правда, Килинко?—озирнулась вона на ту. Червоні ясна над білими зубами ще більше червонили її; сині

довгі очі горіли, щоки палали.—Хай говорять люди! Пхе!.. Удивітельно! Гуляй і все!

— Верно!—гукнув Гриць і так бухнув Кіндрата по спині, що той аж хитнувся вперед усім тілом.

Але інші сиділи якось невесело й задумливо. Андрій потроху стих, ослаб якось, спер голову на руку й дивився кудись мутними очима, поглядаючи иноді на Килину, що не переставала качати кульку. Трохим ще більше насупився.

— Так, та-а-к,—протягнув, зітхнувши, дід Юхим,—от і все. Тепер вставай, діду, бери свою калаталку та йди стерегти чуже добро...

Він трохи помовчав, потім, іронічно всміхнувшись, почав знов:

— Жив, робив... а для чого жив, на що робив, то й сам тобі жидівський рабин не скаже. От 65 літ маю, а спитай мене, що я заробив собі? Калаталку... (Він хитнув головою). А все, що дурний був. Ех, вернись мені літа мої! Ге! Наплював би я тому в вічі, хто сказав би мені, що себе забувати треба, що за свою долю битись—гріх. Я-б йому сказав би!..

— Е, діду,—махнула рукою Санька.—Нічого те не допоможе. По правді роби, по правді й буде тобі. От що!..

— То по правді й очі вилізуть,—хрипло промовив Панас, байдуже, в'яло дивлячись поперед себе.

— По правді?—усміхнувся дід.—Ех, дурна ти, дівко, мало каші їла. Та знаєш ти, що таке правда? Правда—то оттой самий п'ятак: подивись з одного боку—орел; переверни той самий п'ятак на другий бік—буде тобі орешка. От так і правда вся. Що на квористь мені, от то й правда, а що на шкоду, то—неправда. А що шкодить одному, то другому на користь. От тобі й правда вся...

— То, виходить, як мені на користь красти, то й красти можна? І по правді буде?

— А то-б-то є такий чоловік, щоб не вкрав ні разу на віку? Га? Ех, ти! І святий краде. Що то таке—вкрав?... Узяв те, чого сам не заробив. Правда, інший все своє життя краде, і добре краде, і живе добре... а другий і погано вкрав, і раз украде—і живе погано. Та то вже біс один, чи мало, чи багато. Е, дівко, дівко! Сидів я й по тюрмах за ту неправду і потім умивався за правду, а тепер бачу, що тої вашої правди ще й досі не бачив. Що на мою думку було правдою, то другим було неправдою; що мені неправдою—то другим правдою. А де вона та одна правда, то мабуть і сам чорт її не бачив, бо і в його є своя правда. Правда, дівко, то все одно, як, бува, та городська бариня. Подивишся ззаду: рівна, гарна; не ногами йде, а пливе; чепурна, пахуча, хоч молись до неї! А подивишся спереду—то так тобі зробиться, наче муху ковтув. Йй-богу! А бариня та-ж таки одна...

—А то, мабуть, ті барині, що то й...—трохи замнялась Софійка,—що... як ви колись казали. Ну, як у нас... нечесні...

— Та кажи прямо!—гукнув Гриць на всю хату:—Шлюхи та й усе.

— Всякі, всякі. Це я так... для приміру. А там є і шлюхи, і чесні... всякі. Тільки щось чесних тих мало. На мою думку, тих чесних перевішати-б усіх на одній гілляці, а пани їх у ручку цілують. От тобі й маєш правду. А шлюхи... що шлюхи? Такі-ж люди, як і ми. Живуть собі. Ге! Та ще й як, бува, живуть. Все одно вже, дума собі, не вернуть... ну, так хоч поживу-ж!.. Ну й живе! Такі люди мають собі всякі перепони, або там сором,

або щось інше. А тим що?.. Одно—гуляй, та так гуляй, щоб і на старість вистарчило. Ге!.. Котра гарна, та розумна... Одну я знав там... Гарна канальська дівка... От би не гірша нашої Килини, тільки неначе менша й тонша. Так скажу вам, не жила, а кипіла. Грішми курила, як я тютюном. У шовках вся. А таки-ж з нашого брата, з прости́х: десь, казала, з Полтавської. Да-а! Правда, трохи, бувало, крадькома сумувала. Ну, та без суму й втіха не така солодка. Живуть!.. Хоч і трохи, та добре!

— То теж усе правда, що ви казали?..—підвела голову Килина й роблено байдуже позіхнула.

— А мені чого брехать? — спокійно всміхнувся Юхим.—Піди та подивись сама, коли віриш. А хочеш, то й сама до них пострижись. Гірше не буде. А будеш жить так, як і не присниться ніколи, Хе-хе-хе!

— Мелі-іть!—якось ніяково всміхнулась Килина і, потягнувшись всім своїм дужим, гарним станом, знов нахилила голову і взялась до кульки.

— Е! Послухать діда, то зразу щасливим будеш! — сказала насмішкувато Санька.—Тільки горе, що дід самі досі тільки сторожа при економії доскочили. А кажуть, що й по тюрмах сиділи, й по світах бували.

Дід усміхнувся.

— Да-а, і по тюрмах сидів, і по світах бував. Та дурного, дівко, і в церкві б'ють. Така вже планета дурневі. А як би я з розумом робив, то може-б і не тинявся-б оце по скарбах.

Він трохи помовчав, потім почав знов:

— Да-а... розум—велике діло. Коли-б я з розумом крав, то й по тюрмах не сидів би. Коли хочеш красти, то вже крадь так, щоб хоч і в тюрмі по-

сидіти, так вже потім і пожити. Крадь у того, хто багато має, а ще краще, хто сам краде. Украв раз, та гаразд. А на те, що гріх, плюнь. То гріх для того, у кого береш, а коли він сам братиме, то вже не буде гріх...

— А бог? А правда?—сикрикнула Санька.

— Ха-ха-ха!—злісно, терпко зареготався Трохим.— А тобі бог багато дав, хоч ти свята та божя?

— То, по-твоєму, вже й бога немає?

Трохим тільки ще злісніше зареготався.

— Ні, ти, Трохиме, не смійся,—уважно промовив Юхим.— У бога, брате, треба вірити. Бо наш брат без віри в бога—одна худоба й більше нічого. Без бога наш брат—не чоловік. Повімаєш? Ти хоч те візьми: що ти або я... Худоба та й усе!.. Для чого ти живеш, для чого я... нікоторого понятія нема... Або от наша Маринка! Подивись на неї—ну, для чого вона живе?.. До чого? Навіщо? Залякане, засмоктане. Воно тобі не то що вкрати не посміє, а й за себе постояти не може. Всяке її штовха, усяке її щипа, з роботи не вилазить, голодне, холодне, забите, чорне... кому воно, на що воно? Собаці, та й то краще, отже, їй-богу, краще: та хоч і виспиться, і полежить, і пограється, а ця... вона хоч ласку чию бачила?.. Без батька, без матері, байстря... живе тут собі з милости. А для чого живе воно?

Маринка, що впивалась просто в кожне слово, раптом почервоніла вся, сміливо підняла на діда свої залякані очі і промовила:

— Я тепер вже нікого не буду боятися. Я вже тепер... Я не боюсь...

Де-хто здивовано, де-хто з усмішкою подивились на неї, а дід Юхим похитав головою і сумно сказав:

— Дівчино, дівчино... Не так тебе били, щоб так ти зразу не забоялася. Це горілка, дівчино, не боїться, а не ти...

Маринка хотіла щось сказати, але дід Юхим повернувся до Трохима і заговорив далі:

— Ну, а ти, а я, а ми всі тут? Та-ж худоба та й годі! Зранку до вечора, змалечку до сивого волосу тиняєшся по наймах, з роботи не вилазиш, та ще й радий, що з голоду не здихаєш. А разом з тим і Маринка, і ти, і я — люди... Понімаєш: не худоба, а люди. О!.. А чого? Бо ти ще бога маєш. О! А не вір у бога, й виходить, що ти нікотрої різниці з волом або конякою не маєш. А це вже зовсім... обидно. От багатому — друге діло. Багатому панові бога не треба. На що панові бог? Йому й так видно, що він не коняка. Він собі знає й бачить на кожному місці, що він людина, бо живе не так, як худоба. Од того-то пани так і не дуже-то вірять у бога. А нашому брату треба вірити, треба держатись за бога, бо як одірвешся, то й буде: що ти, що віл — усе одно. А віриш — воно якось і терпиться легше. Все таки людина, значить, і ти для чогось здався. О!.. Так, Панасе?

Сутулий, жовтий, згорблений Панас трохи підвів свою довгу голову й, ледве дивлячись своїми мутними очима, промовив:

— Коли чоловік має здоров'я, то й щастя має. А загубив здоров'я... — він не скінчив і глухо закашлявся, похитуючи головою й хапаючись руками за груди. Всі сиділи мовчазні, насуплені, похмурі. Трохим усміхався злісно й жорстоко, а Маринка хутко бігала по всіх очима, наче боялась прогавити хоч одне слово.

— Так подождіть же, діду! — крикнула Санька, подумавши. — Що-ж ви говорите: і про себе тільки

думає, і в бога треба вірити?.. А бог сказав, щоб... що так гріх думати...

Дід Юхим усміхнувся, але, нічого не одмовляючи, встав, перехристився тричі до ікон, сів знов і, шукаючи люльки в „бруках“, промовив:

— Хоч ти, дівко, й гостра на язик, а все-таки дурна. Понімаєш?

— Ба ні, не понімаю.

— То слухай же... Хіба тобі хто говорить, щоб ти кривдила другого, коли про себе думать будеш?.. А може воно тоді ще краще буде, як усі будуть про себе думати. А то погано, що дурний не дума, а розумний притворюється, що не дума. Та й виходить, що розумному добре, а дурневі—дуля. А хіба бог говорив, щоб одному було добре, а другому погано? Понімаєш?

— Ні, не понімаю.

— Бо дурна. Бог одне, а гріх друге. Хіба ти з богом говорила про гріхи?.. З людьми. А люди чого не вигадують? По-панськи одне гріх, а по-мужицьки друге. По-жидівськи одне гріх, а по-нашому друге. А чия сила, того й правда. А бог один. Понімаєш?

— Ні!

— Ну то йди к чорту!.. Що з тобою патякати!

І почав насипати в люльку тютюну.

— Ні, діду!—вмить почав Трохим з якоюсь похмурою ніяковістю.—Це все... може й так, може й не так. Не знаю. А от як... приміром... сказати... мені найти таку точку... свою... значить... точку...

— Точку?.. Яку точку?

Трохим ніяково усміхнувся.

— Таку точку, щоб... як жить... Таку лінію...

— Та такому, як ти, одна лінія: на Сибір та й годі!—сухо засміялась Санька.

Очі Трохимові занялись, але він зразу здержався й повернувся знову до діда.

— Ша, не займай його... — звернувся той до Саньки. — Він чоловік попечений: йому, де не торкнись, болять. Сміятись не треба. Чоловік дороги шукає. Де він її знайде, чи на Сибіру, чи в палатах — то вже не нам знати. А коли хочеш, щоб самій добре було, то поможи йому. Бо і ти, і він — рідні собі. І ти гола, і він голий — значить, і правда одна в вас. Виходить, не сміятися, а допомогти треба, бо допоможеш йому, то все одно, що собі допоможеш. Дурна ти дівко! Як би ти попоходила нічку, другу, та кинула оком на себе, та подумала про життя своє... от і другого понімала-б. А нашого брата... попеченого... понімать треба. А таких попечених багато розвелось тепер. Перше то й не чути було, щоб чоловік вік свій тинявся від економії до економії. А тепер? І-гі-гі! Мабуть це вже в двадцятого пана служиш тепер? — звернувся він до Трохима.

— Хай їх чорт лічить, а я вже лік загубив! — з ненавистю промовив той.

— А батьки десь померли?

— Померли.

— Та-ак. А по економіях... скрізь добре було?

— Добре!.. Ех, діду! — вмить спалахнув якимось дико Трохим і з силою вдарив кулаком по столі. — Давить мене тут... горить... (показав він на груди). Пече, вогнем пече! І сила є, а точки нема...

— Х-м!.. — розвів руками Юхим. — Точки?.. Точку, хлопче, не знайдеш зразу. Багато треба сліз ковтнути, багато крові пропустити, щоб твердо стати на свою точку. А ти — чоловік попечений, уразливий. Сам кажеш, горить у тебе. Тобі не покажеш. Сам шукай, та шукай не по за собою... не шукай у

чужих, бо в чужих і правда чужа. А коли голодрабець, то в голодрабця й правди шукай. Та думай більше про себе... може й видумаєш. От я вже додумався; спочити-б трохи та й... (Він махнув тільки рукою). Та я—не ти. В тебе горить, а в мене вже попіл... Мені-б тепер хатинку свою. Їх, хороша то штука своя хата, хоч здохнуть є де... ніхто вже не вижене тебе, ніхто не штовхне. Сам собі пан! Правда, Килино?

Килина підвела голову, глибоко-глибоко зітхнула і знов нахилилась.

— А мені, знаєте, діду, все одно,—заговорив, червоніючи й широко тихо всміхаючись, Кіндрат. Коли він починав говорити, то раз-у-раз спочатку трохи червонів.—Чи є хата, чи нема—аби добре було... Може то через те, що я вже забув, що то—своє хазяйство?..—Він ще ширше усміхнувся і допитливо подивився навкруги.—Забув уже... Знаю, що як своє хазяйство, то мороки багато; робиш не менше, як і по окономіях, а клопоту... аж по вуха... А нема нічого, то й клопоту нема... Аби харч добрий та роботи менше... та платили добре... То й жити якось можна... А шо-ж робитимеш!

— А як заслабнеш та виженуть тебе? Де здихать будеш без хати? Під тином?—хрипло, похмуро спитав Панас.

— Е! Що там!—раптом скрикнула Софійка, схопившись з місця.—Виженуть—виженуть! Чорт їх бери! Гуляй та й годі!.. Нащо нам хата! Ось ми з Грицем та Кіндратом підемо в Басарабію, або в Таврію на заробітки. Там, кажуть, музики грають, хлопці, дівчата... Гуляй та й все... Давайте, діду, я вам наллю!

— Ні!—зважливо крутнув головою Юхим.—Я вже не буду. Гряниця! У мене вже така гряниця: як

не дойду, то ще держатимусь, а перейду, так уже прощай: питиму, поки й сорочки не збудуся. . А тепер ще холодно... Як вижене Халабуда, то й до Адеса не доберусь... Хай молодші п'ють...

— Кіндрате, пий!—подала чарку Софія.

Кіндрат мовчки взяв чарку, випив, утерся і, сплюнувши, почав закусювати хлібом.

— А тепер я!—знов наливаючи, скрикнула Софійка, обводячи всіх блискучими, трохи посоловленими очима.— Гулять, так гулять! Правда, Грицю? Ех!

Вона витягла руку з чаркою, підвела голову, крутнула нею і чистим, гарним контральто заспівала:

Там дівчи-на гуляла-а,

Ох, дівчина гуляла-а...

— Грицю, поможи,—хитнула вона тому головою.

Ну, што-ж, кому дело, гуляла-а!..

— підхопив Гриць і штовхнув ліктем Кіндрата. Той нашвидку проковтнув хліб, притулив руку до щок і трохи розбитим, але сердечним голосом уступив у пісню і наче поплив м'яко, рівно угорі:

Ну, што-ж, кому дело, гуляла-а!

Ну, какое кому дело, гуляла-а!—

залунали веселі, буйні згуки в сумній, темній „чорній“ кухні.

Софія поставила на стіл налиту чарку, вискочила на середину хати і, тупнувши ногою, палко повела плечима, граючи до Гриця очима й усмішкою. Потім раптом повернулася до Савки й, підморгуючи, манячи за собою, весело покликала:

Ходи, мий, не журись!

Ходи, любий, не журись!

Савка задоволено „гигикав“, а Гриць та Кіндрат, переплітаючись голосами, наче підбадьорували його:

Ну, што-ж, кому дело, не журись!
Разкакое кому дело, не журись!

— Ні, стій! Давай другу!—спинився раптом Кіндрат і, не чекаючи нікого, трохи заплющившись, притулив знову руку до щок і тихо-тихо почав:

Ге-ей, ти горі-і-лочка,
Гей, ти медова-а-а-я-а...

Ге-ей, з ким я тебе пи-ить бу-уду молода-я-я!

Сумні згук заплакали десь під закуреною стелею, перебігли сумом по обличчях і попливли, розлились по хаті. Софія спинилась, прислухалась, потім хутко підбігла до Кіндрата, сіла близько його й, обнявши, притулившись йому до плеча головою, тужливо підхопила:

Ге-е-ей, з ким я тебе пи-ить? буду молодая-а-а?

По хаті наче пройшла сама туга.

Ге-ей, поїхав милий мій
В далеку доро-о-огу-у...

—хитнув з болем головою Кіндрат, перекладаючи щоку на праву руку, а лівою обнімаючи Софійку.

Ге-ей, мене молоду-у-ю ..

—з одчасм залилась Софія,—

... кинув самото-ою...
Ге-е-е-ей!

—безнадійно махнув рукою Гриць, вкриваючи їхні голоси своїм густим, свіжим басом,—

..мене молодую кинув самото-о-ю-у...

Згуки ридали; здавалось, доля цих сірих, пригнічених людей звідкись випірнула, одяглася в оці згуки й кликала, манила їх кудись. Здавалося, тут, у цій брудній, напівтемній хаті не було вже ні цього довгого столу з порожніми великими мисками, з розкиданими ложками, з плямами кандьору, не було ні чорної, блискучої від бруду долівки, ні смердючого, важкого повітря,—здавалось, ці згуки вимили цей бруд своїм сумом, налили сюди вільного, чистого повітря, покрили все своїм ліжним, тужливим чуттям.

Кирина сиділа, підперши голову рукою, й дивилась, не моргаючи, в світло лямпочки. Видно було, що вона не бачила ні співаків, ні Андрія, що, здавивши голову руками, дивився нерухомо в стіл; не бачила Маринки, яка почала жваво прибірати з столу, — нікого й нічого не бачила. Губи свіжі й горді були зложені якось гірко, брови нахмурились, на щоках грав невеличкий рум'янець, високі груди підіймались иноді під довгим, задержаним зітханням.

— Ге-ей, та не має правдоньки на світі!.

— жалівся Кіндрат, заплющивши очі й журливо схиливши голову на руку.

— Ех! Тяжко, гірко, милий, да по наймах жити...

— з мукою згоджувалась Софійка, притулившись йому до плеча щокую й дивлячись перед собою широкими, синіми, замученими очима.

— Ех! Тяжко, гірко, милий, да по паймах жити..

— меланхолійно, сумно гудів Гриць, м'яко переливаючись від Кіндратової пріми до Софійчиної вторі.

Було боляче-сумно.

Дід Юхим сидів, спершись руками в коліна, й задумливо попихкував люлькою.

Панас та Савка тихо перейшли на піл, і хутко стало чути Савчине хропіння; Петрик і Санька сиділи обнявшись на полу і мовчки слухали; Трохим знов тарабанив пальцями по столі, і знов на тонких, синіх губах його грала злісно-іронічна усмішка, тільки гострі, маленькі очі його зробились ще гостріші, лице налилось кров'ю й на лобі грали проти світла лямпочки дрібні краплі поту.

Вмить Софійка скинула з свого стану Кіндратову руку, глибоко-глибоко зітхнула й, тріпнувши головою, схопилась і з усмішкою, в якій, здавалось, ще плакала пісня, крикнула:

— А ну його к бісу!.. Ще заплакати можна!.. Давайте краще веселої... Чого нам журиться?.. Горілка є... Давайте, діду, вип'єм. Ет!.. Начхайте!.. Гулять—так гулять!.. От і все. Наші пани гуляють, і ми гуляєм... Удивітельно!

Вона, сміючись, підбігла до столу, схопила налиту чарку й, розхлюпуючи горілку, високо підняла її.

— Хай люди говорять!.. А нам начхати!.. Правда?.. Хведір каже: „шлюха“!.. Ну й шлюха, ну то що!.. Шлюхам все можна... Ви й не знаєте: він назвав мене шлюхою... Я не хотіла вам цього говорити, а тепер... пхе!.. Ще й набив, як шлюху! „Ще, каже, й шлюхи уміють вередувати“. Ха-ха-ха. А он дід Юхим кажуть, що й шлюхи також люди... Правда, діду?

Вона вже не сміялась, а якось болісно, жалько кривила губи в усмішку й все більше та більше розхлюпувала горілку дріжачою рукою. Потім раптом безсило упала на лаву, випустивши чарку, яка

покотилась додолу, припала головою до столу й голосно, здригуючись, заридала. Петрик та Санька, що почали щось шепотіти між собою, зразу змовкли й злякано глянули до столу.

— От тобі й маєш!—тихо промовив Гриць, збен-тежено дивлячись на всіх своїми лупастими очима й якомсь криво всміхаючись.—Чого вона?

Килина, наче мало дивуючись цьому, глянула мовчки на Софію і знов стала дивитись у лям-почку; тільки в лиці її вже не було задуми, а щось холодне, жорстоке, щось тверде і зважливе. Вона навіть не звернула уваги на Андрія, що, зачувши ридання, хутко підвів голову і став дивитись спершу на Софійку, а потім на всіх широко розплющеними очима, в яких злякано дивилось питання.

— Що таке?—звернувся він до Кіндрата, але той нічого не одмовив йому й тільки пильно, напружено, понуро дивився на піл.

— Біжи, спитай у свого товариша, Хведора,—усміхнувся Трохим.—Він знає.

— Я тебе не питаю!—спалахнув Андрій, повернувшись до його всім своїм тілом і міряючи очима. Але Трохим тільки гостро подивився йому в на-литі кров'ю очі й байдуже одвернувся.

— Що таке? Чого вона плаче?—нетерпляче, палко скрикнув Андрій, звертаючись до всіх.

— Та нічого... так...—махнув рукою Гриць, встаючи й підходячи до Софійки.—Годі, Софійко! Чорт їх бери... Ет! Що там!... Удивітельно! — і хотів усміхнутись, але тільки скривився...

— Не займай її,—понуро промовив Юхим, — хай виплачеться... Горілка її розм'якчила...

Гриць хотів щось сказати, але в цей мент щось стукнуло в одне вікно, потім в друге, потім

затупало в сінях, і в хату хутко вбігла дівчина в „панській“ одежі, це-б то в ситцевій довгій спідниці, в кохточці „в талію“ і з чистим, білим хвартухом на шлейках.

— Дівчата!—зараз же почала вона, захакавшись і важко дишучи.—Ідіть... нам... помагать... посуду пере... мивать, бо не управимося... Ху!.. Казав Халабуда... А що то у... вас?.. Монополька?.. Диви!.. А що то плаче?—вмить спинилась вона й злякано подивилась на Софійку.—Чого вона? Хто то?

— Софійка,—промовив Гриць.

— Чого-ж вона?

— Та... так... Годі, Софійко... Он краще йди в кімнати... На панів подивишся... Фроська прийшла... Посуду перемивать...

Софія трохи стихла, але не підводилась, тільки іноді схлипувала й тоді хиталась всім тілом.

— Чуєш, Софійко,—підсіла до неї Фроська й обняла злегка за стан.—Плюнь на їх!.. Нехай обіжають!.. Лучче пайдьом у комнати... Пущай плачуть ті, што гроші мають... А у нас весело! Панів, пані-ів! Танцюють, грають на хуртоплянах... Вставай, пайдьом! Та й Санька, й Маринка пущай ідуть!—звернулась вона до всіх.

— А я чого туди піду?—сказала Санька.

— „Чого“! Посуду перемивать!

— От не бачила...

— Тю дурна! Та я-б аж побігла! Подаси якомусь панові шубу або що, то й „на чай“ получиш.

— Ну-да!—недовіжливо протягнула Санька.

— Їй-богу! Дурна!

Санька повагалась трохи, потім почала шепотіти щось Петрикові, який незадоволено скривив губи, потім схопилась, зстрибнула з полу і почала хутко шукать на жердці свою хустку.

— Вставай, Софійко,—нахилилась знову Фроська до Софії.—Там харашо! Їй-богу! А паничі які понаїзжали, Софійко! Знаєш...—вона раптом закрила рота рукою й почала щось шепотіти Софійці на вухо, хихикаючи й, ніби засоромившись, ховаючи лице кудись їй під плече. Софійка вже не схлипувала, але все таки не підводилась. Нарешті, коли Фроська щось прошепотіла їй тихо-тихо на вухо, боязко наперед озирнувшись на всіх, вона трохи підвела заплакане, червоне лице, з мокрими щокками й припухлим носом і, слабо всміхнувшись, промовила:

— Та невже?

— От тобі хрест святий!—поважно й з запалом перехрестилась Фроська й, наче згадавши щось, знов обняла її й почала шепотіти, дивлячись на Юхима своїм дуже блідим з синіми жилками обличчям, з синіми кругами під очима й трохи кирпатим носом. Софійка ще ширше всміхнулась і, соромливо глянувши на всіх, почала витирати напнутим на кулак рукавом мокре лице.

— Та брешеш! — раптом засміялась вона, але Фроська ще з більшим запалом почала шепотіти. Тоді Софійка, мов не витримавши, схопилась з місця й весело побігла до жердки.

— Гулять, так гулять!—блиснувши до Юхима білими зубами і червоними яснами, крикнула вона й почала стягати з жердки одіж, хутко перебіраючи й складаючи набік чуже.

Всім наче трохи легше стало; забалакали, засміялись. Фроська почала оповідать про гостей, широко розплющуючи очі, сплескуючи руками й мало не за кожним словом божачись.

— Там один оце приїхав, — з жахом приклала вона долоні до своїх блідих щок. — Пуза-а-тий,

пузатий, аж у дверя не войдуть... Усе капля... А другий—з миндальною... На стьожці з боку вісить... Як хрест всею рамно... Та усі поздравляють його, ручкаються. Та всею на миндаль ту смотрять.. От хрест мене вбий! Бухвечик говорить: що як би й йому таку миндаль, так він би січас в городі трахтир з катеринкою одчинив би... Накажи мене бог! Десь дорога, верно!

— От би таку миндаль украсти, діду!—зареготався Гриць.—Га? Було-б на що хату поставити?

— Да-а... — усміхнувся Юхим.

— Санько! гукнув Гриць — Ти там зівка не давай... Придивись, де спатиме, та нічю і підберись до миндалі... Петрик спасибі скаже!

— А як ми вже поженимося, ви будете зо мною ручкаться-поздравлять!...—промовив важно Петрик. А вона велика?— звернувся він до Фроськи.

— Та-де!... Як слива завбільшки...

— Пхе! Чор-зна-яка миндаль!..—зневажливо плюнув Петрик.

Софійка та Санька вже одяглись, а Маринці не було чого одягатись. Вона давно вже стояла біля Фроськи і, пильно дивлячись кожному в рот, слухала кожне слово.

— Ну, гайда!—крикнула Фроська, і всі три, весело озираючись, жартівливо прощаючись і сміючись на жарти хлопців, вискочили з хати. За ними хутко заляпала босими ногами Маринка в своїй довгій кохті й брудній ситцевій хустинці на голові.

Стало тихо. Килина поралась біля мисника; Андрій і Трохим сиділи біля столу похмурі й задумливі. Петрик підсів до Гриця і стиха почав якусь пісню. Кіндрат спершу мовчав, потім ледве чутно почав підголосювати; сумні згуки знову забились, заплакали десь під стелею.

Тим часом дід Юхим набив люльку, запалив її і став виражатись на „службу“. Напнув на лису голову шапку, з якої виглядала по-де-куди бавовна, замотав ганчірками подрані чоботи, ув'язав їх мотузками й нап'яв на себе „пальто“ своє. Це „пальто“,—жовте на плечах, зелене під пахвами, брудне спереду, з великими чорними латками біля кешень і з одним-однісіньким салдацьким жовтим гудзиком біля коміра, — було Юхимові і за постіль, і свиту, і за всі його мастки, коли не забувають ще про люльку, шапку, „бруки“ та ще де-які „вещі“. Нап'явши з кректанням пальто, Юхим тісно підперезався мотузком, пихнув люлькою й, витягши з-під полу дерев'яну калаталку, закалатав нею й промовив: — А що!... А ще кажуть, що не козак! Хе-хе... Хоч зараз до халамидників... Да-а...

Він щільніше насунув шапку на лоба, пихнув люлькою й зачовгав своїми, обмотаними в ганчірки, чобітьми з хати.

III.

Вечір був темний. Неба не видно було, а здавалося, хтось розп'яв угорі безкраю чорну запону і трусив з неї дрібним холодним дощем. Вітер підхоплював дощ, крутив його, розкидав і гостро різав ним по лиці. Але в повітрі чулась не нудна, одноманітна, тяжка осінь, а щось бадьоре, свіже, молоде—чулась весна. Вітер ніс не запах гнилого, пожовклого листя, а перший дужий подих землі, що скинула з себе холодний, мертвий, сніговий жупан і могуче набиралася сили. Дощ нагадував не довгі безкраї, мокрі ночі з виттям вітру в комині, а зелене море сходів, зелену, ок-

самитову траву, поле, працю, надії, одчай, радість, сльози — нагадував життя.

Дід Юхим вийшов з хати, ступив де-кільки кроків і озирнувся. Праворуч його темно і тихо. Чорніли стайні, загони, клуні, амбари... Нижче до будинку чорніли вершечки саду, а між ними далеко, далеко жовтіли вогники,—то село внизу, в долині. По ліву руку було більше життя. За „чорною“ світила вікнами „біла“ кухня; біля неї стояли брички усяких фасонів, ходили люди, бігали собаки, а перед „комнатами“ було видко, як у-день. Увесь довгий ряд великих вікон будинку був залитий світлом, що виривалось на двір і широкими смугами заливало подвір'я, потоптане ногами коней та порізане колесами бричок. У вікнах миготіли постаті, а на ганку, що був як-раз посередині будинку, одчинялись двері, звідти вилітав глухий галас, наче з вулика. Тар-тар-тар!.. Тар-тар-тар!..—раптом закалатав Юхим, наче бажаючи заглушити той веселий гомін. Тар-тар-тар... —неслось з ним по економії, то стихаючи, то ще дужче ріжучи вухо з кожним подихом вітру. Він обійшов стайню, комору, пройшов у сад і став то поринати у світло, то виринати з його, бо воно смугами тяглося із задніх вікон будинку. Обійшов будинок, „білу“ кухню і знов став наближатись до „чорної“. З чорної запони хтось перестав трусити дощем, наче замислився; вітер, не маючи впину, крутивсь і свистів у стріхах та голих віттях деревини, наче навмисне не хотів дати Юхимові насипати в люльку тютюну. Дід на мент зупинився, озирнувся і почовгав під стіну „чорної“ кухні. Тут було затишно, тільки иноді вітер, мов жартуючи, зразу виривався десь з-за рогу і, дмухнувши пронизувато в лице Юхимові, знов зчезав

десь у чорну яму долини. Дід притулився до стіни, поклав до-долу калаталку і почав виймати кисет; але раптом підняв голову і, прислухаючись, став дивитись за тин, що відділяв Юхима від подвір'я і тягся від рогу „чорної“ кухні аж до рогу білої; тут зачулось якесь шарудіння. Спершись ліктем на тин, там чорніла якась постать в гострій шапці, що була дуже схожа на Трохимову. Поворухившись, вона знов застигла, наче настромлений на тин стовп з горщиком зверху. Але не встиг ще Юхим насипати в люльку тютюну, як біля рогу зачулась чиясь хода, а з нею затемніла біля першої постаті друга постать.

— А це хто тут? — раптом зачувся спокійний твердий, жіночий голос.

— Чорт! — насмішкувато здушеним, похмурым голосом промовила постать, не міняючи пози, а лиш злегка повертаючи голову.

„Ага, то Трохим, а то Килина“, — впізнав Юхим, насипаючи пучками в люльку тютюну і пильно придивляючись до рук, боячись розсипати.

— Правда, що чорт! — промовила Килина, підходячи ближче. — Що-ж ти тут робиш?

— А хіба не бачиш? Танцюю....

Килина трохи помовчала, потім тихше і щиро якось сказала:

— Скажи мені, Трохиме, чого ти такий злий раз-у-раз?

— А чого ти така добра?

— Я? Ні, здається, і я не дуже, але-ж...

— Без палиці мимо не йди? — кинув Трохим і сухо засміявся.

Килина щось сказала, але вітер, наче не бажаючи, щоб Юхим чув, шарпнув її слова і потаскав кудись за стайню.

— А мене вже таким мати породила та люди зробили, — зачувся знов Трохимів голос. — Таким і дівчата любили, — і злісно-іронічно засміявся.

— А ти любив кого-небудь?

Трохим мовчав.

— В тебе мати є?

— Була.

— А батько?

— А ти що?.. Сватать мене хочеш, що допитуєшся?

— А хоч би й сватать.

Замовкли. Дід Юхим перестав навіть люльку набивать.

— Слухай, Кирино, — терпко заговорив Трохим, — я жарти люблю, але коли мене кусають, то і я зуби маю... Маєш собі Андрія, то і грайся з ним, а я хазяйства не маю, то і торгуватись зо мною нема чого... Коли-б...

Вітер знов, наче на злість Юхимові, одірвав кінець мови і ніби в кешеню сховав її. Дід Юхим, тихо, обережно ступаючи, ховаючись за тином, підійшов ближче і зупинився ступнів на три від них. Тепер йому навіть видно було, як вітер грав хусткою на голові у Килини.

— Ну, та й ти нівроку кусаться умієш, — спокійно сказала Килина. — Десь довго зуби гострив... А бідний Андрій аж муляє тобі...

— А тобі жаль його?

— Не жаль, а... а... — Килина трохи замнялась.

— А так, мовляв, згодиться колись... Чи заміж вийти, чи переночувати колись... Хе-хе-хе!

— Може й заміж вийду.

— Як буде на то його ласка.

— Правда, що чорт! — трохи з серцем промовила Килина, а дід Юхим задоволено посміхнувся собі

під ніс. Йому страшенно хотілось запалити люльку, але він, притаївшись за тином, навіть не ворухився. — Скажи ти мені, Кирино, чого ти причепилась до мене? — раптом повернувся Трохим до неї. — Пішла-б собі до Андрія та втерла-б йому сльози... Краще буде!

Кирина не зразу одповіла.

— Мені жаль тебе, — тихо сказала вона. — Злий ти, без серця... Попечений...

Трохим нічого не сказав, а тільки, видно було Юхимові, одвернув од неї голову і наче поправив шапку. З неба хтось почав сіяти дрібно-дрібно дощем. Вітер, мов прибитий до землі, не так уже казився, а ніби вже стомлений дихав спокійніше і рівніше. Біля „білої“ кухні та „комнат“ миготіли постаті, чулось гукання, біганина...

— Справді жаль? — не повертаючись, якось напружено і без звичайного сміху спитав Трохим.

— А чого-ж би я тебе обманювала?

— Не смієшся! — повертаючи голову, бовкнув він.

— Ну, от... ще що вигадай...

— Ну, так поцілуй мене, коли справді жаль... — вирвалось у його з якимсь ніяковим, напруженим смішком у голосі. — Коли не смієшся...

Кирина повела плечима, помовчала й нарешті теж з ніяковістю тихо спитала:

— Хіба тобі pomoжеться від цього?

— Поможеться... Поцілуй... — якось грубо і дико прошепотів він.

Кирина одхилалась навіть трохи назад і нічого не промовила.

— Ха-ха-ха! — вмить голосно, з ненавистю, зареготався Трохим. — Жалібниця! Злякалась... Думала й справді! Ха-ха-ха! Не бійсь, я пошуткував. У мене-ж нема грошей. Ха-ха-ха!

І, сміючись, він, не хапаючись, одійшов від тину і, озираючись, пішов до стайні.

— Трохиме! — тихо гукнула Килина. В голосі її чулось щось винувате, ніякове і боляче. Але Трохимів сміх ставав все тихіший і хутко чорна постать його мов розплилась у тьмі.

„Та-ак“, хотілось промовити Юхимові, але він тільки переступив з ноги на ногу і пильно дивився на Килину, що сперлась на те саме місце на тину, де тільки-що лежала Трохимова рука, і наче закам'яніла. Біля кухні зачулась чиясь хода, але Юхимові не видно було, чи то Трохим вертався в хату, чи виходив хто з хати. Килина-ж не рушилась.

— Килино! вмить покликав хтось тихо. Килина поволі озирнулась, але не обізвалась.

— Килино! — голосніше вже покликало вдруге, і чутно було, як хтось чвакав чобітьми по грязюці, наближаючись до рогу.

— Ну, чого там? — незадоволено обізвалась Килина.

З-за хати з'явилася постать і помалу підійшла до неї.

— Ти тут? — впізнав Юхим Андріїв голос. — А я шукаю тебе... Чого-ж ти тут стоїш?... Дощ, холодно...

— Так, стою та й годі...

— Може вийшла до кого?

— А як же!.. До Халабуди вийшла...

— А-а! — протягнув з нотками ніяковости й ображення в голосі Андрій. — Так я може... Так я піду! — шарпнувся він раптом і вже хотів справді йти, але Килина спинила його.

— Ет! — з ласкавою досадою узяла вона його за руку. — „Піду“... Куди підеш?... Не жену-ж я тебе... Не схочу, сама скажу... Зараз — „піду“...

Андрій трохи постояв мовчки, потім Юхимові стало видно проти світла з будинку, як він заворушився, наблизився до Килини і наче злився з нею в обійми.

— Так ти не до Халабуди вийшла? — зачулось його тихе питання.

Юхимові не чути було, що вона одповіла, тільки коли вона скінчила, до його долетіло Андрійове „голубко“. Потім голова його нахилилась близько до Килининої голови і чути було, як губи його з цмоканням то притулялись, то одривались від її щоки. Але Килина стояла непорушно, не забороняючи, але й не обнімаючи, наче ті поцілунки були щось неминуче й байдуже, як ці краплі дощу.

— Килино! — зачув знов Юхим одривисте, важке Андрійове шепотіння. — Я прийду... Можна?... Килино?..

Килина мовчки, не згоджуючись, покрутила головою.

— Ну, чого?.. Чого?.. Ніхто не почує... всі спатимуть... Килино!

Килина не рухалась.

— Не хочеш? Ні?

— Не хочу,—твердо промовила Килина.

— Чому?

— Так, не хочу та й годі.

— Значить, ти мене не любиш... значить...

Килина не дала йому договорити. Раптово повернулась до його всім тілом і, разом скинувши його руку з свого стану, вона, ніби тільки й чекала цього, заговорила якимось терпко, сухо й разом з тим палко:

— „Не любиш!“ Ну, й не люблю, ну, то що? Хіба я тобі казала, що люблю? Хіба я тебе об-

манювала?.. І не люблю. Бо любити можна того, хто мене любить... хто мені добро робить... А тебе за що маю любити? За те, що молодий та гарне личко маєш? Е!.. Бачила я це... Ти люби мене, от що!.. Любитимеш мене, любитиму й тебе..

Андрій щось сказав, але Килина не слухала його.

— А ти не мене любиш, а себе... Ось вже скоро півроку, як ти співаєш мені про своє кохання... А чи я що мала з його?.. Чи не так я оддаю свою працю другим, чи не така я наймичка, якою була й до тебе? Хіба я живу? Га... А я жити хочу!.. І буду жити! Продам себе, шлюхою стану, а буду жити! Чуєш? Коли пропадять, так знать за що пропадять!.. А ти мені що? Що ти мені?.. Не мала я таких хазяйських синків? Ого!.. Всі ви ласі.. Знаю... До Халабуди піду, до чорта, а так не буду жити... І плювать я на вас усіх хочу... Ненавижу я вас... Кожному з вас хочеться на дурничку поживитися, а ти собі — як знаєш... Ну, то й я-ж знаю! „Прийду“. Ні, ти візьми мене за жінку, а тоді приходь... А я Софійкою не хочу бути. Не хочу, щоб мене якась паскуда прилюдно по морді била та шлюхою очі випікала... Не хочу, щоб мої діти, як Маринка, під стусанами виростали... Не хочу... Я хочу жити, як люди... От що!.. „Не любиш“. І не люблю, і не любила, і не любитиму!.. Я вперед себе люблю, а потім того, хто мене любить, хто мене любить для мене, а не для себе, для своєї потіхи... З наймичкою, мовляв, все можна... Вона наймичка. Я — наймичка. Хазяйському синові сором женитись з наймичкою... Так не лізь же до неї... Чуєш?.. Не лізь!.. Ненавижу вас, проклятих!.. І плювать на вас хочу... На злість вам шлюхою буду... піду в город

і пристану до тих! Чув, що дід говорив!.. Шлюхою всесвітньою буду, а не дам обдурити...

Вона спинилась, одвернулась від Андрія, що нерухомо слухав її й, повернувшись знов, раптом схопила його за руку вище ліктя й, притягуючи до себе, заговорила якимсь зляканим, болісним, вмоляючим голосом:

— Голубе!.. Андрію!.. Серце! Піди знов до батька. Кричи, їв!туй!.. на коліна падай, хай дозволить женитись... Я любитиму тебе... цілуватиму... Все, що хочеш.. Робитиму, як віл... Слухатимусь... Обніматимусь... Дивись...

Юхим напружено дивився, як вона обхопила його, як впилась йому устами в уста і наче замерла; як, одірвавшись, вона глибоко зітхнула, і знову, щось шепочучи, пригортала, впивалась йому в лице і знову щось палко шепотіла. Потім, не випускаючи з своїх обіймів, одвела голову і, важко дихаючи, промовила:

— Підеш?

— Піду!—задихаючись, сказав Андрій.— Піду зараз.. А як знов не дозволить...—і спинився.

— Ну? Ну, а як не дозволить?! Ну, що-ж, говори!—шарпнула вона його за плечі.

— То я вже й не знаю, що робить.. — тихо й безсило промовив він.

Килина нічого не сказала, тільки одняла від його свої руки й одвернула трохи голову.

— Коли підеш?—в'яло спитала вона.

— Піду зараз!.. Шоб до ранку й вернутись...

— Як знаєш...

Андрій постояв трохи, потім несміло обняв її, пригорнув і почав цілувати. Вона знов стояла, не одхиляючись і не обнімаючи, тільки похитуючись в його обіймах.

— Ну, буде... Іди вже...—нарешті поволі одвела вона його руки.

Андрій ще раз завмер біля неї, потім енергійно одірвався, насунув щільніше шапку на голову й, нічого не кажучи, хутко й твердо пішов від тину вниз. Незабаром він промиготів у світлі з вікон і зчез по-за будинком. Килина ще трохи постояла, потім повела наче з холоду плечима й тихо пішла в хату. Юхим зараз же почав кресати вогонь. Запаливши люльку, він довго задумливо смоктав її, придавлюючи пальцем тютюн і не відходячи від тину. Потім озирнувся, помацки знайшов свою калаталку під стіною й рушив знов униз до „білої“ кухні. Стукіт його калаталки знову залунав по подвір'ю, але Юхим слухав, махав рукою, курив люльку і все це робив так, наче нічого не чув і не бачив перед собою Біля „білої“ кухні й будинку рух був більший, — хтось гукав, десь реготались, бігали з кухні в будинок і з будинка в кухню дівчата, несучи поперед себе якусь посуду, хтось стукав десь по чомусь залізному між бричками, що скупчилися всі біля льоху, гавкали собаки, іржали нерозпряжені ще коні.

Проходячи повз будинок, Юхим помітив біля тинка, що тягнувся вздовж фасаду, якусь постать, обличчя він не міг роздивитись, але бачив, як вона нерухомо дивилась в залиті вікна, спершись грудьми на частокіл. Зрівнявшись з нею, Юхим зазирнув їй в лице і впізнав Трохима, що озирнувся на мент і знов перевів очі на вікна.

— Любуєшся?—спиняючись, прогунявив Юхим.

Трохим, нічого не одмовляючи й не повертаючи голови, скривив губи в усмішку.

— Д-да, гуляють люди...—зітхнув дід, дивлячись і собі на вікна, в яких то з'являлись, то зчезали

чоловічі й жіночі постаті.—Живуть, що називається. Да-а... Це сина охвицера виправляють знов у військо... Послі празників, значить...

Помовчавши трохи, він сперся теж на тинок і, зітхнувши, заговорив:

— Погано, брат, у голові мені стало після горілки... Наче хто піску насипав туди... І коло серця нудить... Ссе, як п'явка... Мабуть, зап'ю я... А зап'ю—вижене Халабуда. А холодно, не доберусь до Адеса. От і вибірай... Не треба було починать... Та ще й весна до цього... Усяке по весні жити рветься... А жити нема як... Ех, як би вже скоріше тепло!.. Потягну на волю...

Від кухні до будинку хутко пробігла одна дівчина, несучи щось поперед себе, за нею друга, третя... Назустріч їм біг якийсь чоловік. Сказавши щось їм на бігу, він побіг далі і вскочив у двері кухні.

— Понесли панам їсти...—промовив Юхим.—Виголодались за танцями... Да-а... Живуть люди...

Він подивився задумливо у вікна, потім усміхнувся і заговорив знов:

— А от подивись... Здається, кому вже не жити, як не панам.. а проте і вони своє горе мають... Ми горюємо з тим, а вони з другим... Та все не без лиха. А нема так, щоб ніколи чоловікові ніякого горя не було... Бо тоді й щастя не було-б... Через те то й зветься воно щастям, що горе є... Не будь горя, то й жив би чоловік собі байдуже... наче так і треба... А горе заставля його знати, що щастя, а що лихо... З горем, виходить, краще жити...

Трохим подивився на його таким оком, ніби хотів упевнитись, чи не сиплеться в діда з голови той пісок, про який він говорив. Але той тіль-

ки посміхнувся, похитав головою й заговорив далі:

-- Так, так, хлопче... Це я тобі скажу так... Коли я сидів в Адесі в тюрмі, так мене посадили за одну там сторію в темний канцур. Це так собі кімната... аршинів зо три... без вікон... порожня, аж у подвалі. Як зачиняють двері, то так темно, наче тобі очі повиколоювали. Ну, так як посидів я в тій кімнатці сім суток та як вийшов на світ, так аж... захитався від світу... аж боляче в очі стало... От тоді я й узнав, що то світ, а що то тьма... А як жив уперед, то ніколи й не думав про його. От так і з щастям... Тільки, брат, тут така штука виходить: що одні живуть ніби в темному канцурі весь вік і тільки на якусь там хвилину вискакують на світ, щоб не забувати, що вони в канцурі і що крім подвалля є ще світ: це наш брат... І є другі люди, що живуть весь вік у світі, в щастю і тільки на хвилину вскакують в канцур, щоб не звикнути дуже до світу, --- це пани... А як ні ті, ні другі без канцура не можуть... Да-а...

Він пильно почав смоктати погаслу люльку, потім вибив з неї попіл, обтер і поклав в кешеню. З будинку знов вискочили дівчата й регочучись побігли навипередки до кухні. Трохим мовчки подивився на дівчат, потім перевів очі на вікна, довго дивився на них і, наче не бажаючи далі дражнити себе, круто повернувся й пішов угору, до „чорної“ кухні. А Юхим довго ще стояв і дивився у вікна, мов бажаючи зазирнути туди, в той невідомий йому світ, до тих людей, що так инакше проти його живуть, які не знають ні калаталок, ні холоду, ні голоду, ні „канцурів“. Мимоволі він кидав иноді оком до чорної кухні. Там

було темно. Уявлялась велика хата, чорна, брудна, холодна... Довгий піл, смердюче повітря, важке сопіння грубих, темних людей, які не вміють ні ходити так, як ці, ні так гарно бавитись, ні грати, ні говорити... Стомлені, знесилені, вони сплять тепер. Довго стояв дід, забувши й про калаталку й навіть про люльку. Потім зітхнув, озирнувся і тихо пішов по-над будинком. Вийшовши на дорогу, що йшла біля будинку до села, він несподівано зустрівся з Андрієм, що помалу йшов знизу з похиленою головою. Зрівнявшись, він пішов разом з ним і, зазирнувши в лице, спитав:

— А де це був, Андрію?

— Дома,—тихо промовив якимсь безнадійним голосом Андрій.

— Ага! Що-ж там?... Як там батько, мати?

— Нема батька дома...

— Ага!.. а мати?

— Не знаю... Я нічого не знаю. Не чіпляйтесь до мене!—вмить роздратовано крикнув він.—Ідіть собі, калатайте оттамо,—і, прибавивши ходу, випередив Юхима й сховався у тьмі.

— Та-ак,—прогунявив собі під ніс Юхим і, постоявши трохи недвижимо, раптом так закалатав, що аж у стайні захропли коні, а біля кухні пси так і залились голосним гавканням.

Тар-тар-тар... Тар-тар-тар!—котилось по подвір'ю, за будинком, за током, то стихаючи, то ще голосніше вибухаючи. „Чорна“ кухня спала, а будинок сів і чути було іноді згуки музики, то тихі й ніжні, як материні пестощі, то гарячі й палкі, як обійми коханої, то веселі, як той будинок, то сумні, як та кухня.

Тар-тар-тар!.. Тар-тар-тар!.. Тар-тар-тар!—акомпанував їм дід.

Скоро повставали пани (а це було не раніш, як у робітничий обід), зараз же по економії пройшла дивна, страшна чутка: у одного панського гостя, вчителя з города, вкрадено „миндаль“! Ту саму „миндаль“, що так красувалась на гордих грудях у вчителя, за яку з ним „ручкались і поздравляли“, за яку можна-б у городі „трахтир з катеринкою“ завести — ту саму „миндаль“ тепер вкрадено... хто, як, коли — невідомо; одно слово — вкрадено. Спершу думали, що хтось з гостей пожартував, щоб налякати пана Луценкова, але коли розмірковували, що хто-ж таки жартуватиме з „миндаллю“, то постановлено було в один голос, що „миндаль“ не инакше, як украдено. Оповідали, що по всіх „кімнатах“ у всеї „білої“ челяді було зроблено великий трус, поперекидано всякі скриньки, знаходжено такого, що нікому і не снилось, а „миндалі“ не знайдено. У буфетчика витягли з-під матраца на ліжку шість срібних панських ложок, які він туди заховав, щоб вичистить, та забувся; у Маруськи, що з косим оком, знайшли золотий перстень, що колись був закотивсь кудись; „довготелеса Устина“ сама вийняла, як прийшли до неї, панині довгі панчохи і „баночку з помадною мастю“, які вона знайшла за кухнею; перетрусили все і всіх, а „миндалі“ все-таки не було. Де-хто з гостей поїхав, де-хто зостався і „панич Олександр“, який мав сьогодні від'їздити у полк, мусів лишитися, щоб якось залагодити справу вчителеві. А сам учитель, оповідали, як не плакав за „миндалею“. Старий пан дуже сердився, панни підсміювалися, паничі жартували, старші жалку-

вали. Одно слово, по всіх закутках економії панів Гаврильчука тільки й мови було, що про „миндаль“.

А на чорній кухні нема вже що й казати: розмова про страшну подію не змовкала весь час. Перебірали, догадувались, міркували і на той бік і на цей, вказували на одного, потім на другого, лаялись, сміялись. Спершу Гриць постановив, що то вкрала Санька, бо навіть він їй учора радив це зробити, але коли та страшенно обурилась на його, він згодився, що помилився. Потім, подумавши, вмить з веселим реготом догадався, що то не хто взяв „миндаль“, як Маринка. Маринка, що і так увесь ранок була якась инша, ніж перше, яка і так хутко з напруженням бігала по всіх очима, дуже почервоніла і злякано зупинила свій неспокійний погляд на Грицеві. Але за неї вступилась Килина, і розмова перейшла на инше. Тільки Трохим та Андрій мало мішались до балачки, а більше сиділи мовчки, один з своєю звичайною сухою усмішкою, а другий з похмурим, задумливим обличчям, яке іноді з якимсь несмілим і винуватим виразом поверталось до спокійної, тільки блідої сьогодні Килини. Савка теж не дуже балакав: сонний, він незадоволено дивився на всіх рідко розставленими очима і тільки дивувався, що вони знайшли дивного, що вкрали „миндаль“. Украви то й украви, так через це вже і не їсти нікому. Коли-ж на столі з'явився борщ і каша, він і зовсім замовк. По обіді, не встиг ще дід Юхим запалити люльку, а хлопці скрутити цигарок, як до кухні вступила панська няня, баба Устина. В одній кохті, в одній ситцевій хустці на голові, маленька, з гострим, зморщеним личком, з якого м'яко дивилась пара невеличких оче-

нят, з запалім ротом, до якого і від якого розбігались на всі боки глибокі зморшки, звичайно балакуча, вона тепер мовчки ввійшла в хату, пройшла до лави і, не кажучи ні слова нікому, сіла і стала дивитись перед себе. Де-хто зирнувся, де-хто всміхнувся, де-хто пильно, здивовано дивився на неї, чекаючи, що далі буде. Устина-ж як закам'яніла.

— От це і все?—усміхнувся дід Юхим, зиркнувши на бабу і знов звертаючись до люльки.

Няня кинула на його очима і нічого не промовила.

Знов де-хто зирнувся, де-хто усміхнувся.

— Мало, бабо, мало,—покрутив головою Юхим:—це ми давно вже чули.

— Чули?—знов подивилась на його Устина.—Ой, ні! Цього ще зроду-звіку нігде не чувано.

Вона безнадійно, сумно похитала головою і знов стала дивитись якомсь мутно поперед себе.

— Що миндаль вкрадено? — стиснув плечима Юхим.—Так то, бабо, не новина. Крадуть не то що миндалі, а й ціле життя... Волю, бабо, крадуть, сили, щастя... Е-ге-ге-е! Дай, боже, мені стільки здоров'я, а тим злодіям хвороби, скільки то воно крадеться на білому світі...

— Не миндаль,—тихо поребила його Устина.

— А що-ж?

Устина помовчала, потім повернулась до діда, випнула вперед своє лице і роздільно промовила:

— Ви-га-ня-ють мене!

І, поклавши лікоть правої руки в долоню лівої, сперла лице на руку, втягнула якомсь в себе і так тонкі губи і знову стала дивитись перед себе.

— Хто виганяє? За віщо? Як?—посипались питання.

Няня тільки позирала на кожного, хто питає, мов дивуючись питанням цим, і знов дивилась вперед, нічого не кажучи.

— Та хто-ж виганяє? Пани, бабо?—скрикнула Софійка.

— А хто-ж більше?—подивилась на неї Устина.— Хто-ж більше, як не пани? Ох, пани, пани!—покриутила вона головою.

—... Хто вас тільки на світ породив?—на-пів серйозно, на-пів з усмішкою додав Юхим, налагоджуючи на кремінь шматок прозолоної ганчірки, що мала бути за губку. Устина мовчки сумно похитала головою.

— Та за що-ж?—широко розплющила очі Софійка.

Няня трохи помовчала, потім знов витягнула вперед лице і таємниче заговорила:

— Через оту прокляту миндаль... Хай мене бог тільки простить (вона перехрестилась), а я-б її, хоч вона і хрестом зроблена, але не то що на груди не почепила, я-б її собакам викинула... Вона мені потрібна... Потрібна, як тій сироті трасця... „А може, каже, ти, няню, думала, що вона дорога та забагатіти на старість захотіла“. Ой, не дай, боже, нікому так багатіти... Забагатіла коло вас...

— То-ж хто так казав?—спитав Юхим, схиливши голову трохи на ліве плече і цокаючи кресалом об кремінець.

— Та хто-ж? Наша-ж пані Зіна, та, що на руках її виносила, своїм молоком її вигодувала... Впадала коло їх, як коло своїх, убивалася, щоб воно і в теплому і в чистому було... І от тобі... „За що-ж, кажу, мені сором такий? Чи-ж я таки, кажу, не заслужила того, щоб мене хоч за злодійку не мали? На що-ж мене трусити?“—„А хто

його зна,—це вже панич Олександр каже,—а хто його зна, каже, няню, може такий гріх і на тебе впав“. Та й давай перекидати... Халабуда стався... Бодай з його лиха доля вже старалась... Узяла я, знялася та й пішла... Живіть собі, як знаєте, а я дожиласть вже, злодійкою стала...

Мутні очі її ще більше помутнішали, заблищали і з куточків їх тихо викотились і поповзли по лиці, як в-осени по склу краплі дощу, дрібні сльози. Вона взяла краєчок хустки, якою пов'язана була голова, витерла очі, висякалась і заговорила знов: — Іду вже я, а пані Зіна і питається: „Що-ж це ти, каже, няню, вже, може, одходиш від нас?“ Мовчу я... „Ну, що-ж, каже, не хочеш служити, то й не треба... Все одно, від тебе тої роботи, тільки слава одна“... От вам!—хитнула вона головою і подивилась на всіх.

— Ну...

— „Ох, кажу, пані, пані!... А кому-ж я літа свої оддала, на кого-ж життя все робила?“— „Як робила, каже, то й годували тебе“...—А тепер, кажу, як сили не стало, то вже і вигнати можна? Ну, кажу, коли вже так, то дайте-ж мені хоч те, що заробила у вас, може кажу, хоч не під тином десь здохну“... А вона: „Що-ж ти, каже, заробила? Що заробила, то й зносила, або з'їла. Пошитаємо, каже, та й дамо, скільки тобі там приходитьсь“. Плюнула я, заплакала та й пішла. Не треба мені нічого...

Сльози знов закапали у неї з очей; поморщене, жовте підборіддя задріжало, але вона не витиралась. Всі сиділи тихо, сумно.

— Ну, і куди-ж тепер?—спитав Юхим.

— А я знаю?—рівно якось одмовила Устина. — До дочки пішла-б, так сама у наймах.

— Да-а... Пагана припорція,—спльовуючи сказав Юхим.— Як стара стала, то вже й на смітник бабу, а як молодію була, то десь і паничам любіа була. Так воно, брате, все...

— Ну, а про миндаль не знати, хто взяв?—перебила його Санька, цікаво-пильно дивлячись на няню.

Няня заплющила очі, втягла губи і, одвернувши трохи голову, махнула зневажливо рукою. Потім утерла очі краєчком хустки і промовила:

— Там такого клопоту, наче й справді що путне пропало... Аж язика повисолоплювали...

— А вчитель що?

— Що-ж йому? Відкується... Просить уже: „Пожалуста, каже, оддайте назад. Я благодарить вас буду“. Хтож йому оддасть? Коли брало, то вже не для того, щоб оддати, а щоб самому поживиться...

Потроху вона ніби заспокоїлась, оживилась і навіть розбалакалась. Часто озираючись з таким виглядом, чи не підслухає хто, вона оповіла, скільки пішло грошей на вчорашній бенкет; потім похитуючи безнадійно і з зневагою головою, вона „не побоялась гріха і просто таки заприсяглась, що хай вони (цеб то пани) ще років зо два оттак пофиськають грішми, то й самі з'їдуть на старцівську лінію“, потім знов зійшла на „миндаль“ і постановила, що не инакше вкрадено, як уночі, коли всі спали. Бо світлиця, де спав учитель, виходить двєрима у сіни. Хтось зайшов уночі, прокрався та й узяв. А миндаль лежала біля ліжка на столику разом з грішми. Та грошей не взяло, а тільки миндаль. А миндаль ту дано вчителєві за то, що школярів добре вчив. А панна Паташа заслабла, бо вчора батько застав її в темній кімнаті з офіцером. Та ще яка чутка хо-

дить, ніби чоловік Зіни зійшовся там десь у Києві з якоюсь повією і хоче розвід брати...

Сонце весело грало на чорній долівці, але під його блискучим світлом хата здавалась ще сумнішою, ще більш незатишною... Потріскані стіни, пузатий комин, піл з розкиданою соломою, голі лави, голий довгий стіл з недоїдками обіду, все, здавалось, виставляло як на показ все своє негарне, погане.

— Халабуда, панич Олександр і ще якийсь панок з ними... ідуть сюди...—не повертаючись і не підіймаючи голосу, холодно і рівно промовив Трохим, що сидів коло вікна і весь час дивився у його. Де-хто кинувся до вікна, де-хто одійшов до полу, де-хто zostався на місці. Няня підперла голову рукою і одвернулася від дверей. Незабаром рипнули двері і в кухню один за одним увійшли: попереду панич Олександр в картузі з червоним верхом, в синьому офіцерському жупані, який гарно обхоплював його дужий стан, в вузьких у чоботи штанях, які так щільно обтягали ноги, що видно було, як здригувались на них мускули, і з хлистом у руках. За ним прудко всунувся „панок“ у чорному картузі з синьою оксамитовою околицею і з кокардою, в довгому сюртуці і з такими високими комірчиками, що, здавалось, вони йому ось-ось поодрізують вуха. Ускочивши дрібним поступцем у хату, він ніби вклонився, ніби нахилився всім тілом уперед, мов бажаючи стрибнути, і, скинувши картуза правою рукою, лівою почав зараз пригладжувати свій підстрижений чуб, що дуже був схожий на білу щітку, якою чистять одіж. За ними просунувся Халабуда в своєму кожаному піджаці і в глибоких калошах, які були мало не до верху замазані грязюкою. Не обтира-

ючи ніг, не скидаючи шалок, Олександр і Халабуда підійшли до столу і, озираючи всіх, зупинились. Всі, крім Трохима, Устини та Панаса, що зрання ще лежав на полу зовсім хорий, не встававши навіть до обіду, зараз повставали і видно було, як кожному хотілось, як мога менше місця на той час займати.

— А то что зо барін такої?—хитнувши головою на Трохима і кидаючи мимохіть оком на Устину, що сиділа побіля його, спитався в Халабуди Олександр.

Трохим не рушився, мов не чув, тільки очі його якомось гостро дивились в віконце й мідяне порите віспою лице його стало ніби темніше.

— Почему не встаюш? Слиш, ти! Рябая морда! Я кому говорю?!

Гарне, випещене лице офіцера з чисто виголеними, трохи синіми в тих місцях щоками і пушистими з підвусниками вусами почервоніло, а великі, довгі очі під темними і трохи широкими бровами загорілись вогнем. Трохим з-під лоба похмуро подивився на його.

— Встать!

Трохим, не спускаючи з його очей, тихо підвівся і став на ноги. Панич Олександр ще трохи подивився на його і, мов заспокоївшись, одвернувся. Червоне з лица йому зійшло і воно спершу пожовкло, а потім знов укрилось своїм звичайним ніжно-рожевим кольором.

Халабуда почав незвичайно тихим, делікатним голоском оповідати про крадіж і допитувати, чи не зна хто чого. Певно, що ніхто нічого не міг йому сказати. Але Халабуда, не дивлячись на всі „я нічого не знаю“, навіть не зміняв інтонації голосу і з одного, мов по

черзі, переходив до другого. Але і на друге одповідали „не знаємо“. Тоді він переходив до третього і знов виясняв, що „миндаль“ та нічого не варта, що за неї багато грошей не дадуть, що той, хто признається, тому нічого не буде, аби тільки вернув. І весь час скося поглядав на офіцера, то на панка, який і був сам учитель „господин Луценков“, як делікатно висловився Халабуда. При панах він не поглажував кінчик носа, бо вважав це за надто вільне поводження, а пустивши руки „по швам“, іноді тільки поводив од себе в повітря правою рукаю, мов щось одгортаючи від свого піджака. Як колишній вояка та ще унтер-офіцер, він добре „понамал обрaщеніє з благородними“.

Панок слухав допитування напружено пильно і невеличке личко його, з білявим пухом на щоках, з білявими вусиками, віями, бровами, з гострим носиком, наче курча, що вилупилось з яйця, хутко дивилось то на одного, то на другого. Картуза він також надів.

Офіцер не мішався до допиту: подригуючи литками то правої, то лівої ноги, він або крутив свої довгі, темні вуса, надуваючи щоки і дивлячись тоді на них, або, позіхаючи, водив оком по стінах, по стелі, по застиглих постатях і хльоскав себе хлистом по блискучій халяві. Іноді він зупиняв на хвилину погляд на Устині, всміхався собі під вусом і знов, позіхаючи, блукав очима. Потім, мов це надокучило йому, він раптом звернувся до неї й, усміхаючись одними очима, спитався:

— А правда, здесь лучше, чем у нас, няня? А?.. А в поле еще лучше, наверно...

Няня пильно й суворо подивилась на його й

нічого не одмовила. Йому, очевидно, стало трохи ніяково.

— Оскорбілась, старушенція...— засміявся він до Луценкова.— Служила, поміаєте, чуть лі не всю жізн і вдруг как укусіло ейо, бросать хочет. Что-ж...— розвів він жартівливо-сумно руками.— Пріневоліть нельзя... Счастливої дороги...

Халабуда, що делікатно замовк був, підждав трохи і почав знов:

— Потому, которая узяла, то хай без сомненьї признаєця, бо раз, що всео рамно знайдьом, а друге—грех балшой... Када-ж признаєця, так нікаково притеєненія не будеть їй, бо без сомненьї сама призналась...

— Тем более, господа, — поспішно, з ніяковою усмішкою вмішався Луценков, — что ета вєщ, ета медаль, что лі, она нікакой ценності сама по себе не імеєт... За нейо нікто нічево не даст... Відіте лі... А я би тому даже вознагражденіє дал би...

Йому ніхто нічого не одмовив. Дід Юхим мовчки бігав по всіх очима; Санька й Софійка були стурбовані, Килина поралась біля казанів, міючи їх, великою ганчіркою, і тільки иноді випрямляла спину, повертала до столу голову й викручуючи над казаном ганчірку, дивилась на панів. Біля мисника на лаві вовтузилась з мисками Маринка і з якимсь новим виразом в очах і в лиці поглядала на допитувача. В неї виявилось щось уперто-завзяте й злісне, як у молодого вовчати, захопленого псами, навіть страху менше видно було. Хлопці з-під лоба позирали на гостей і иноді тільки несміло озивались між собою словом, другим.

— О боже, боже! — зітхнув офіцер.— Вєдь ето же смєшно наконец! Іскать орден гдє-то на чорной кухнє...

Учитель живо повернувся до його.

— Нєт, почему же?—з тою-ж ніяковою і ввічливою усмішкою хутко заговорив він. — Вєдь оні могли как-нібудь... е... е... ну, пожалуй, найті, как-нібудь, ілі же... даже похитіть. Почему же?... Конечно, это похоже на водевіль... Мне самому ужасно... неприятно... Но что же делать? Вєдь я, право, знаєте... Вєдь вообразіте: так сказать, в первый раз получил орден, вніманіє в некотором смысле... і вдруг украді... Оно би ещо нічого... Но вєдь все могут подумать: напілся, потерял... однім словом... небрежность... е... неуваженіє, что лі, еслі хотіте... Я понимаю, конечно... с вашей стороны...

— Д-да, конечно...—ліниво процідив крізь зуби Олександр.—Но я думаю всьо-такі, что можно би здєсь і прекратіть распроси... Вєдь іх тут... Одін, два, трі...—він почав для чогось рахувати всіх очима. Дійшовши до Килини, він глянув на неї і раптом зупинився. Напівздивовано, напів з захопленням обдивившись на її поважну, струнку постать з пишними грудьми і гордою головою, він зустрівся з її спокійним, глибоким поглядом і наче завмер на яку хвилину. Не рухаючись, не одводячи одно від одного очей, вони так стояли з якийсь мент, потім Олександр ще раз озирнув її з голови до ніг, ще раз подивився в її променясті очі, які дивились на його твердо і разом з тим приваблюючи, і, наче нічого не було, почав рахувати далі. Але хоча це було всього якийсь мент, хоча Килина ледве-ледве посміхнулася й зараз же також одвернулася до свого казана, але де-хто помітив таки їх погляд, а надто Андрій, який спершу зблід, а потім почервонів до самого чуба. Олександр, перелічивши, повернувся до вчителя, що з чеканням дивився на його і, показу-

ючи одними очима назад, до Килини, тихо промовив:

— Посмотріте тудя, к печке... Відіте... дівочку?... Толькo смотріте так, чтобы не очень замѣтно било... Відіте?

— Віжу, віжу...—пильно й з надією зиркнув на Килину панок.

— Как вам нравітся ета... миндаль, а?—захоплено проговорив Олександр.--Ведь... Юнона... Настоящая Юнона... А?... Смотріте, фігура какая!.. Грудь... глаза... Чорт возмі!

— Да, да...—пробурмотав розчаровано Луценков.-- Очень красивая... Но я думал, что вы мне .. о пропаже...

— А, что пропажа!—весело перебив його офіцер.--Находка есть! Ну, что же, Халабуда? --раптом голосно і серйозно-діловито звернувся він до прикащика, що пильно слідкував за всім своїми розтягнутими тихими очима і робив такий вигляд, ніби він нічого не помічав. — Нужно-ж найті пропажу! Так ведь нельзя.

— Так точно, ваше благородіє, — трохи випрямився й наче ожив Халабуда.--Дестлительно так нельзя...

— Так вот! Нужно обискать всех хорошенько... осмотреть все вещи... Кто нужен—того оставить... Кто не нужен—отослать... Ведь у каждого работа наверно есть?

— Так точно!.. Так вы всі... можете уйтить...—звернувся Халабуда до парубків. — А то хто лежить?

— То—Панас... слабій,—прогудів Гриць, шукаючи свою шапку на полу.

— Чого-ж він слабій?

— Так... заслаб...

— Ага!—задовольнився Халабуда.—Так по якій же надобності он тут лежить? Разлі тут больниця? Заслабел—бери без сомнєнія роцот і йди собі, слабуї на постороннем месці... А економія—не больниця... Панас!—гукнув він, підходячи до полу, але Панас тільки підвів трохи голову й знову безсило поклав її назад.

— Слушай, е... е... Халабуда!—спинив прикащика офіцер.—Єго можно будет потом... Пусть лежит... Потом ти єго отправиш на село ілі в волость...что лі... А тепер пусть лішніє вийдут... Пусть останутся только те, кто бил в комнатах... Ілі у кого работа здесь єсть,—додав він, глянувши на Килину.

Всі, не виключаючи й діда Юхима, один по одному повиходили з хати; zostались тільки Маринка та Килина біля печі, Санька та Софійка біля жердки, Панас на полу та няня біля вікна. — Ну, а ти, няня,—звернувся Олександр до цеї, — может бить, тоже ушла би куда-нібудь? А?

Няня не поверталась і мовчала. Офіцер нетерпляче подивився на неї і похльоскав себе по халаві.

— Ну, что же ти, няня? Пойдьош?

— Куди-ж я піду?—тихо промовила, не повертаючись, Устина і дріжачою рукою піднесла краєчок хустки до очей.

Олександр зробив нетерплячий рух, але зараз же здержав себе і, ступивши ближче до неї, почав тихіше й навіть м'яко:

— Відіш, няня, ти погорячилась немного... Нікаково оскорбленія тебе нікто не делал, а только... ну... е... просто ти... Да чорт є ним! Одним словом я тебе вот что говорю: остав свою глуную обідчивость і іді домой. Там наверно уже Колька соскучился по тебе... Скажеш сестре, что я послал тебя...

Вот і всьо: А то тут, відіш, сейчас допрос будет, может прі тебе будут стесняться говоріть... Всьо равно тебе некуда ідті... Ну?

Няня ще хвилинку посиділа, потім встала й тихо почовгала з хати, ні на кого не дивлячись і витираючи очі.

Олександр уже не крутив ліниво вуса, не блукав байдужим оком по стінах та стелі, а наче ожив. Весело одсунувши усіх, а надто Килину, він жартівливо почав засукувати рукава, голосно говорячи:

— А тепер можно і допрос сделать... Ёй-богу, я і не знав, что на нашей кухне такіе дівчата!.. Право!.. Ну, что-ж начньом...

І посміхаючись, підійшов до Софії та Саньки, що, притулившись одна до одної, спершу були зрушені, а потім потроху почали всміхатись, а коли Олександр, приступивши зовсім близько, схопив за руку Софійку і потяг її до себе, вони захіхикали й стали пручатись. Почалась боротьба. Софійка щиро, весело реготалась, сміливо й задирливо зачіпала панича, говорила йому в лице доволі соромні речі; Санька-ж роблено-соромливо хіхикала, ховала голову в руки і, коли офіцер, ніби обшукуючи, обнімав її, вона тоненько пищала й слабо випрочувалась. Але обнімаючи то Софійку, то Саньку, офіцер все поглядав на Килину і ніби вагався. Нарешті покинув тих і, підходячи до неї, промовив:

— Ну, у тех миндалі нет... Наверно уж у этой. Правда? А?

І, зазираючи в лице її, він протягнув руку до стану й обняв її. Розпалений боротьбою, з почервонілими щокми, з очима, вкритими масним блиском, з пушистими, темними вусами, він був

дуже гарний. Але Килина хутко одвела його руки від свого стану і, глянувши на його, спокійно, але строго протягнула:

— Ну-у!

Офіцер здивовано підняв брови.

— Ого! Королева неприступная!.. Смотріть...

І, сміючись, він знову міцно обхопив її за стан і хотів вже протягнути свої губи до її лица, коли вона знов спокійно, але рішуче визволилась, нахмурила брови і, держачи лівою рукою між ним і собою мокру ганчірку, промовила:

— Паничу! Прийшли за ділом, то й робіть його. А цього не треба...

Очі її дивились спокійно, твердо, але без тієї приваби, що перше. Офіцер ще вище підняв брови й, стиснувши плечима, з ніяковістю повернувся до Халабуди. А цей, як той вірний пес, що, буває, ласкаво махаючи хвостом, прихильно так дивиться, як хазяїн його їсть щось смачне й пахуче, і, не сміючи виявити своєї заздрости, чекає тільки, коли хазяїн піде, щоб накинутись з радісним гарчанням на недоїдки,—ласкаво й підлабузнювато всміхався й, слідкуючи за кожним рухом Килини й офіцера, добродушно й делікатно хіхікав. Як повернувся до його Олександр, він зробився серйозніший й услужливо випнув вперед голову, мов бажаючи ротом ловити кожне слово паничeve.

— Она давно у нас?—хитнув цей на Килину головою.

Прикащик вирівнявся...

— Так точно... Продолжітьельное время вже служить... На должности кухарки.

— Но почему-ж я не видел ее ни разу?.. Около месяца здесь і ни разу не видел...

— Не могу знать,—покірливо схилив на ліве плече голову Халабуда.—Потому она усьо больше в без-

виходном положенні... Другії дівчата, которії, значить, на посторонніх місцях занімають роботу, так тих скорее на заміченіє узять можна... А Килина, как без сомнєнія кухарка, то нікогда з хати не виходить і... і трудней повідєть єїо.

— Она со всімі така... е... е... — офіцер замнявся їй ніяково посміхнувся, — така... неприємная?

— Так точно... — хутко їй ніби заспокоююче проговорив Халабуда. — Она очень скромного обращєнія... Она не на подобіє... тих (він хитнув головою до Саньки та Софії, що позираючи на офіцера, щось шепотіли одна одній і весело хіхікали). І з парубками сурйозно сібе держить... Они даже боятся з нею, как з прочими, у всякій іграшки вступать. Без сомнєнія, ваше благородіє, девушка серйозная.

Килина наче не чула: спокійно, не халаючись, пошарувала ще трохи в казані, випросталась, одвела голим ліктем пасмо темного волосся, що лізло їй в очі, обдивилась, наче пригадуючи щось, і попрямувала до лави. Не вважаючи на погляди гостей, вона так само спокійно підняла великий і досить тяжкий цебер з помиями і, легко несучи його поперед себе, піднесла до лежанки і поставила біля казанів. Потім знов одкинула повним ліктем волосся і стала вичерпувати горщиком воду з казана і виливати її в цебер.

— Д-да-а... — якось задумливо протягнув Олександр, пильнуючи Килини і покручуючи вуса; потім раптом зітхнув, тріпнувся і повернувся до панка, який весь час, ховаючи нетерплячку, з ніяковістю ходив по кухні, то усміхаючись ввічливо-ніяковою усмішкою, коли стрівався з випадковим, розпаленим поглядом офіцера, то нудливо-безнадійно озирючи хату.

— Ну-с, очевидно ми і здесь не найдем вашого ордена!—голосно і ніби з жалем промовив Олександр, дивлячись на Луценкова.—Придьотся обождаць вам несколько дней... Может быть... как-нибудь... Ну, пойдем, что-ли...

Він ласкаво хитнув головою Софії та Саньці, озирнувся навкруги і разом з Луценковим і Халабудою рушив із хати. Проходячи повз Килину, він знову зустрівся з її глибоким, твердим і привабливим поглядом і знов наче став до бою з ним. Потім знову перший одвів свої очі, посміхнувся під вуса і поволі пішов за Луценковим, а за ним Халабуда. Виходячи вже з сінешніх дверей, вони зустрілись з Андрієм, який з заклопотано-діловитим виглядом поспішав до кухні. Побачивши панів, він уступився з дороги і, кинувши похмурим поглядом в високу, дужу постать офіцера, хотів пройти в двері, коли раптом Халабуда спинив його:

— А ти куда? Почему не на роботі?

— Забув батіг у хаті,—муркнув Андрій і, не дивлячись на Халабуду, прошмигнув у сіни. Той провів його пильним поглядом і пішов за панами.

Ускочивши в кухню, Андрій кинув гострим, пильним оком на Килину і з тим же діловитим виглядом став ходити по хаті, заглядаючи в усі закутки. Лице його ніби прояснішало.

— А чого, Андрію, шукаєш? Учорашнього дня? А?—весело спитала Санька, підходячи до його з перев'язаною навхрест через усі груди великою хусткою і в теплій кохті.—Чи ту миндаль, що пани шукають? Не шукай, її вже панич знайшов.

— Знайшов?? — здивувався Андрій. — Невже? У кого-ж вона була?

— Е-е!...—якось загадково посміхнулась Санька і,

глянувши спершу на Килину, а потім на Софійку, яка одягалась біля полу, одійшла до зеркала, що було вмазане в простінку між двома вікнами. Андрій сіймав той погляд її і густо зразу почервонів увесь.

— Андрію! Поможі мені цебер винести, раптом звернулась до його Килина.

Він хутко кинувся од кочерг, знайшов між ними рогац з тонким держалном і, проткнувши в вуха цебра, чекаючи подивився на Килину. Вона викрутила з ганчірки останню воду і, мовчки взявшись за передній кінець рогаца, підняла поволі цебер і хоча важко, але гарно ступаючи, наче повела за собою з хати Андрія. Зупинившись на смітнику, вона перехилила цебер і, не випускаючи одного вуха з рук, на-пів схилившись над ним, стала задумливо дивитись, як лушпайки картоплі, покрутившись коло краю, ніби не бажаючи виходити з цебра, раптом вскакували з брудною течією і зчезали в смітті. Потім, не повертаючи голови до Андрія, вона тихо спитала:

— Батько сьогодні приїдуть?

— Сьогодні, поспішно обізвався Андрій.

— Сьогодні і підеш?

— Сьогодні увечері...

Килина помовчала трохи, потім поклала цебер зовсім набік і, випрямившись до Андрія, навіть з натиском і навіть суворо промовила:

— Тільки слухай, Андрію: коли хочеш говорити зо мною, то не крути, говори прямо: будеш щиро прохати батька, чи тільки так, для чутки, для слави, що прохав? Ти мені скажи це тепер... мені треба це зараз знати.

Андрій зблід, потім трохи одвернув лице і, криво, гірко всміхаючись, промовив:

— Добре-ж ти про мене думаєш, коли за таке просиш. Не бійсь, буду щиро прохати.

Килині, видно, ніяково стало. Вона хутко подивилась на його, потім одвела свій погляд і глухо сказала:

— Ти не сердься, я не для того сказала це... Може ти і справді любиш, і справді думаєш брати, я не знаю. Сердиться нема чого. Тільки, коли знаєш, що тебе пече зо всіх боків, а од кожного бачиш, що як би то йому поїхать по твоїй спині, то й нікому не віритимеш. А коли не віриш, то і любити важко. А до того... Ти не сердься на мене, Андрію, я тепер ці дні якась зовсім дурна стала. Цей Халабуда, потім думки всякі... — А панич, не той, не чіплявся? — похмуро бовкнув Андрій.

— Ні, нічого!—скороговоркою кинула вона.—Ну і той... як його... Ну, і ти ще тут... дуриш, не дуриш, а... Одно слово, Андрію, я тобі ось що говорю,—додала вона якось рішуче, жорстко, і гордо випрямилась:—твоею полюбовницею я не буду ніколи... Чуєш? Женишся—полюблю, як батька, як щастя. Не женишся,—все одно не дам дурити себе...

— Женишся...—сумно, іронічно усміхнувся Андрій.—Женишся, маючи такого батька.

Килина вмить скипіла вся:

— „Батька“! — з зневагою, гнівно подивилась вона на його.—Доки вже ти з своїм батьком носитись будеш? Батько... Сам хазяйство має, а сина в найми дає... Хліб йому за зиму переїсть... А цей і слуха... Ще женитись хоче!.. Та що-ж ти хочеш, щоб я тобі оддала все життя, а ти мене приведеш до свого батька та з його ласкою та розумом жити примусиш? Ха-ха! Мені такого щастя не треба!..

Мені неволя вже надокучила, я волі хочу... Чуєш? Волі!!

Вона трохи навіть задихалась, наче швидко йшла десь; груди їй підіймались, губи злегка дріжали і на матових щоках виступав той невеличкий рум'янець, що, як знав Андрій, виступав у Килини в часи великого хвилювання і так грів у тому місці щоки, що здавалось, там навмисне збирався весь жар її крові. Андрій нахилив голову й усміхнувся.

— Добре тобі говорити. А взнала-б мого батька. От візьме та й вижене, що тоді? І не дасть нічого...

— Не дасть?—скрикнула вона злісно, гордо.—І не треба... Докажемо, що й без його обійдемося, коли вже піде на те!

— Обійдешся...—глухо промовив Андрій.

Килина раптом спинилась, пильно подивилась на його і, ніби заспокоївшись, зразу взялась за один кінець рогача і, хитнувши йому па другий, коротко сказала:

— Бери...

Коли вони, мовчазні й похмурі, ввійшли в хату, там вже не було дівчат, тільки на полу лежав Панас та дід Юхим, позіхаючи, укладався недалеко від його спати. Мовчки поставивши цебер біля лави, Андрій походив трохи по хаті, потім зупинився позад Килини, певне бажаючи щось сказати, але тільки махнув рукою й швидко вийшов із хати.

V.

Прокинувся Юхим від якогось штовхання у бік. Підвівши голову, він озирнувся і зразу перед собою побачив бліде довгасте, худорляве личко Маринки, що, стоячи біля його на колінах, диви-

лась просто на його своїми широко розплющеними синенькими оченятами. В хаті було жовто від сонця, що заходило й наче на прощання кидало в віконце де-кільки своїх червоних промінів.

— Ти чого? Що тобі?—спитав дід, спираючись на лікоть.

Маринка боязко подивилась на його, потім спустила очі додолю, потім знов, наче збираючись щось казати, глянула йому в лице і знов нерішуче похнюпилась.

— Та що таке?—здивувався Юхим, придивляючись пильніше до неї й до якогось незвичайного виразу її лица, на якому тепер виднілось крім страху ще більше тої завзятої упертості й злісної одваги, що ще вранці відблискувались в її погляді.

— Та щож ти мовчиш? Чого будила?

Маринка знов з-під лоба глянула на його і, похнюпившись, тихо, ледве чутно, але твердо промовила: — То я вкрала миндаль...

І глянула знов в лице йому. Дід аж сів на постелі і, високо піднявши брови, широко розплющив очі на неї.

— Ти... вкрала...—нарешті скрикнув він, але не договорив і хутко оглядівся по хаті. Не було нікого, тільки на другому кінці полу, біля лежанки, лежав прикритий кожухами слабкий Панас, якому певно не було чутно нічого.

— Ти вкрала миндаль?—тихіше, але все-таки здивовано повторив Юхим, нахиляючись і якось придивляючись до неї.

— Украла...—не підводячи очей, прошепотіла Маринка, мнучи дріжачою рукою рукав „пальто“, яким був укритий Юхим.

— Ти?

— Я...

— Миндаль?...

— А тож...

Дід аж у бороді почав чухатись.

— От тобі, брат, і той... і припорція!—скрикнув він і мовчки став дивитись на Маринку, яка то позирала на його, то прудко бігала очима по полу, то дивилась собі на коліна.

— І так таки не побоялась, пішла, взяла та й усе?—спитав він.

— А тож...

Дід знов якось і заклопотано, і стурбовано, і разом з тим здивовано почав чухатися в бороді, дивлячись на Маринку.

— Да-а... ето, брат, той... Х-м... Припорція... Як же ти брала її?

— Так. Він спав, а я прийшла та й узяла.

— Значить, ти вже раніш дивилась за ним, де він ляже, де положить... чи як?

— А тож...

— Хм... От тобі й Маринка!.. Ну, а для чого-ж ти взяла її?—раптом спитав він, пильно дивлячись на неї.

Маринка хутко підвела очі й трохи здивовано глянула на його, але, зустрівшись з його поглядом, забігала по хаті очима й тихо, похмуро промовила:

— Так...

— Ну, от тобі й маєш!.. „Так“... Хто-ж таки „так“ таке робить? Для чогось же та брала?

Маринка трохи помовчала, погладила пальцями рукав „пальто“ й проговорила:

— Продамо... та купимо хату... Утічем од панів... Ви та я... Я її заховала...—І несміливо й разом з тим уперто й з надією подивилась на Юхима. Той мовчки роздивлявся на неї, мов уперше бачив

її. Потім, також ні слова не кажучи, поволі скинув з себе пальто, зліз з полу й, шукаючи в кешенях люльку, став задумливо ходити по хаті. Волосся круг лисини йому позадиралось догори, борода накудовчилась, розтріпалась, але він навіть і рукою не провів.

— Дд-а-а...—нарешті зупинився він проти Маринки, яка поволі повернулась і сіла так само на колінах лицем до його. Проти світла лице її виглядало ще блідше, ще гостріше й синяки під очима були наче навмисне підведені симетрично й виразно.

— Це ти... дівчино, той... устругну-ула...—протягнув він гуняво. — Йй-богу!.. Одважилась!..

Він знов почав ходити по хаті й колупатись у кешенях, щось шукаючи. Потім виїняв з „бруків“ люльку, озирнувся, сів на лаву й, „хмикнувши“ про себе, почав насипати в неї тютюну.

— Да... Придумала дівчина... Придумала... Здорово...—бурмотів він з усмішкою.—„Продамо... купимо хату... Ви та я“... Хм... То це, значить, ти мене того й будила?

— А тож... —прошепотіла Маринка й сміливіше глянула на його.

— Та-ак... Хм... От тобі й Маринка... І вона зуби має... Х-хе! Та-ак...

— Я й тюрми не боюсь,—раптом промовила вона якось завзято й похмуро.

— Так, та-ак...—знов промовив Юхим, глянувши на неї тим же пильним поглядом, в якому було й дивування, й якась дума, і навіть повага.

— І нікого не боюсь!—додала вона ще сміливіше.

—Хай тепер... садовлять у тюрму... Купимо собі хату... Ви продасте, діду?

Дід стурбовано подивився на Панаса, хоча той так само лежав і не ворухивсь, і посміхнувся.

— Продасте?

— Хм... Та продать, дівчино, можна, та... хто його зна, що з того буде... Хату... хм... Не за всяку миндаль і купиш хату... Як не знать яка миндаль, то й дадуть небагато... Усякі бувають...

— Як „небагато“?—перебила напружено, суворо Маринка.—За царську миндаль та небагато? А буфечик казав, що трахтир поставив би?

— Хм... Хто його зна... Буфетчик... А вона де в тебе?

— У саду... закопана...

— Ну, так ти ось що... Катай, візьми та принеси, я подивлюсь на неї...

Маринка схопилась і, зстрибнувши з полу, хотіла вже бігти, коли дід зупинив її.

— Підожди! Сюди не неси, бо тут або хтось буде, або надійде саме в той час... Краще так... Я піду зараз за стайню, а ти принесеш мені туди... Та гляди, щоб ніхто не бачив... Понімаєш?

Маринка тільки слухала й хитала головою. Потім повернулась і заляпала босими ногами з хати. А дід набив люльку з тим же задумливо-заклопотаним виглядом, запалив її, насунув на голову шапку, накинув на плечі „пальто“ і поволі поважно вийшов з кухні. Сонце вже давно спускалось за селянськими вітряками аж по той бік яру й золотило вершечки саду, димарі на залізній зеленій покрівлі панського будинку й старе гніздо чорногузів на вершечку високої клуні, що стояла за загонами. На подвір'ї стояв великий рух. Коло стайні і загонів, що були якраз проти кухні, біля двох великих куп гною та кіз'яків стояло два вози, в які Трохим, Гриць та Андрій вилками кидали гній,—Андрій та Гриць удвох були біля одного воза, а Трохим сам коло другого, який стояв

ступнів на сорок від їхнього, ближче до широких дверей стайні. У загоні лунало ревіння волів, Савчине гукання на когось; з розчинених дверей амбару ішов густий стовп пороку й чувся гуркіт віялки і гомін людських голосів; біля білої кухні бігали покоївки, ходили кучері.

Юхим, поволі ступаючи, наблизився до хлопців і зупинився, дивлячись, як гній, перемішаний з соломсю, нерівними пасмами падав і звисав з полудрабків Трохимового возу.

— Це ще раз думаєте одтарабанити?— звертаючись до Трохима, хитнув дід на воза.

— Ще раз...— бовкнув той понуро і, зачепивши вилками червоно-бурого гною, шпурнув його на віз. Потім настромив знов вилка і знов, не дивлячись на віз, нахилився і знов шпурнув, і все з тим же похмурим, суворим виглядом.

— А куди це дід зіб-ра-лись?— зачувся Гриців голос від другого воза.— Уже з калаталкою?

— Ні!— крикнув Юхим.— Так... на проходку.

Йому видно було, як Гриць щось сказав Андрієві, потім жартівливо вдарив його по плечі й, коли той хутко повернувся до його й почав щось палко-сердито говорити, він одкинувся назад і по всьому подвір'ї голосно залунало: гу-у-гу-гу-гу.

Юхим не хапаючись, почовгав собі далі, підійшов до стайні, зазирнув у двері, потрогав за штабу, потім постояв, подивився на небо, позіхнув і мляво, ліниво рушив за стайню, яка задньою стінкою виходила в сад. Там, синя з холоду, вже стояла Маринка і напружено дивилась до вузького проходу, що був між стіною загону й стайні і через який тільки можна було пройти сюди. Від її голих, забруджених ніг бігли по чорній, розмитій землі сліди аж у глиб саду. Забачивши

Юхима, вона хутко підійшла до його й, озирнувшись навкруги, подала йому щось замотане в грубу, полотняну ганчірку й перев'язане брудним мотузком. Дід мовчки сховав його в кешеню і, зробивши їй знак іти назад, сам повернувся, проліз у проход і, почекавши, поки Маринка не зчезла за деревами саду, вийшов знов, розмотав ганчірку й почав обережно роздивлятися на невеличкий хрест з кільцем на одному розі, через яке була протягнута штучно зложена різнокольорова стьожка. Огляdivши його зо всіх боків, дід Юхим зневажливо похитав головою і, с'як-так замотавши його, сунув у кешеню і тихо вийшов з-за стайні. На устах йому грала сумна іронічна усмішка. Порівнявшись з Трохимом, він зупинився і довго стояв, якось заклопотано замислившись, то стискуючи плечима, то глузливо всміхаючись, то знову стискуючи плечима. Нарешті подивився на Трохима, що докидав уже воза, і тихо сказав:

— Трохиме!

Трохим озирнувся.

— А знаєш, хто миндаль узяв?

Трохим похмуро подивився на його й коротко спитав:

— Хто?

— А вгадай...

— Хіба знайшли вже?

Дід загадково всміхнувся.

— Знайти то знайшли, та не ті, кому треба...

Трохим мовчки встромив вилка в купу і став полою свити витирати з лоба піт, ні слова все-таки не кажучи.

— Ніколи, брат, не вгадав би... Сказать? Га?— промовив Юхим.

— Софійка?—похмуро спитав Трохим.

— Ні...

— Ну, то не знаю.

Дід озирнувся, потім хвилини зо три дивився на Трохима ніби вагаючись, чи говорити, чи ні, нарешті приставив долоню до рота й тихо промовив:

— Ма-рин-ка!

Трохима ніби вкололо що. Він хутко подивився на Юхима й недовірко промовив:

— Ну, от! Говорі-іть!

— Верное слово!

— Звідки знаєте?

— Знаю вже... Я-б і сам ніколи не повірив, як би мені хто сказав...

Трохим ще раз неймовірно подивився на діда, потім схопив вилка і ще з більшим завзяттям почав шпурляти гній. Потім раптом спинився й, повернувшись до Юхима, спитав з якоюсь злісно-задоволеною усмішкою:

— Як же воно, кошеня, насмілилось так? Таке паршиве, засмоктане...

— А от піді-ж ти!—хитнув головою Юхим, теж задоволено всміхаючись.—Засмоктане, засмоктане, а от тобі!.. Та ще, брат, яка виходить сторія... Прямо таки чиста припорція та й годі!—Дід озирнувся навкруги, а Трохим, прислухаючись, поволі почав знову кидати гній.—Спав ото я після обіду... Щось таке мені десь сниться, коли чую: щось шарп!.. шарп!.. за полу. Що за притенція, думаю собі. Підвожусь. Дивлюсь—вона: сидить коло мене, дивиться так якось чудно... „Чого, кажу, що треба?“ А вона мнялась, мнялась та як вистрілить прямо так: „я, каже, украла миндаль“. Що? Як?.. Не цонімаю таки просто зпервоначалу... Об'яснила... „На щож ти вкрала?“—„А, каже, утічем од панів,

продамо та купимо собі хату“... Понімаєш?... — Трохим знов мовчки задоволено посміхнувся — Це, значить, я і вона... От тобі й засмоктане... Я, каже, й тюрми не боюся і нічого тепер не боюся...

— Та ну?! — скрикнув Трохим.

— Їй-богу!.. То воно вчора слухало собі, а тепер і той...

Трохим раптом задоволено зареготався. Він взагалі сміявся дуже рідко, але коли сміявся, то це виходило у його якомось сухо, жорстко; так, що, дивлячись в той час на його дрібні білі зуби, які рівно визирали з-за тонких, розтягнутих губ, не тільки не хотілось, як звичайно, сміятись і собі, а навпаки робилось якомось ніяково й важко.

— І миндаль дала вже мені...

— Дала?!

— Дала... Оченята зробились такі жваві, сама наче постарішала... Їй-богу!

— Ну, й миндаль справді щось путнє?

Юхим сумно, насмішкувато всміхнувся і махнув рукою.

— Я думав справді, що то миндаль, як миндаль: з золота або драгоцінних каменів, а то так тобі — ні те, ні се... Правда, хрестом зроблена, та що з того? Що за неї дадуть? А продавати треба тихо, щоб і своє вухо не почуло... Може й кине хто яких три, п'ять рублів... Так за їх хати не купиш. От і виходить клопіт: продай — горе, не продай — біда. Продай — так не повірять, що так мало дали, подума — й свої обманюють... Не продай — теж горе. Не хочуть, мовляв, допомгти свої... А кинеться до иншого, то ще й у тюрму попаде... О... Та не так тюрма, як те, що вона, брат, тепер так сподівається, так вірить, а тут на тобі, така їй припор-

ція... От що!... Обізлитися, зачерствіє дівчина...
Буде така, як... ти...

Трохим знов похнюпивсь і мовчки, ходячи навкруги, почав прибивати вилками вивершений вже віз, який тепер дуже був схожий на маленьку хатку, тільки без димаря. Дід вийняв люльку і став задумливо набивати її.

— Ну, а ти що скажеш?—нарешті звернувся він до Трохима, який устроїв вилка збоку в віз і почав упорядковувати біля дишля мотузяні шлеї.

— Я?—подивився на його Трохим.—Що ж я скажу?... Вона при вас?

— При мені...

Трохим кинув в-останнє наготовлені вже до упряжі шлеї і мовчки попрямував до стайні. Юхим викресав вогню, запалив люльку і собі пішов туди. Трохим возився щось біля хомута, що висів на стіні на кілку і, трохи схиливши голову набік, гриз зубами якийсь вузол, силкуючись розв'язати його. Кров од натуги і злости прилила йому до лица і воно було аж синє, а на шиї так поналились жили, ніби йому хтось під шкурою протяг тонкий дріт. Коні, як і раз-у-раз, коли в стайню ввіходив Трохим, були мов збентежені, боязко ко-со дивились на його своїми чорно-синіми блискучими очима й щільно тулились одне до одного. Вмить Трохим злісно шпурнув од себе хомут, вилаявся і, витерши губи, підійшов до коней.

— Поверни-ись!—хрипко, з ненавистю крикнув він. Невеличка, кудлата, чала конячинка і трохи вища за неї вороненька, з рудими, витертими боками, стурбовано затупали ногами по угноєній, мокрій землі і, тулячись боками, зараз же повернулись. Трохим мовчки озирнувся до діда і, хитнувши головою, похмуро поманив за собою. Дід

трохи здивовано подивився на його, але зараз же пішов до ясел, де зупинився Трохим.

— А ну, покажіть!—бокнув той, показуючи головою на його кешеню.

— Що показати?—не зрозумів Юхим.

— Та миндаль же!

— А-а!..

Дід похапцем встромив люльку в рот, кинувся до кешені, вийняв ганчірку, розгорнув її і, держачи „миндаль“ за стьожку, підніс її мало не до самого Трохимового носа. Той аж одхилився трохи і, взявши з рук діда невеличкий хрест, почав пильно, з злорадною усмішкою розглядати на всі боки, то мнучи його в замазаних гноем пальцях, то держачи на вкритій мозолями долоні й не перестаючи весь час усміхатись. Нарешті подав його дідові, що, теж усміхаючись і пихкаючи люлькою, слідкував за ним і, здвигнувши плечима, промовив:

— Сховайте...? Може що й буде з неї... Чорт її зна, може вона й дорога...

— Та, звісно, заховаю...—замотуючи знов у ганчірку хрест, згодився Юхим. — Це не штука... А от як з Маринкою...от що!... Що їй сказати?

Трохим нічого не одмовив йому. Підійшовши до високої кобили Рухлі, він штовхнув її кулаком у морду так, що вона аж хитнулась вгору головою, і почав одв'язувати недоуздок від ясел. Одв'язавши, шарпнув ним і мовчки пішов із стайні, ведучи за собою Рухлю. Та спершу йшла спокійно, але де далі, то все ставала неспокійнішою: то прищулить вуха, то раптом зупиниться ніби для того, щоб почухати головою ногу і шарпне недоузтком так, що мало не вирве його з рук у Трохима, то почне хропти, наче з переляку. Це була одна з

найлукавіших кобил на всю економію. Але Трохим тільки позирав на неї і, очевидячки, здержуючи себе, йшов далі. Підвівши її до воза, він зупинився, підняв з землі шлею і хотів надіти їй на голову, але вона, наче злякавшись, раптом шарпнулась, кинулась убік і мало-мало не вирвалась йому з рук.

— А-а, ти та-ак!—кинув мов про себе Трохим і, не випускаючи недоуздка, підійшов до воза, витяг з його вилка і, одвівши їх од себе, вмить зо всієї сили так ударив її по ребрах, що в животі у неї аж йокнуло щось, а сама вона спершу шарпнулась знов, але зараз же заспокоїлась і, скося поглядаючи на вилка очима, покірливо пішла за ним.

— Поверни-ись!—крикнув він.

Рухля трохи подалась задом і наступила на посторонок.

— Ножку!—ударив він її чоботом по нозі.

Рухля прищулила, як заець, вуха, підняла ногу, але знов поставила її на посторонок.

— Ножку!!—голосніше сказав Трохим і зо всієї сили вдарив її підбором трохи вище копита.

Рухля, ніби роздратована такою несправедливістю, прищулила вуха і, хутко повернувши голову, хотіла гризнути його за плечі, і як би він не одскочив, то певне залишила-б кривавий слід своїх жовтих великих зубів.

— А-а!—захрипів він.—Ти ще хочеш?.. Добре!..—і, не випускаючи недоуздка, потягся знов до кинутих біля возу вилок. Але Рухля, наче догадавшись, до чого воно йдеться, раптом шарпнула головою, посунулась задом і, прищуливши ще щільніше вуха, підняла високо голову.

— Но!—потяг він за недоуздок.

Рухля тільки ще більше посунулась назад.
— Н-н-о!!—прошипів він, дріжучи весь і наливаючись кров'ю. І раптом зігнувся, як звір, що кидається на здобич, чудно якимось хрипнув, стрибнув уперед і, вхопившись руками за шию, впився їй зубами в холку.

— І-і!!—заржала з болю Рухля й хотіла повернути морду, але зараз же дістала так по голові, що аж мотнула нею і, як шалена, закрутилась на одному місці. А він, вискочивши їй на спину, міцніше обхопив її і з ревом якимсь гриз їй шию хитаючи головою й наче бажаючи якомога глибше вгризтися в живе м'ясо. Гриць та Андрій аж вилка повипускали й перелякано дивились на цю дику боротьбу, а дід Юхим, як ніс люльку до рота, то так і застиг на одному місці. Нарешті, Рухля скажено фицнула задом, шарпнувшись вперед; Трохим зстрибнув на землю й, дріжучи весь, як у пропасниці, підняв з землі шапку і, шарпнувшись недоуздом, прошипів:

— Бу-удеш?!

Рухля вся тремтіла і, трусячи шиєю, мов бажаючи скинути щось з неї, покірливо стояла й водила на всі боки очима, з куточків яких текли сльози.

— Н-но!—крикнув Трохим знов, надіваючи шапку на голову й не витираючи губ, на яких виступила піна, змішана з кров'ю. Рухля хутко посунулась вперед і, труснувшись гривовою, подивилась на його.

— Повернись!

Вона вже не щулилась, а навіть сама всунула голову в шлею і стала, як слід, вздовж дишля.

— Я... тобі покажу-у!—важко сопучи промовив він, поправляючи й оглядаючи її зо всіх боків. Потім повернувшись й мовчки пішов до стайні.

— Ну, брат!.. Вона добра, а ти... ще луччий!—покрутивши головою, сказав дід, коли той проходив повз його. Але Трохим тільки кинув на його похмуро оком і мовчки пішов у стайню. В цей мент біля другого возу залунав голосний Гриців регіт і тиха мова Андрія.

— От, діду!—раптом зачув Юхим від них.—Добрий жеребець? Га? Го-го-го!.. А подивіться, чи держиться ще голова там!

— Та й злий же, брат ти мой!—тихіше почулось від Андрія.

— Гу-у-гу-гу!—задоволено одкинувся назад Гриць, але в цей мент із стайні вийшов знов Трохим, ведучи за собою Вороненького, який ще дожовував сіно й, меланхолійно похитуючи головою, поважно й спокійно ступав за ним. Гриць трохи стих, а дід постояв ще трохи, подивився, як Трохим запрягав Вороненького, і, покручуючи головою й усміхаючись, поволі пішов до хати.

В кухні вже не було жовтого світла сонця, але ще було досить видно, так що Юхим зараз же, тільки переступив поріг, помітив офіцера, що в цей мент з дуже байдужим виглядом одходив від мисника, біля якого стояла Килина. Не важко було живим, прудким очам діда побачить також, що груди Килини високо й нерівно здіймались, а на щоках виступали два червоні кружки. Коли-ж офіцер повернувся, а дід, уклонившись, зиркнув на його, то також не проминув того, що в його один вус стирчав угору, другий розкудовчився й дивився униз, лице його червоне; здавалось, він тільки що добре вишарувався сухим, грубим рушником. Біля печі, долі, сиділа Маринка й чистила картоплю, кидаючи її в велику макітру, і хутко бігала по всіх очима.

— Так Халабуди здесь не било?—поправляючи картуза й пригладжуючи вуса, спитав Олександр.

— Ні, не було...—не повертаючись, глухо промовила Килина.

— Хм... странно... Если прїдѣют, скажіте ему, что я іщу его...

— Добре...

Офіцер постояв ще трохи, дивлячись в спину Килині, яка щось заклопотано колупалась у миснику, покрутив вуса й, дивлячись собі на чоботи, помалу вийшов з кухні. Килина злегка повернула голову до вікна, провела очима струнку постать офіцера, зітхнула і, повернувшись, підійшла до лежанки й мовчки стала поратись біля казанів. Юхим також мовчки наблизився до полу, подивився на Панаса, коло якого стояла миска з недоїдками сметани і крихтами хліба, виліз на піл і, крекчучи, ліг головою на кожух і прикрився своїм „пальто“. В хаті було тихо, тільки біля лежанки плескала водою Килина та шаруділа картоплею Маринка. Юхим не зчувся, як і заснув.

Коли-ж він прокинувся, протер очі і, сидючи на полу, подивився навкруги,—в хаті вже горіла лампочка і було людно. Посеред кухні стояв в шапці Халабуда, заклавши одну руку за спину, а другою своїм звичаєм поглажуючи ніс і кучеряві вуса, і щось говорив до Килини, що стояла біля лежанки. У кутку, під образами, на своєму звичайному місці сидів Трохим і гостро подивлявся на прикащика. Біля його, коло лави, стояв Кіндрат та Гриць і мовчки, похмуро слухали; далі сидів на лаві Савка з своїм незадоволеним широким лицем і здоровенними рудими від води чобітьми. По другий кінець столу стояв Андрій і пильнував губ Халабудиних, роззявивши трохи рота. Петрик,

Санька і Софія стояли біля полу спиною до діда.

— От і виходить окончательно, що ти нехорошая кухарка, — сказав Халабуда, дивлячись на Килину. — І борщ, говорять, без сомненія не смашной, і хлеб гливкой, і каша плохая...

— Бо погане пшоно дають, — бовкнув несподівано Савка, дивлячись у вогонь з грубки.

Халабуда хутко повернувся до його.

— Как? — спитав він.

— Так, — кліпнувши на його очима, посміхнувся Савка.

— Говори голосней, я не разобрал... Какое пшоно?

— Погане! Какое-ж більш? — злісно муркнув Савка. — Погане пшоно, то погана й каша.

Халабуда мовчки з зневажливою усмішкою подивився на його, потім махнув рукою, мовляв: „е, що з ним, бідним, говорити!“ і знов повернувся до Килини, яка спокійно стояла біля казанів і тільки всміхалась з таким виглядом, який наче говорив: „Говори собі! Знаю я все, чого хочеш!“.

— Да, — почав знову Халабуда добродушно. — А как на должности, примером, прачки, ти... той... окончательно хорошая була-б... Потому здоров'я, имейш себе... Да-а... І чиста робота без сомненія... А на твое место тут другая проситься... Бедная женщина... Потому нада-ж таки і до бедних сострадать. Сказать, примером...

— Знаете що? — перебила його Килина. — Ви хочете мені роцот дати? То так і кажіть... А то й бідних сюди... і... Казали-б прямо...

— Килино! — з м'яким докором скрикнув Халабуда і навіть руку простягнув, мов захищаючись. — Как же тебе не стыдно оттакое говорить?.. Ей-е-ей! Я їй место даю хорошо, а вона... Е, это вже не хо-

рошо... без сомненія не хорошо... Разлі-ж я винуват, що ти не підходиш на должности кухарки?.. Правда,—безсило розвів він рукою,—если не захочеш за прачку стать, то прийдуться тобі роцітати, але уп'ять таки тут уже я... не касательний, бо тут вже сам пан приказав. Так от, вибірай...

Килина нічого не одмовила, тільки похмурилась і пильно почала куштувати вечерю. Халабуда зиркнув на неї і, також нічого далі не кажучи, мов боячись її поспішної відповіді, одвернувся від лежанки. Подивившись м'яким поглядом по хаті, він зупинив погляд на Панасові, який лежав прикритий до грудей кожухом, і, наче згадавши щось, ні до кого власне не звертаючись, промовив:

— Ну, а Панаса завтра хтось одвезьоть таки у Глиняне... Бо на його место вже другий будет... Запряжуть Сиву й Хлопчика у вкритий віз, соломки без сомненія і... как-тось нада одвезти челавека...

Панас байдуже, тупо подивився на його і хрипло, важко дихаючи, підмостив під плечі свиту й сперся на неї. Ніхто нічого не одмовив Халабуді,—хто дивився собі під ноги, хто похмурно гриз нігті, а хто бігав очима по хаті, ніби шукаючи такого куточка, де-б не можна було зустрітись з тихим, м'яким поглядом прикащика.

— Що-ж йому тут лежать?—заговорив цей знов, розглядаючи Панаса.—Нікого йому тут... е... окончательно сказать, усномо... усомоществованія... нема... Безполезно лежить сібе... Да... А там усьо таки якийсь сродственики знайдутьця, чи так хтось. О... От завтра Грицько без сомненія соберьотьця та й завезьот слабого...—Грицько ніяково посміхнувся і незадоволено почав чухати потилицю.—Раненько соберьотьця та й рушіть сібе. Тут недалеко, верстов з десять, не боліє...

— Де десять!—скрикнув Гриць.—У Глиняне десять? Та туди п'ятнадцять мало!

— Ну, чи десять, чи боліє... ето всьо рамно!

— Хм... „усьо рамно“...—знов замнявся Гриць, чухаючись уже на самій потилиці.—Як би самому, так воно нічого, а з слабим чоловіком... А як Панас помруть по дорозі, що я тоді?

— Ну, от!—усміхнувся добродушно Халабуда.—Чого-ж йому помірають? Без сомненія ще й нас переживьот... Немножко заслабел... челаєк, то верно. Так ето-ж у його часто буваєт... Послабее, та й видужаєт окончательно сібе на здоров'я... Да... А помірають... зачим? Чудачок, їй-богу...

— Так хай Панас тут собі видужають, а по здоров'ю й підуть собі, як що не схочете держать... —хутко проговорив Гриць і з надією подивився на прикащика. Але той тільки м'яко-нетерпляче повів головою і, як маленькому хлопчикові, став йому вияснити, що економія зовсім не больниця і що „окончательно“ ніколи для хорих не будувалась. А через це він мусить неодмінно завтра взяти Панаса та й годі.

— Я не знаю, їй-богу...—підняв якось брови й, скривившись, почухався Гриць.—Хай хтось другий повезе...

— Ну, хто-ж другий?—м'яко спитав Халабуда і повів по всіх очима.

Петрик, що прудко бігав по хаті, вмить повернувся до Саньки і заклопотано почав їй щось говорити.

— Ну, пущай Трохим повезьоть...

Петрик перестав говорити і подивився на Трохима.

— Трохим не повезе!—твердо й злісно сказав той.—Ще не був душогубцем і не хочу бути!

Халабуда якось пильно подивився на нього, але нічого особливого не почув, одвернувся, почистив двома пальцями кінчик носа й хотів далі говорити, але в цей мент Кіндрат прокашлявся і, трохи почервонівши, з запинками проговорив:

— Ви от самі... той... кажете, що у дядька Панаса буває це часто... нехай вони полежать, видужають... А тож-ж хіба можна... у негоду, по мокрому везти слабого?.. Вони ж не у кого заслабли, як тут... По фершала послати б... А то-ж... Це-ж смерть може бути... Як той... коли...

Він заплутався, почервонів ще більше і, замовкнувши, ніяково-соромно всміхнувся до всіх.

— Годують вівсяками та помиями та ще хочуть, щоб не заслаб,—почулось раптом від Савки.—Та ще й виганяють на смерть... От не повезем та й усе! От ніхто хай не везе!

Він навіть устав і завзято озирнув усіх.

— Ну, ти, Савко, помалкуй собі там! —махнув на його рукою Халабуда.

— А то що? —зневажливо подивився на його Савка.—Рощитаєте? Ой-ой-ой! Злякався... Ох, боже-ж мій!.. Яке горе... То й рощитуйте! Наче тільки й світу, що ваша економія!

— Хм! От неблагодарність!—хитнув на його головою Халабуда.—Уже забув, як просілся со сльозами на глазах, щоб прийняли його. А тепер... смотри какой!.. Как-будто я насам-делі хочу щось таке зделать з Панасом... Дасш без сомнєнія коней, воза, одвезуть, как след, спокойно, благородно... Ще не хорошо! Не благодарно! Не благода-рно! Приймаеш їх окончательно, как людей, дасш їм поміщеніє, пропитаніє, усьо как след, а вони тібе... От, примером, Трохим... Я не посмотрел, що його прогнали од Кованьковського...

Без сомненія прийняв... Челаск просить, як одказать. А виходить окончательно, що он... неблагодарний...

— А як ви прийняли Трохима?—перебив його той.—На-пів дешевше, ніж у Кованьковського... Та за це вам у ноги падать? На душогубство йти? Хо! Дуже вже жирно буде! Сам не повезу і повезти не дам. Чуєте? Хай спробує хтось повезти!

Він усміхнувся спокійно, але в голосі дзвеніла така тверда, непохитна рішучість, таке зле, повне зненависти чуття, що Халабуда знов пильно-пильно подивився на його і знов нічого не одмовив, а, одвернувшись, ще тихіше, ще лагідніше заговорив собі далі:

— І послабленія усякі їм робиш і... вольготи... У село хоче йти—іди. Погуляй собі... А окончательно виходить усьо то напрасно. Приходить, скажемо, какойсь отець... Просить: „Бога ради, прийміть сина до економії... Зима такая важкая тепер“... От, примером, отець Андріїв... І не бідний, хазяїн... а приняв... А от кинься тепер до Андрія, так і он без сомненія за всема скаже „не повезу“.

— Ну, цей не скаже!—усміхнувся Трохим.—То ваш! Хазяйські сини благодарні.. То ми вже, голодрабці...

Андрій, що напружено, вперто дивився під лежанку, при цій мові підвів раптово голову, почервонів і, блиснувши очима до Трохима, повернувся до Халабуди й одривчасто, рішуче-палко промовив:

— Я повезу завтра!.. Дасте коней... Я повезу!

— Повезеш?!—не всміхаючись і впившись у його своїми чорненькими, пронизуватими очима, спитав Трохим.

— Ї повезу!—підняв голову догори Андрій.—Думаєш тебе злякався? Голодрабця? А-ну, спробуй тільки зачепити!

— Добре!—хитнув головою Трохим.—Вези!

Халабуда хотів вмішатись, але в цей мент на полу заворушився Панас. Прохрипівши щось тихо, він одітхнув і голосніше промовив:

— Не чіпай Трохиме... Хай... везуть... Що там! Все одно.. Там що.. слід мені,—звернувся до Халабуди, почитаєте... Все одно.. Чи тут, чи там...

Блідне, зтягнуте в середину лице його з рідким звислим волоссям і цапиною рудою борідкою було якесь байдуже, мляве й виявляло одну тільки безсильність і муку від хвороби. Він збирався ще щось сказати, але захрипів, захитався під глухим кашлем і, махнувши рукою, сперся на свиту.

— Ну, от і харашо!... І окончательно... той . харашо!—підхопив добродушно Халабуда. — Андрій повезьоть сібе завтра і... і конаец. Да... А тепер я пойду.. Ви-ж, хлопці, завтра, як говорил .. Грицько поєдїть за поденними..

— Та знаємо! - перебив його Трохим.—Чули..

— Мені треба на село!—раптом промовив Андрій, звертаючись до Халабуди.—Я не довго буду!

— А чого-ж!.. А чого-ж!..—зараз же згодився той.—Када нада, то йди.. А чого-ж!.. Тільки не барись, потому... той...

І, не договоривши, наче справді поспішаючись, він повернувся і, глянувши мимохідь на Килину, що стояла біля казанів спиною до столу, з діловитим виглядом пішов з хати. За ним, не дивлячись ні на кого, якось завзято, гордо накинувши наопашки свиту, вийшов і Андрій. Як тільки вони

вийшли, в хаті піднявся гомін. Гриць і Софійка гнівно з запалом почали лаяти Андрія, Санька боронила його, Петрик виляв і не стояв ні за тих, ні за цих. Килина мовчала, а Трохим, підійшовши до Юхима і щось промовивши йому тихо, накинув на голову шапку і вийшов з хати. Зараз же вийшов за ним і Юхим. Як тільки він переступив за поріг сіней, Трохим, що чекав вже на його, зараз же тихо, рішуче спитав його: — Миндаль при вас?

— При мені.

— Дайте її сюди!

— Та що буде?

— Щось... Я йому покажу...

Дід почав колупатись за пазухою і хутко вийняв звідти загорнуту „миндаль“.

— Я йому покажу...— глухо, злісно промовив Трохим, беручи з рук Юхима ганчірку й розгортаючи її.— Буде він знать, як голодрабців на смерть возити... Щеня!..

— Що-ж ти йому зробиш?—зацікавлено спитав дід.

— Що!.. Я йому підкину миндаль, а завтра зкажу, що у когось єсть... Хай пошукають...

— Та-ак?—протягнув дід.—Хм... Це-ж, брат, тюрмою пахне..

— Тюрмою? Ха-ха-ха!..—терпко засміявся Трохим, низько нахилиючись до рук, в яких ледве сірів невеличкий хрестик.—А я не знав. Ну, нічого, хай покуштує... і хазяйський син...

— Хм...—замислився Юхим.—Це той.. І миндаль пропаде за-дурно і... все таки. Воно то правда, парубок дуже вже задається.. але-ж тут...

— А щоб Маринка не дуже жалкувала,—не слухаючи його, заговорив знов Трохим,—то ми панкові ось що зробимо...—І він, держучи хреста в

пальцях обох рук, зробив ними так, ніби хотів переломити на двоє. Дід аж за руки схопив його, як догадався, що він хоче робити.

— Тю! Сказився, хлопче?—злякано прошепотів він, вириваючи від його хреста—Та тоді-ж зараз же догадаються, що на злість зроблено, ну, й ти-ж...

— Хм... справді...—з жалем згодився Трохим—Ну, чорт його бери, хай вже носить панок. Ну, а миндаль все-таки дайте сюди.

— Щоб поламав?—усміхнувся дід, вертаючи хрест.

Трохим взяв, замотав у ганчірку й сховав у кешеню. А дід, подумавши трохи, поволі почав:

— Бач.. коли вже діло на те йде... хм... то треба його й робити добре. А так, як ти хочеш, так не годиться, так зараз же впізнають, що підкинено. Тут треба так зробити. Я піду зараз до панка і скажу йому: „Так і так, мовляв, ваше благородіє, десь у когось в економії миндаль є, та не звісно у кого. А от дасте так рублів п'ять, десять, щоб, значить, підпоїти, та випитать, то може знайдеться“. О! А завтра рано можна сказати, що „так і так, мовляв, шукайте у наших. У кого, не знаємо, але десь у хаті є“. Зроблять трус і знайдуть. І вийде гладко, і ми не без користи—рублів якихсь п'ять, десять та виручимо. Себе, брат, ніколи не треба забувать. От тільки Маринка Як з нею?.. Хм... Ще як обізлиться, то може наробити шелесту...

— Я з Маринкою сам побалакаю. Ви йдіть зараз... —промовив Трохим.

— Добре, добре. Тільки ти вже там з дівчиною якось... пом'якче. Жаль...

— Та вже знаю. Йдіть прямо. І в хату не заходьте...

— А чого мені в хаті треба?

Дід охоче, бадьоро застібнув піджак і рішуче попрямував до будинку. А Трохим постояв ще трохи, подивився за дідом і пішов у кухню. Ввійшов, походив по хаті, не зважаючи ні на кого і, підійшовши до Маринки, що стояла біля Килини з макітрою в руках, коротко сказав:

— Іди за мною Маринко.

Маринка злякано подивилась на його, а Килина здивовано поширила очі й спитала:

— А тобі вона на що здалася?

— Треба.

Маринка перевела очі на Килину.

— Іди...—здвигнула та плечима і, взявши з рук у неї макітру, поставила на лежанку.

Трохим поволі пішов з хати, за ним злякана, здивована Маринка.

— Ти взяла миндаль у пана?—зупиняючись за порогом сіней, повернувся раптом Трохим до неї.

Та мовчки дивилась на його, піднявши голову догори.

— Я тебе питаю: ти взяла? Не бійсь, говори. Я знаю...

— Ні, я не брала,—прошепотіла Маринка.

— Хм...—Усміхнувся Трохим задоволено.—Брешеш. Дід Юхим казав, що ти взяла. А ось і миндаль та...—виймаючи з кешені ганчірку й розгортаючи її, показав він хрест.--Ну?

Маринка дивилась на „миндаль“ і мовчала.

— Узяла?

— Узяла,—ледве чутно прошепотіла вона.

— На що-ж ти взяла?

— Так. Од панів утікати...

— Не любиш їх?

— Не люблю...

Трохим мовчки подивився на неї, потім оглянувся позад себе, сів на призьбу й, озирнувшись навкруги, промовив:

— Підійди ближче.

— Чого?—опасливо прошепотіла Маринка не підходячи, а навпаки подаючись трохи назад.

— Та не бійсь, іди...

Маринка повагалась трохи, потім несміливо підступила до його й зупинилась біля самих його колін. Він мовчки тихо обняв її, притягнув ближче до себе й посадив на коліна. І замовкли. Очевидячки, обом було і ніяково, і гарно, і солодко-сумно. У стайні було чути иноді злісне іржання коней, що бились між собою, далеко в селі гуртом гавкали собаки та подихав свіжий, морозний вітрець.

— За що-ж ти не любиш пана? — нарешті тихо промовив Трохим, щільніше притуляючи її до себе. В голосі йому не було звичайної насмішки, не було черствого, злісного тону, а щось тепле, м'яке. Маринці захотілось плакати.

— Б'ються...—прошепотіла вона дріжачим голосом.

— Дуже б'ються?

— Дуже...

Помовчали.

— Бач, Маринко,—знов почав Трохим,—ця миндаль, що ти взяла, вона не дорога. За неї не можна хати купити. Погана миндаль...

— Як?!—повернувшись і дивлячись йому близько в лице, мало не торкаючись носом до носа, прошепотіла вона злякано.—А буфечик казав...

— Буфечик дурень...

— Та за царську миндаль не можна купити хати?—уперто й якимось недовірливо перепитала Ма-

ринка. І чулось, що вона не вірить, чулось, що вона бачить обман, і чулись також нотки злоти, одчаю, суворого, упертого завзяття. Вона навіть заворушилась і хотіла злізти з колін, але Трохим ще дужче обняв і не пустив її.

— Хоч би й царська... все одно, — навчаючи, заговорив він знов. — Як не дорога, то вже нічого не зробиш. А, бачиш, ми зробимо краще таке. Ти чула, що Андрій хоче везти дятка Панаса в волость?..

— Чула, — прошепотіла Маринка.

— О... А як повезуть, то дядько Панас помруть по дорозі, бо холодно, а вони слабі. А ми з дідом хочемо, щоб Панас видужав тут. Так от ми підкинемо цю миндаль Андрієві: у його знайдуть, і він не поїде, бо... бо його заберуть у тюрму.

— У тюрму?...

— Ато-ж. А тобі хіба жаль його?

— Жаль...

— Хм...

Трохим помовчав трохи.

— Дурна ти ще, — сказав він нарешті, і в голосі в його знов зачулася злість і насмішка. — „Жаль“... Мало, видно, ще били тебе. Не вибили ще жалю. Хм... „Жаль“... А вони тебе дуже жаліють?.. Га?.. Ех!.. Жаліти їх? У-у-у!!.. — зашипів він раптом з левимовною, скаженою, дикою ненавистю. — Не жалій їх!.. Чуєш, Маринко! Не жалій ніколи!.. Нікого не жалій з їх, бо ніхто тебе не жаліє. Виростеш, сама це скажеш. Гризи їх, проклятих, одгризайсь, кусайсь. А не жалій! На миндаль плюнь, кажу, бо в тюрму тільки за неї цопадеш. Хай вони, ті, що б'ють тебе, ідуть в тюрму. А будеш жаліти, то вони тебе так заштовхають, що

й чоловіком не будеш. Он і тепер вже й малої дитини боїшся.

— Я не боюся вже нікого. Я й тюрми не боюсь! — завзято прошепотіла Маринка.

— Не боїшся... — на-пів сумно, на-пів задоволено, але знов м'яко сказав він і ніяково, несміло якось підніс руку до щоки її і ніжно, обережно погладив її. Маринка мовчки щільно притулилась йому до грудей і застигла. У небі високо-високо виразно жовтіли золотими кружками зорі; блищала вода під смугами світла, що вибивалось із вікон кухні; одноманітно, ледве чутно гавкали собаки на селі. Десь біля стайні зачулась чиясь хода, неголосна мова, потім жіночий придушений сміх — і знов за-тихло. Трохим, швидко зсадив Маринку на землю і, подивившись до стайні, сказав суворо:

— Так чуєш же, Маринко? Завтра а-ні оком не моргни, коли знайдуть у Андрія. А то я... Гляди!

— Значить... ми тут і зостанемось? — глухо, здавлено спитала Маринка.

— Не знаю! — бовкнув він холодно, жорстоко і мовчки пішов угору до току. Маринка тихо попленталась в хату.

VI.

Дід Юхим стояв біля порогу, заклавши одну руку за спину, а другою поглажуючи бороду, і балакав з „панком“. Олександр на-пів лежав у креслі, заклавши ногу на ногу, і, пускаючи дим через вуса, пильно слідкував за їх розмовою.

— А звесно... а звесно... — охоче згожувався Юхим на докази вчителя, який виясняв, що користи з „миндалі“ не може бути ніякої, що красти не

годиться, що за крадіж можна й тюрми достукатись.

— Верно, верно...—зітхнув він нарешті. — І собі нікаторой пользи, і другому одна щкода. А всьо по недоразуменію своїому. Не розкинетъ умом своїм, що й до чого і... і делаєть неприяності. І поправить уже трудно... Примером, сказать, з етим случаем, Оно то, я-ж говорю, догадка єсть, що хтось украв, а хто, де, як... то вже і не звесно... Положим, можна-б знайти, када-б...

Дід замнявся, погладив бороду і глянув на панка. — Так в чом же дело? — підбадьорючи й з надією скрикнув панок.

— Та бачите... дело в тім...—дід знов замнявся, почухався в бороді, потім, мов наважившись, рішуче одняв руку від бороди і сказав:—Знаєте, я вам таке скажу: у всякого челаєка можна всього дізнатися, аби знати, як під'їхати до його... Буває такий, що нічим ти його не візьмеш, — ні грозьбою, ні прозьбою, — як до стіни всьо рамно. А розсердь тільки, так все тобі й викладе, як по писаному... Да... А другої... буває, хвастаєтья любити... Готов себе самого з грязюкою змішати, аби тільки хваснуть... О... І з таким добре діло мати... А которий водочку любить... У всякого своя натура... З чоловіком треба вміти поводитися... А ще як єсть пособниця-водочка... о, тоді бери його прямо руками... От, примєром, і тут... Будь так, значить, за що поставить хлопцям нашим раз, другої водочки, так можна-б і миндаль знайти.

— Нєт, в самом деле? — радієно спитав панок.— Можно?

— А чого-ж?... Я-ж говорю, вона десь єсть, тільки вот...—він зупинився і пильно став дивитись, як

панок хутко поліз у кишеню і, вийнявши гаманець, почав там щось шукати. Потім, наче те його мало торкається, заговорив далі знов про те, як йому жаль стало за „господіна“, як досадно зробилось, коли покражі не знайшли, як він постановив собі неодмінно знайти винуватого. Коли нарешті „господін“ знайшов золоті п'ять рублів і з увічливою всімшкою подав їх дідові, він спокійно, не хапаючись, взяв їх і знов говорив собі далі. Умовившись про все й твердо пообіцявши неодмінно знайти пропажу, Юхим ще раз уклонився панам і став уже виходити, коли раптом офіцер зупинив його і сказав йому почекати його на ганку для особистої розмови. Дід мовчки вклонився і вийшов. Чекаць довелось йому не довго. Зараз же за ним вийшов і офіцер.

— Вот что, Юхим, — заговорив він зараз же з нотками ніяковости в голосі. — Я хотел тебя спросить е... что это за дівчина у вас на кухне, что за кухарку... Как ей...

— Килина?

— Да, да, Килина!.. Что она... е... как на шот там... е... ну, с хлопцями как она там?.. Гуляет.. А?..

— Кто його зна... — нахилив голову Юхим. — Не скажу вам про це нічого... Знаєте, моє діло стариківське, а то собі молодь... Кажись, чесна дівчина, а проте...

— Ну, а так... е.. ходіт к ней кто-нібудь?..

— Господь її зна... — здвигнув плечима Юхим, — може й ходить, може й ні... А, видно, спонравилась пану?

— Да! — скрикнув офіцер. — Дівочка.. первый сорт... Я много би дал, чтобы как-нібудь... Нельзя лі там, Юхим, как-нібудь... так... (він ніяково й підла-

бузнювато захіхікав)... немножко, значить, ко мне эйо?... Я би тебе уж на целое ведро дал би... А, Юхим? Постарасяся?

— Хм... хто його зна...—неохоче промимрив дід.

— Знаєте, це діло таке, що якось з ним і підступатися не той... не ловко... Та й не звесно, чи піде ще вона... Дівка строга...

— Ну, пустякі!.. Хе!.. Ти там как-нібудь... так знаєш... Е!.. Такої, как ти не сумеєт?... Хе-хе! Скажі їй, что нічого не пожалею, с собою возьму... Понімаєш? А вот і задаточек тебе... — офіцер, вийнявши гаманця, почав колупатись в йому.

Юхим живо подивився, але зараз же й одвернувся.

— Вот .. не знаю сколько, но все равно... — протягуючи гроші, сказав Олександр. — Вийдет дело, еще столько же... Тут, кажется, рублей пять...

Юхим ще раз глянув на гроші і знов одвернувся. Потім раптом протягнув руку і, беручи гроші, промовив:

— Тільки ось що, паничу: не піде—вина не моя... Добре?..

— Ну, конечно! Конечно! ..—згодився той. — Я й не буду винить тебя... Что-ж.. Я только тебя прошу, чтобы ты ей сказал, — вот і все.. Ну, конечно, і с своєї сторони посовітовал... Ведь, все равно ей одна дорога... Так уж лучше пусть хоть город увидит... Скажі їй, что устрою ей как бариню, будет себе жить, ні о чем не думая... Чого-ж ей еще?

Дід усміхнувся.

— Жить? — хитнув він головою. — Яке вже там життя? Знаю я вже.. Правда, спершу то й живе, а там? Ех! А Килина шукає не того.. Дівка волі шукає.. щоб справді жити...

— А разве я ёй на век беру к себе? — засміявся панич. — Будет імєть волі сколько угодно ..

— Ні! — зітхнув Юхим. — Не тої волі.

— Е! Брунда! — перепинив його офіцер. — Ти ёй просто скажі вєсьо подробно, вот і вєсьо, — і нікакой там волі ёй не нужно .. Скажіте, нежності какіє .. Ха-ха-ха! ..

— Добре! — хитнув головою Юхим і хотів йти, але офіцер спинив його:

— Так ти ето, Юхим, сєйчас постарайся, і еєлі того .. так валяй сєйчас ко мне с неї, я уж буду ждять .. Понімаєш? Прямо сюда .. Она пусть обождьот, а ти ко мне..

— Добре, добре!..

І Юхим тихо поплентавсь до кухні. І де далі йшов він, то тихіше й тихіше посувався. Коли він вступив у хату, там уже готували до вечері — ставили миски на стіл, різали хліб, то що. Посидівши трохи мовчки, напружено, задумливо на лаві, дід нарешті встав, походив по хаті і, зупинившись біля Килини, тихо, кріз зуби пробурмотів до неї:

— Вийди на часинку на двір, маю щось казати...

Килина трохи здивовано подивилась на його, але мовчки, непомітно хитнула головою на знак згоди. Дід поволі запалив люльку, походив ще по хаті й раптом, щось згадавши, прудко поліз у кешеню, вийняв гроші й голосно попрохав Гриця збігати по горілку. Всі аж застигли здивовані. Але Юхим, не даючи ніякої відповіді на всі розпитування, весело жартував і обіцяв цю ніч затопити горілкою всю кухню. І справді, у голосі його чулась якась злісна, запекла рішучість. Певно, що Гриць не довго вагався — накинув

світу, схопив шапку і в один мент полетів з хати, тільки вітер пішов за ним. Останні, після невеличкої суперечки з Савкою, що хотів починати зараз же вечерю, постановили чекати на Гриця, а дід Юхим навіть пораяв, щоб Килина, як головна представниця інтересів кухні, зараз же пішла до економки й яким-небудь способом добула сала, яке можна було-б дрібно покритишити і добре засмажити на сковороді. До цієї поради всі, не виключаючи й зраділого Савки, пристали одноголосно, тільки сама Килина знайшла, що це не зручно, бо сьогодні не було ні свята ніякого, ні надзвичайного випадку з життя. Але коли Юхим непомітно моргнув їй одним оком, вона взяла своє слово назад і навіть, накинувши на голову свою велику, темну хустку, зараз же згодилась іти до економки. І справді, подивившись пильно на діда, вона щільно закуталась і повагом вийшла з хати. Але Юхим щось раптом згадав і, схопивши шапку, побіг за нею. Вона вже чекала на його. Дід довго не думав. Поважно і з тою-ж злісною рішучістю він переказав їй бажання офіцера і, сам не додаючи від себе ні слова, замовк.

— Оттаке?! — протягнула здивовано Килина. — А чорта пухлого він не схотів би? Га?.. Ха-ха-ха! Диви який!.. Оттак знімусь зараз та й побіжу...

Але між сміхом у неї чулось якесь стурбовання, хвилювання, якесь вагання, якесь безсилля.

— Бач, Килино, — тихо, сумно почав дід, — я тобі так скажу: все одно чи тепер, чи в четвер, а не минеш ти цього... Не така ти, щоб з'їхати на Софійку... Дуже багато сили в тебе... Тільки ти

не думай, що я за панича стараюсь, — раптом хутко додав він. — Верно, він дав мені на чай, щоб я тебе підговорював... Та хоч би він мені й утрос більше дав, так воно-б мені не завадило піддурити його... Коли-ж правда правдою зостанеться... Чи візьме ще тебе Андрій, це ще баба на двоє ворожила... не такий у його батько... Він за копійку сина в скарб оддає, а тут наймичку за невістку візьме... Шкода, дівко... От і вийде те, що мусить вийти. Бо й ти з одної глини зліплена, що й всі!.. Мабуть, вже й тепер до офіцера серце мре? Га?..

— Пхі!—роблено-зневажливо повела плечима Килина, але дід тільки всміхнувся.

— Ой, не „пхі“...—сказав він сумно. — Видно, дівко, видно... Що вже тут?.. Так чи варто-ж лобом стіну бити? Пропадати, так хоч пожити за те... Ех!

Дід з якимсь одчаєм махнув рукою, і в рухові тому, в голосі його, тихому й хрипкому, чулась та безнадійність, яка штовхає й на великі злочинства, і на дрібну бездіяльність, і мляву покірливість,—чулась безсила злість, придушений біль...

Килина мовчки слухала, не виказуючи ні рухом ні голосом, що вона думає про Юхимові слова. Виразу-ж обличчя не можна було роздивитись. Але Юхим якось і не дуже добивався відповіді, наче заздалегідь знав її. Він тільки говорив. Гунявий голос його дзвенів то злісно, то насмішкувато, то сумно, і малював їй картини за картинами. В тих картинах, правда, спокою не було, не було у них тихого, щасливого затишку, твердої самонапевности — в них кипіло життя, вільне, дике, шалене життя. — Одним словом, дівко...—закінчив рішуче дід, — я тобі ось що скажу: треба з його, що можеш...

коли вже на те йде.. Требуї наперед грошей: 200—300 - 500, скільки в голову приїде. Требуї квартиру, одіж... вина, меду... чорта, біса... Всього... й живи! Живи, поки можеш жити... Він все зробить... бо аж горить... Та й плюнь на все! Ех! І я плюну! Загуляю—і чорт його бери все на світі. Гулять—так гулять, як каже наша Софійка. Ну, й гуляй!.. Один раз живеш, так хоч раз же й гуляй! — Ні!—вмить тріснула уперто головою Килина і круто повернулась до хати.—Краще з голоду пропадати по своїй волі та чесно, ніж оттак жити... Так йому й скажіть,—кинула вона гордо й прудко пішла в сіни.

Оттуда к бісу!—здивовано протягнув Юхим, певно не сподівавшись такої відповіді, і помалу й собі пішов у хату.

— Погано, погано!—зараз же добродушно звернувся він до Килини, яку вже розпитували, чого вона вернулась без сала.—Не годиться так робити, дівко. То не хоче йти, то знов хоче, то вп'ять не хоче... Як та попівна... А сало-б це згодилось... Їй-богу! Так до чарки... шматочок... Верное слово!.. Гляди, щоб не жалкувала... Може пішла-б? Га?—знов кинув він до неї.

— Діду!—з ненавистю позирнула на його Килина.—Не будьте тим, що в болоті сидить! Сказала вам раз... Заробить хочете?.. Чужим соромом хочете...

Вона нервово одвернулась і почала для чогось знімати покришки з казанів, з яких зараз же піднявся вгору стовп пари. Дід мовчки подивився на неї, приголомшений її словами, потім раптом махнув рукою, одвернувся і сів на лаву.

— Не хоче!—хитнув він з ніяковою усмішкою на неї головою, звертаючись до дівчат, що були здивовані трохи і, видно, нічого зо всього не розу-

міли. — Не хоче... Х-хе... Заробить... От тобі... Так... Е-е!.. Все одно! Сьогодні все потопимо, і добре, і погане... не буде вже діда Юхима!.. Годі!.. Соромом... заробить... Ех!..

Килина роздратовано, нетерпляче-злісно стукала мисками, горщиками, кочергами, штовхнула навіть разів зо два Маринку, яка подивлялась на неї злякано-здивованими очима. А Юхим, відповідаючи усім на дивування, що Килину ніби щось вкусило, також ніби загубив рівновагу: то весело, нервово жартував і сміявся, то зразу замислювався й мовчки задумливо, похмуро пихкав люлькою.

Раптом Килина кинула ложку на лежанку, витерла руки й, підійшовши до полу, мовчки стала напинати на себе кинуту хустку. Дід пильно-понуро почав дивитись на неї.

— Ходімте!—вмить повернувшись до його, криво й ніяково всміхнулась вона.—Я хочу сала! Тільки з вами підемо до економки... Сама не смію.

І, не дивлячись на здивованих і трохи навіть стурбованих товаришів, вона рішуче пішла з хати. Дід Юхим з тим же понурим і навіть суворим виглядом пішов за нею, навіть не звертаючи уваги на те, що таким своїм поведженням вони дають привід робити різні догадки. Біля стіни чорніла висока дужа постать Килини.

— Ведіть!..—прошепотіла вона здавлено.

Юхим почухався.

— Бачиш, Килино,—понуро й сумно заговорив він.—Ти краще не ходи... Їй-богу... Коли ти мені сказала те слово... „соромом заробить“... Мені спершу дуже боляче було, а потім... я роздумався... Ти просто мене... знаєш... ех! Одним словом, Килино, не ходи... Од серця тобі говорю... Не треба... Обманить ще... обдурить... Ти гаряча.

— Кого? Мене обдурить?!—скрикнула вона гордо.
— Х-хо!.. Це побачимо ще!.. Ведіть, я хочу... Ну, хочу посидіти з ним!.. От і все!.. Не з'їсть же він мене, хе!

В голосі її чулась і ніяковість, і хвилювання, і злість, і якась безвихідність.

— Як знаєш...—серйозно і сумно промовив Юхим і, постоявши ще трохи, наче чекаючи відповіді, він нарешті повернувся й мовчки пішов до будинку. Килина за ним. Не зустрівши нікого, вони добрались до ганку, біля якого Килина зосталась, а Юхим зчез у дверях. Хвилини через дві він вийшов, махнув їй рукою, і коли вона вийшла, не поспішаючи, на ганок, він мовчки поступився, даючи їй дорогу в сіни, і зараз же, як вона ввійшла туди, зачинив двері, постояв трохи і тихо пішов до кухні.

— А, королева моя!—зараз же гаряче прошепотів у Килини над вухом офіцерів голос, як тільки вона вступила в теплі пів-темні сіни, в яких були прикручені лампи й не було ні душі. Прішла всьо-такі!

І, міцно обнявши за стан, він обережно повів її через сіни, одчинив якісь двері і ніжно пустив її вперед себе. Килина ввійшла і зараз же зупинилась біля порогу, цікаво озираючись. Світлиця була невеличка, але осяяна блакитним світлом гарного круглого лихтаря, що звисав з стелі, обвішана малюнками, килимами, обставлена м'якою меблею, вона вся дихала затишком, теплом, пестощами.

— Гарно у вас...—тихо промовила Килина, силкуючися не дивитись на його.—Любо так...

— Разве?—прошепотів він, нахилиючись до неї і жадібно обнімаючи за стан.—Хорошо?.. Да?.. Правітсья? Славная моя... гордая... прішла.

Він хотів зазірнути їй в очі, але вона на-вмисне закрила їх і, трохи розкрити сухі, гарячі губи, зблідши, спершись на стіну, мовчки підста-вила лице під його дикі, жадібні поцілунки.
— Сядем... — одкинув він трохи голову й озир-нувся.

Вона розплющила очі і подивилась собі на чо-боти, від яких на підлозі були сліди грязі.
— Ноги у мене... чоботи в болоті...—промовила вона тихо.

Він подивився їй на чоботи, потім на килим, що був простелений мало не на всю підлогу і, щось згадавши, підбіг до широкого турецького ди-вану, що стояв біля стіни, і підняв щось з землі.
— Сбрасивай сапогі!—сказав він, вертаючись і держучи в одній руці гарні вишиті пантофлі, а другою знов обнімаючи її. Килина з усмішкою по-дивилась на пантофлі, злегка одвела його руку й почала скидати чоботи.

— Ну, вот!—задоволено промовив він, коли вона поставила до стіни незграбні свої чоботи і всунула хоча невеликі, але грубі й червоні ноги свої в м'які, теплі пантофлі. — А тепер і сесть можно.

І, не випускаючи її стану з обіймів, він під-вів її до каналки, обережно посадив її і сів сам поруч неї, впираючись блискучими, масляними очима в гарне зблідле лице її з виразними, дуже червоними кружечками рум'янцю на щоках, з ве-ликими, сірими очима, які, здавалось, потемнішали й були глибші, ніж раз-у-раз.

— Но хорошая же какая!—з захопленням скрик-нув він, любуючись нею.—Боже, какая хорошая!
— „Хорошая“...—повторила вона і соромливо-ла-скаво глянула на його. —Справді „хорошая“?

— Прелесть!!

— І ви хороші...—промовила вона, не зводячи з його очей.—Дуже хороші. Аж тут болить (вона показала на сорце), як дивишся вам у вічі... І холодно так... Гарно...

Він радісно засміявся і скажено почав цілувати її то одіпхуючи, то знов забираючи в обійми. Вмить Килина злегка одіпхнула його, одсунулась і, проводячи рукою по гарячому лиці її по очах, що стали як п'яні, лукаво промовила:

— А я-ж все-таки і досі не знаю, чого ви кликали мене... Дід казали, діло є велике... Ну що-ж ви мені скажете? Чого кликали?

— Чого?? - він схопив її обома руками, притягнув близько до себе і, щось прошепотівши на вухо, почав ще скаженіше цілувати.

Килина хотіла визволитись, хотіла одіпхнути його, але він ще з більшою силою, з якоюсь божевільною силою тяг до себе і, весь дріжачи, щось шепотів їй. Раптом вона одхилилась трохи назад, схопила його голову і, подивившись в його затуманені очі, дико, несамовито вгризлась губами в гарячі уста його й замерла; потім знов одхилила, знов глянула і знову застигла довгим поцілунком. Потім вмить дуже шарпнулась, вирвалась і, одстрибнувши, стала на ноги, дивлячись на його якимсь зляканим, п'яним поглядом. Він, щось бормочучи, хотів знову схопити її, але вона хутко ступила ще трохи назад і, тремтячи вся, зашепотіла:

— Ні, ні, ні!.. Буду кричати... Сидіть тихо... Я щось хотіла вам говорити... Забула...

Вона провела тремтячою рукою по дуже блідому лиці й напружено задумалась, важко дихаючи.

— Ах, да оставь... Килина!.. Ну, іді же.. —якось простогнав він, але вона вмить підняла голову,

якось чудно глянула на його і, зразу-ж з блідої зробившись вся червона, якось одривисто й холодно почала:

— Слухайте, паничу, коли я йшла до вас, я... хотіла вам... (голос у неї переривався часто, ніби їй важко було говорити)... ось що сказати... Ви... переказуєте... через діда, що... візьмете мене з собою, коли... я... коли... я... ну, коли я стану... вашою... полюбовницею... Так?

— Ну, так... Ах, оставь ти это...—протягнув він з мукою руки до неї, але вона одступила ще на ступінь і ще холодніше, ще суворіше провадила далі:

— Казали, що дасте квартиру і... все... Так?

Він трохи розумніше й здивовано подивився на неї.

— Так?

— Н-ну... та-ак... Это всё?

— Ні... Подождіть...

Лице її де-далі ставало холоднішим, якимсь напружено-рішучим. Губи складались якось терпко, твердо, лице знову стало бліде, але це надало їй ніби ще більшої краси.

— Ви говорите „так“?... Так от же що!...—вона на хвилину зупинилась, мов не маючи сили далі говорити, але вмить почервоніла знову вся і, рішуче уперто зупинивши на йому погляд, заговорила:— Так слухайте... Ви кажете, що любите мене... Я цьому не вірю.. І сама вас не люблю... А ви хочете мене за полюбовницю взяти... Так? Ну, так от що: візьмете мене в город, дасте мені квартиру... —вона на мент зупинилась,—дасте мені в руки 300 карб... Чуєте? І тоді... тоді я вас слухатимусь... От все. Хотите, то...

Видно було, що їй було безмірно тяжко; вона

нервово давила собі одною рукою пальці другої руки, очі її ніяково ходили по кімнаті, груди важко й нервово здіймались, сама стала знов мертво-блідою. Зупинившись, вона подивилась йому в лице, яке стало теж спокійніше і дуже здітоване, і, не знаючи, що далі говорити, з мукою почала ще дужче давити пальці.

— Хм... Так вот ти какая!...— насмішкувато промовив нарешті офіцер, цікаво дивлячись на неї.— Я і не знав... Думав в самому ділі... невинная... А ти бивалая, значіт... Кто-ж это тебя так научил? А?... Молодчина!.. Хм... Він витягнув одну ногу, захитав нею і, любуючись її мукою, погладив вуса... Недурно придумала... Откровенно... Ну, і не стидно-ж тебе? А? А стид-то свій...

Килина вмить здригнулась вся, спалахнула на все лице полум'ям, блиснула в його очима й, як вихор повернувшись, кинулась до дверей, зшпурнула з ніг своїх пантофлі і дріжачими руками хутко, нервово почала взувати чоботи. Офіцер спершу широко, злякано розплющив очі, потім схаменувся, кинувся до неї й, умовляючи, прохаючи вибачення, хотів знов обняти її, але вона так повела всім тілом, так позирнула на його, що він аж одступив від неї трохи.

— Випустіть мене!—хрипнула вона, узувши чоботи й випрямляючись.

— Да что с тобой? Килина! Да плюнь!.. Я согласен, я на всё согласен... Я ведь... Завтра же ..

— Пустіть, я вам кажу, а то буду кричать!!—прошепотіла вона з таким вогнем ненависти, що він тільки з острахом і дивуванням подивився на неї, потім поспішно визирнув у двері, чи нема кого в сінях, і мовчки пішов уперед. Килина, закутавшись по самі очі в хустку, пішла за ним. Одчи-

няючи вже двері, що вели на двір, він ще раз не-
сміло спробував обняти її, щось шепочучи на вухо,
але вона дуже одіхнула його, шарпнула двері і
вискочила на ганок. Мало не перестрибнувши
через всі сідці, вона хутко пішла вгору, не ози-
раючись і щільніше кутаючись в хустку. Ввійшовши
в кухню, вона зараз же звернулась до діда і го-
лосно промовила:

— Нема, діду, сала й не буде! Будемо й так!

Всі вже сиділи за вечерею і, мов по команді,
повернули до неї голови. На столі стояли миски з
кандьором, лежав порізаний хліб і блищали дві
великі пляшки горілки.

— Та-ак? — протягнув дід, здержуючи на-нів дороги
ложку — Ну, й слава богу! — хитнув він з якоюсь
полегкістю в голосі — Хай йому біс з їхнім салом!
Сідай краще вечеряти... Наші вже тут думали, що
ти на село вже пішла...

Але «наші» видно не тільки це одно думали, а
кожний, певно, гадав про себе ріжне. Але Килина,
не одмовляючи нічого ні на розпитування, ні на
хитрі підступи й догадки, підійшла до жердки,
нервово скинула з себе хустку і якось чудно по-
сміхнулась. Потім озирнувшись по хаті, помітила
Андрія, що не сидів разом зо всіма, а з похму-
рим виглядом ходив по хаті, нахмурилась і, кив-
нувши йому головою, одійшла до дверей.

— Ну? — тихо, але з напруженим чеканням кину-
ла вона, як тільки він підійшов до неї.

Біля столу зачувся з їх сміх і вигадки.

— Говорив... — заговорив Андрій живо й повеселі-
шавши зразу. — Батько схиляються...

— Схилиться?

— Йй-богу... Тільки, кажуть, чого це така нетер-
плячка взяла мене... Ну, й той... і кажуть: підож-

ди до осені... Як жнива покажуть... Ну, а жнива...
— Ха-ха-ха! — не слухаючи його далі, голосно зареготалась вона і, аж хитаючись всім своїм дужим, струнким станом, одійшла від його.

— Та подожди, послухай! — скрикнув на-пів ображено, на-пів злякано Андрій, але вона тільки ще голосніше вибухнула нервовим сміхом і, махнувши рукою, підійшла до столу.

— Чуєте, діду! — крикнула вона, сміючись. — Кажуть люди, що брехня правдою хоче бути! Ха-ха-ха! Налийте мені, діду, чарку... змерзла... треба хоч погрітись... Всі холодні такі... От тільки Гриць теплий!... Правда, Грицю? — сідаючи боком до Гриця й обнімаючи його за груди, зазирнула вона йому в лице.

Гриць спершу здивувався, потім поклав ложку, втерся й засміявся. Видно було, що йому стало й ніяково і приємно.

Тим часом Юхим мовчки взяв чарку, налив її і також мовчки подав її Килині, яка сиділа спиною до столу й не бачила того. Замість неї чарку взяв Гриць і, одхилившись трохи, підніс Килині.

— А! — скрикнула вона, беручи чарку й встаючи. — Будьмо здорові!

І по-парубоцьки перехиливши чарку в рот, ковтнула, скривилась і, не закусуючи, простягла руку з чаркою знов до діда.

— Ще? — підняв він до неї очі з тим же серйозним і похмуро-сумним виразом лиця.

— Ще! — засміялась вона. — Будемо гулять!.. Ха-ха-ха!!.. Чого ви всі витріщились?.. Хіба й я не можу горілки пити?.. Ого!.. Лийте, діду, лийте! Нема сала, так хоч горілка є... Ха-ха-ха!!..

Навіть Трохим трохи стурбовано зупинив на ній свої похмурі, суворі очі і де-кілька хвилин не

одводив їх від її дуже блілого лиця, на якому гра-ло щось неспокійне, боляче.

Дід налив, поставив на місце пляшку і знову взявся за ложку.

— А ти, Софійко, пила?—держачи чарку і дивлячись на Софійку, спитала Килина.

— Пила!—роблено-весело мотнула та головою не дивлячись на неї.

Килина знов перехилила чарку, ковтнула і аж здригнулась всім тілом.

— Н-ні!—поводячи з огидливістю плечима й ставлючи на стіл чарку, промовила вона.—Погана дуже!.. Брр.. Як ви п'єте її?..

— Килино!—вмить почувся позад неї зворушений, дріжачий голос Андрія.

Килина повернулась.

— Чого тобі?—холодно озирнула вона його з ніг до голови.

— Йди, я тобі щось скажу... Ти-ж не дослухала...

— Після жнив скажеш!—сухо, терпко кинула вона й одвернулась.

Андрій густо почервонів, але як стояв, так і застиг, дивлячись їй в спину. Потім хутко повернувся, одійшов до полу і мовчки сів на його.

— Ха-ха-ха!—зареготався Трохим, зазираючи повз Килину до Андрія.—Що? Опікся, небораче? Постуди трошки, смачніше буде!.. Ха-ха-ха!..

— А тобі чого?.. Вовк!..—гнівно глянула на його Килина.—Жери он там!

Андрій голосно, гідко, вилаяв його на всю хату. Трохим зразу перестав сміятись.

— Що-о?!—в один мент посинівши й дико блиснувши очима, прошепотів він.—Ти будеш лаяться?!

І тихо, поволі підвівшись, зігнувшись, випнувши вперед голову, як той звір, що збирається ки-

путись на ворога, він устав і почав вилазити з-за столу. Як і в той раз, коли він гриз шию Рухлі, на висках йому повипирались жили, з носу виходило важке, часте сопіння, губи побіліли, а в очах бігало щось фосфоричне й страшне. Усі затурбувались. Кіндрат зробився серйозним і пильно дивився на його. Гриць і собі чогось устав, Петрик одсунувся від столу й одійшов до полу, мовляв, «моя хата з краю»; навіть Савка поклав ложку і разом з дівчатами злякано дивився то на Андрія, то на Трохима. Тільки дід Юхим наче нічого не бачив і не чув: уперто-похмуро носив собі ложку од миски до рота і тільки голосно сопів носом. Темна постать Андрія з ледве видним обличчям не ворушилась на полу.

— Ти ще будеш тут лаятись?— тихо з свистом якимсь прошиців знов Трохим, вилазячи з-за столу й поволі підходячи до полу.

— А ти що таке? Пан великий?— зачулось від Андрія, але голос його хоча й гучав задирливо, виявляв не то страх, не то ніяковість.

— Покинь його!— похмуро промовила Килина до Трохима.— Не чіпай.

Трохим наче не чув, навіть не подивився на неї; не спускаючи з Андрія очей, звівши якось рівно руки по стану, він ішов просто до полу, все більше й більше нахилиючися вперед, мов збираючись раптом стрибнути і вшитись тому зубами в груди. Вмить Килина хутко зайшла поперед його, стала перед самим його лицем і, беручи його за руки трохи вище ліктя, м'яко промовила:

— Не треба, Трохиме... Сядь... Хай собі...

— Пусти!— скидаючи її руки, хрипів він і хотів поминути її, але вона знов переступила йому дорогу і ще м'якше сказала:

— Ну, я прошу тебе, Трохиме... Зроби для мене... Покинь... Іди вечеряй... Ну, зроби-ж хоч раз, коли тебе просять...

Трохим вмить мовчки круто повернувся, підійшов до столу, заліз на своє місце і, не дивлячись ні на кого, похмуро почав їсти. Юхим тільки зиркнув на його і знов звернув всю свою увагу на кандьор. Всі легче зітхнули. А Килина підійшла до Андрія, щось сказала йому і пішла з хати. Андрій схопив свиту, шапку й пояс і собі пішов за нею.

Вернулась Килина сама. Вона ніби заспокоїлась і не сміялась тим нервовим, чудним сміхом, а, навпаки, ступала дуже спокійно, м'яко, тільки брови були насуплені якось твердо, суворо-рішуче, наче вона щось постановила і тільки чекає тепер, що буде далі. Не вважаючи на жарти товаришів з приводу балачки з Андрієм, вона спокійно відмовилась від горілки, яку підніс їй Гриць, і тільки підсіла до кандьору. Поївши трохи, вона поклала ложку, встала, перехрестилась до Трохима, що сидів під образами, і одійшла до полу.

— Сметану їстемете? — звернулась вона до Панаса. Той заворушився, повернув трохи голову, що ледве темніла за білим верхом кожуха, і прошепотів:

— Спасибі... коли є, дай трохи!.. Добра ти, Кирино...

Вона, не хапаючись, взяла ложку й полумисок з мисника, вийшла з хати й незабаром вернулась з сметаною, яку разом з шматком хліба поставила біля Панаса. Він підвівся трохи, поставив полумисок біля себе і, обережно вмочаючи хліб у сметану, почав їсти. В хаті трохи утихло, потім балачка потроху знову почалась, закружляла чар-

ка, заблищали очі, посипались жарти спершу на Килину й Андрія, потім на Петрика й Саньку, далі на кого попало, задзвенів сміх, зачулися пісні—голота загуляла. Забулися сварки, забулися пригоди, зчезло горе, запанував один буйний, душний чад, що налив у серце дико веселого чуття, що мішає думки, вкриває темною запоною майбутнє і ховає в п'янім забутті минуле. Загуляла голота. Спершу трохи здержувались через Панааса, але, як спорожнено одну квартиру чаду й почато було другу, товариство вже нічого не бачило й не чуло, крім якогось туману в очах та шуму в вухах. Навіть Трохим розвеселився: з дуже почервонілим лицем, на якому ще виразніше тепер виступало ряботиння, з припухлими трохи губами, які наче хтось помазав салом, і блискучими очима, він жорстоко сміявся дрібним сміхом і часто стукав кулаком по столі, але стукав так, що аж миски підскакували. Маринка, яку й сьогодні підпоїли, теж розвеселилась і навіть стала говорити щось про «миндаль», але, коли Трохим пильно, гостро глянув на неї, збентежилась і почала щось бормотати про панів. Потім раптом замовкла, очі, що були розгорілися, посовіли, потухли, все худе личко її ще більше зблідло, укрилось холодним потом, вона почала блювати... Її схопили, однесли зо сміхом до лежанки й поклали на землі. Коли вона нарешті безсило схилилась на другий бік і хотіла заснути, її знов взяли, поклали на шіл і вкрили чийсь кожухом. Вона зараз же й заснула. Килина-ж хоч постелилась на лежанці і навіть лягла, видно було, не спала. Коли знадвору проходив якийсь гомін, або хто проходив повз вікна, вона трохи підводила голову, прислухалась і знов лягала. А голота гуляла. Дід Юхим перейшов уже

«гряницю» і наче змінився весь. То, звичайно, він говорив і рухався поважно, спокійно, а тепер ніби хто налив йому в жили молодії, гарячої крові. Завзято взявшись одною рукою у боки, а другою піддержуючи люльку, він жваво водив головою стріляв очима й заливчасто широко сміявся. І хоча товариство було здебільшого не в такому стані, щоб помічати що-небудь, все-таки звернуло увагу на те, що дід переродився.

— Х-ха! — гордо хитнув головою Юхим, коли Софійка обняла й поцілувала „дідуса за те, що вони такі стали молоді“. — Я, дівко, ще не такий був... Ого!.. Я тобі говорю!.. Стій, стій, стій!.. — повів він рукою, наче спиняючи когось, хоч ніхто йому не перечив. — Стій, ти слухай мене. Я, брат... Коли я молодий був...

І починалось оповідання якої-небудь плутаної, довгої „історії“. Товариство спочатку слухало пильно, потім хто-небудь про щось заговорював і починався регіт, співи, жарти. Нарешті почали розходитись спати: спершу пішов Савка, потім Трохим, далі Петрик та Санька, яка була зовсім п'яна від „пригублювання“ і говорила Петрикові з докором про якусь любовну сцену. Остались тільки Юхим, що теж прив'язував і щось мимрив про себе, та Гриць, Кіндрат і Софійка, яка сиділа між цими двома, обнявши кожного і схиляючи то до одного на плече своє зашаріле, гаряче лице, з сонними, млявими очима й вохкими губами, то до другого. Вони всі троє похитувались з боку на бік і хриплими, розбитими голосами співали:

На йо-ом пам'ятни-ик чи-и-жо-о-олий,

Дев'я-а-носто-о се-ем пудо-о-о-ов,

Дев'я-а-но-сто-о сем пудо-о-в...

Коли Андрій, вернувшись з села, ввійшов у хату, всі спали: дід Юхим—схилившись на стіл, Софійка, обнявшись з Грицем,—далі біля столу; Кіндрат—на лаві, звисивши ноги і поклавши голову на руку. Гас у лямпочці вигорів і вона ледве-ледве блимала і чаділа нагорілим копотом. В хаті смерділо горілкою, людським диханням, потом, гасом. Було душно й важко дихати.

Андрій тихо підійшов до лежанки й зупинився біля Килини. Вона дихала рівно й спокійно. Постоявши трохи, він несміло торкнув за плече і злегка похитав її. Килина вмить заворушилась, підвела трохи голову і, помітивши якусь постать біля себе, суворо спитала:

— Ну, чого?

— Це я... Андрій, — прошепотів він.

Килина придивилась ближче і, підвівшись, сперлась на лікоть. Потім озирнулась навкруги, прислухалась і тихо спитала:

— Чого так пізно? Ну, що?

Андрій не зразу одмовив. Наче збираючись з думками, він нахилив трохи голову, потер лоба і тихо почав:

— Бач, Кирино, я все думав тепер... Туди йшов та думав і назад... Ти зовсім мене не любиш, а хочеш, щоб я тебе брав... Як... як же це буде так?

— Ну?—суворо кинула Килина.

— Ну, та й... що-ж це... З татом я говорив, вони схиляються, щоб і тепер... Тільки хотять ще трохи обдивитись... А що тільки було вдома!.. Мати мало не бились з татом. Брат хотів мене вигнать... Я аж за ніж ухопився.

— Невже?—тихо спитала Килина і, ніжно поклавши йому на плече руку, м'яко притягнула до

себе; але Андрій поволі визволився і тремтячим голосом заговорив далі:

— А потім я став собі думати, навіщо оце все? Вона все одно не любить мене, при всіх сміється, глузус з мене... Ти-ж мене не любиш? Не любиш, правда?

Килина помовчала трохи, потім озирнулась, прислухалась і, подумавши, заговорила:

— Ти знов про це... Ну, скажу тобі й тепер: не люблю... Подожди! Ну, не люблю... А чому не люблю? Тому, що не вірю тобі..., нікому не вірю. Хіба я знаю, чи ти справді любиш мене, чи тільки так... хочеш погулять з... голодрабкою... Подожди, дай договорити! Що правда, то правда... От і не люблю через це... Не можу прямо... Хотіла-б, може, і сама, так не можу... Як подумаю собі тільки, що обманити думаєш, так така злість бере, що... Яке-ж уже тут кохання?... Просто не можу... як другі дівчата там; хоч і не дивиться на неї, а вона все-таки аж упадає за ним... А я не можу так... Не любиш? І не треба. У мене таке серце—як бачу, що хтось до мене з щирим серцем, так я до його удвоє; ну, вже коли й бачу, що злом дихає, так і я не кохатиму... А ти... Я не знаю... Ти любиш мене не для мене, а для себе... А такої любови багато знайти можна... Ну, і сама вже не можу... От тобі і вся правда... Хочеш—бери, хочеш—ні. Я не обманюю тебе... Візьмеш—буду любити так, як нікого не любила, бо бачитиму, що любиш мене не тільки для себе, а й для мене...

Панас заворушився, захрипів і глухо за-кашлявся. Килина замовкла і обоє довго чекали, поки він замовкне.

— Тут от, як хочеш,—проговорила знов Килина, коли Панас заспокоївся. — Коли віриш мені—бери, а ні... то так і кажи. Віриш?

Вона знов притягнула його до себе і, поклавши його руку собі за спину, почала потиху гладити його м'яке, шовкове волосся,

— Ну, віриш, чи ні?

— Вірю,—прошепотів він, і, притулившись їй головою до грудей, замер.

— А чи не пора-б уже спати?—раптом зачувся з полу похмурий, злісний голос Трохима.—Пі вдень, ні в ночі нема покою од їх ..

Килина спокійно, поволі одвела його голову од грудей, притягла її до свого лиця і безгучно впи-лась йому в уста. Потім також поволі одвела знов і, злегка одіхнувши його, прошепотіла:

— Ну, годі... Іди спать.

Андрій, як п'яний, одійшов од неї, виліз на піл і, не роздягаючись, ліг біля Савки. Лямпочка почала часто моргати, наче тільки і чекала, щоб Андрій ліг уже, потім тихше, рідше й рідше і, на-решті, кліпнула в-останнє й погасла; тільки у тьмі замість неї червонів на столі нагорілий гніт.

Всі ще спали, коли Трохим, розбудивши Юхима, почав йому щось тихо шепотіти. Той сів на лаву, почухався, протер заспані очі і хрипло спитав.

— Хіба вже?

Трохим тільки головою хитнув і мовчки показав йому невеличку, зелену скриньку, що стояла під лавою біля жердки. В хаті було зовсім видно. Юхим устав з-за столу, глянув на сонне товариство її усміхнувся. Але не встиг він взяти кухоль в руки, щоб умитись, як у хату ввійшов несподівано... Халабуда. Зробивши де-кільки кроків, він зупи-нився, здивовано підняв брови і, дивлячись на Гриця і Софійку, які порозкочувались вже і

один заліз аж під стіл, а друга під лаву, — одеревенів.

— А... сто-ж по какому?—нарешті опам'ятався він і повернувся до Юхима, який, усміхаючись, дивився на його.—Как же ето вони сплять до такой пори? Я вже думав, що тут провалились усі кудись.

Замість відповіді Юхим вмить хитнув йому тасмниче головою й поманив за собою із хати.

— Що таке?—ще більше здивувався той. Але Юхим знов хитнув йому і пішов озираючись у сіни. Халабуда стиснув плечима, але пішов все-таки. Хвилини через три Юхим вернувся, але без Халабуди вже. Моргнувши Трохимові, він підійшов до Килини і почав будити її. Вона довго не прокидалась, потім, коли Юхим не на жарт штовхнув її в бік, зразу підвелась, озирнулась і здивувалась, що вона могла так заспатись. Потім дід підійшов до Гриця і почав штовхати його ногою. Гриць спершу щось бурмотів, цмокав губами, потім помалу підвівся й сів під столом. Здивовано озирнувшись, він раптом одкинувся назад і весело, гучно на всю хату зареготався. Від його сміху навіть прокинувся Кіндрат. Нарешті повставали всі, з сонними, мутними очима, з попухлими носами, з пересохлими губами, сердиті, злі, розкудовчені, брудні. На слова Юхима, що був Халабуда і лаявся дуже, де-хто вилаявся, де-хто почухався, але ніхто не хапався до роботи. Савка ухопив шматок хліба і, сопучи, почав наминати його; але, пожувавши трохи, поклав на стіл, зітхнув і промовив:

— Я-б це кислого чого з'їв би... Нема, Килино?

— Кажали, що буде!—весело засміялась та, витираючи мокре лице брудним рушником і визираючи

з-за його своїми великими, гарними очима, які дивились сьогодні якомсь надто жваво, бадьоро і весело.

— Д-да... це-б огірка солоного не погано-б... Проквасити душу,—скребучи нігтем брову і поглядаючи чогось на піл, протяг роздумливо Юхим. Потім хитнув рішуче головою, підійшов до свого „пальто“ і, витягши з його пляшку з педонивками горілки, подивився на всіх, перехилив її в рот і заклад. Було чути тільки „буль, буль, буль!“ Коли булькання стихло, він одтулив пляшку від рота, подивився через світ на дно, перехилив знов у рот, потрусив пляшкою і, подивившись знову на неї, сховав її в „пальте“, утерся і задоволено крикнув:

— От тепер ніби зовсім друга припорція!—весело хитнув він головою.—Тепер можна і подождати трошки.

Він хотів ще щось говорити, але глянув у вікно і здивовано промовив:

— О! Диви... А чого це так рано пани до нас?

— Де? Куди? Які пани?—посипались стурбовані питання, але не встигли дізнатись, як у хату ввійшли: попереду Халабуда з поважним і погрозовим виглядом, далі офіцер в шинелі наопашку і вчитель. Останні обидва, видно, і не вмивались, бо обличчя були пом'яті, сонні, тільки вуса в офіцера були розчісані як слід. Звернувшись до здивованих робітників, Олександр з лінивою зневагою вияснив їм, що йому стало відомо, ніби вкрадена „миндаль“ знаходиться тепер у них на кухні, а через те ніхто хай не виходить з хати, поки не буде скінчено трус. Хитнувши потім мовчки головою Халабуді на робітників, він неспішно озирнувся, поводив байдуже очима по хаті і зупинив

погляд на Килинї, яка, зустрівшись з його поглядом, спершу одвернулася була, але зараз же подивилася знов, наче не маючи сил боротись, дуже збїдла і застигла у погляді. Офіцер ледве веміхнувся, одвернувся, байдуже подивився по стелі, позіхнув, прикривши рота трьома пальцями, і повернувся до Халабуди, який вже старанно порався біля Трохима, щільно облапуючи його з голови до ніг. Той усміхався якоюсь похмуро-задоволеною вемішкою й покірливо повертався на всі боки. Біля них стояв учитель і, жадібно дивлячись за кожним їхнім рухом, нетерпляче топтався круг їх.

— Нет?—спитав офіцер, коли Халабуда взявся до Савки.

— Нікак нет! — озирнувся той і, кинувшись до Савки, почав ще старанніше шукати.

Не знайшлось і у Савки, як не знайшлось і в останніх.

— Вещі пересмотрі,—холодно кинув офіцер, коли всі були обшукані.

Кинулись до шмаття, до одежі, перетрусили все й перейшли до скринь яких було тільки дві: більша — жовта — Калинина і менша — зелена — Андрієва. Витягли спершу зелену й почали викладати на лаву сорочки, хусточки, різну дрібницю. Потрусивши одну сорочку, потім другу, Халабуда раптом нахилився і, піднявши з землі якусь ганчірку, розгорнув її, глянув і, весь просіявши, кинувся до Олександра.

— Ваше благородіє!.. Знайшлась... Вот! - скрикнув він радісно і подав тому ганчірку.

Панок кинувся і, вхопивши з рук офіцера орден, обдивився, наче не ймучи віри своїм очам, і показав його Олександрові.

— Дійствительно!.. Посмотріте... Очень рад... Очень рад... Это просто... Очень благодарен вам! — звернувшись він до прикажчика, який трошки випрямився й серйозно сказав:

— Не стоїть благодарності за такії малості!

— Ну, как же не стоїт?—радісно-збентежено пробурмотів той, звертаючись до Олександра й любовно дивлячись на хрест, який той з усмішкою повертав у пальцях.

— Удивительно!.. Правда?

— Д-да...—протягнув нарешті офіцер і, зробивши раптом серйозне й грізне лице, повернувся до всіх і строго спитав:—Чей это сундук?

Всі зразу подивились на Андрія, який як тільки з його сорочки випала „миндаль“, здивовано-перелякано підняв брови і страшенно почервонів весь. Поки-ж роздивлялись на хрест, він прудко бігав по всіх очима, наче питаючись, як це воно могло статись так, що вкрадена „миндаль“ опинилась у його в скринці; але всі мовчки і здивовано дивились одне на одного і ніхто навіть не рушився на своєму місці. Андрій глянув на Юхима, той здивовано стиснув до його плечима; глянув на Трохима, той тільки похмуро-радісно всміхнувся до його; глянув на Килину і ще дужче почервонів увесь—вона, бліда вся, як стіна, з широкими очима, пильно дивились на його. Але, зачувши питання офіцера, він прокашлявся і, запиняючись, сказав:— Це мій... сундук. Тільки я не брав цієї „миндалі“... Я і не знаю, як вона... Це хтось підкинув мені...

Да?—іронічно-холодно промовив Олександр.—Странно! Кто-то, значіт, спеціально крал для того, чтобы подкінуть тебе? Удивительно!.. Но... Довольно... Кто тебе дал этот... эту медаль?

— Мені ніхто не давав... Я не знаю... Їй-богу, не знаю... От вам хрест святий, що їй не знав, що вона у мене в скриньці...—з одчаєм скрикнув Андрій і аж перехрестився до образів. Верхня, піднята губа йому дріжала, на лобі виступив піт, очі були широко розплющені й дивились злякано й напружено.

— Ну, одним словом, не хочеш сказати!—повертаючись до Халабуди, сказав офіцер.—Хорошо... Ето разберьот суд... Взять его і отправіть к старосте... П-под-леци!

— Ви хотіте его... предать суду?—живо спитав учитель, якимось стурбовано дивлячись на Олександра.

— Конечно! — здивовано скрикнув той.—Не по головке же его погладіть за ето?

— Да...—зам'явся той і понизив голос.—Но відіте лі... Я просіа би вас... е... пустіть его і... не подимать етого дела... Начньотся следствіе, визовут меня, вас, подимется целый скандал. Мне ето ужасно неприятно... Пожалуйста... Я согласен, преступленіе, так сказать, с полічним. Но не понимаете, етот комічний характер. Всьо ето... Бог с ним! Пустіть его!

— Х-м...

— Пожалуйста, я вас прошу...
Офіцер замислився.

— Ну, хорошо...—стиснув він плечима і подав орден, якого той обережно підхопив, і разом з ганчіркою пхнув у кешеню.—Пусть так, хотя.. знаете... но всьо равно... Ну, слушай ти!—звернувся він раптом до Андрія.—Слушай сюда.. Етот барін просіа за тебя... Сlišіш?.. І я отпускаю тебя і не предаю суду... Понімаєш?

— Коли-ж я не брав!—скрикнув Андрій
Офіцер скипів.

— Молчать!! гримнув він, зчервонівши разом.—
Негодяй! Їго от тюрми освобождають, а он ещо
продолжаєт нагло тебе вратъ в ліцо .. Мерзавец!..
Вигнать єго сейчас с собаками із економії і не
дать єму ні копєйкі! Забірай свої паскудніє вєщі
і в одін міг марш отсюда... Сскоті-і-на!

Андрій хотів щось говорити, але глянувши на
офіцера, хапливо нахилився і тремтячими руками
почав скидати у скриньку розкидані речі. Зам-
кнувши скриньку, він скося подивився на „панича“,
який не зводив з його очей, і підійшов до полу.
Склавши вкупу кожух, піджак, ще де-які речі, він,
ханаючись, натяг свитку, так-сяк підперезався,
схопив під одну пахву скриньку, а під другу клунок
і, не дивлячись ні на кого, мовчки, червоний,
переляканий пішов із хати. Всі провели його очима
і зараз же перевели погляд на панів.

— Мер-ррзавци!—промовив крізь зуби офіцер, по-
вертаючись, щоб виходити; але Халабуда крекнув,
переступив з ноги на ногу і, пустивши руки „по
швам“, зупинив його.

— Ваше благородіє!
Їхнє благородіє озирнулось.

— Ну?
— Тут, ваше благородіє, знаходиться один болєз-
нений человек..., котрий без сомненія заслабєл...
і той... не способний работать... Так ви звєдєлі,
щоб його одправить у волость... Он той самий
котрий лежить на полу.

— Ну?
— Так я хотєл одослать ще вчерась... А они (він
показав головою до робітників, які переглянулись
і похмурились ще дужче)... не зхотєлі.

— Как ето не „зхотєлі“?— гордо спитав офіцер.—
Просіть їх нужно, что-лі?

— Так точно, без сомнінн!.. І я думал так... Так тот... котрий тільки що пошол, що украл миндаль, той хотел везти... А тепер нема кому, потому они усе не слушають... Особенно той, ваше благородіє, котрий рябой... Той усіх без сомнінн бунтує... повсїгда... Вредний такой... Настоящій, ваше благородіє, малахольник...

— Какой „малахольник“?

— Такой, значит, как разбойник всьо рамно... Не слушает... сопротивляется...

„Благородіє“ перевело очі на Трохима, який, насунивши брови, дивився в вікно й навіть не глянув в їх бік.

— Та ще, ваше благородіє, говорить, що побіют тому морду, хто повезьють у волость...

„Благородіє“ знов подивилось на Трохима, що все-таки не рушився, тільки губи йому насмішкувато скривились.

— Вигнать его в двадцать четыре часа из экономіи, — очевидячки здержуючи себе, глухо кинув офіцер до Халабуди.— Чтoб і духу его к вечеру не било?

— Слушаю...—витягнувся трохи Халабуда.

— Тільки вперед рощот мені дайте!—спокійно і не усміхаючись вже бовкнув Трохим, повертаючись до них і бігаючи очима по хаті.

— Нікакого разсчета!—не дивлячись на його кинув „панич“.—Нагайки єщо получите!

Трохим зупинив на його свій гострий тяжкий погляд і наче потемнів весь.

— А нагайка за що?—придушено спитав він.

— За бунт! Па-а-німа-аєш?!—раптом озвіріло „благородіє“ й повернулось до його всім тілом.—За бунт!.. Сволоч етакая! Деньги брать умеєш, работать не любіш?.. Сскоти проклятіє!.. Перепорю всех!..

Трохим почав важко сопти; жили йому понапиналися на висках, ряботиння налилось синьою кров'ю, брови зійшлись з віями й через це очі здавались ще гострішими. Панок злякано дивився на них і, очевидячки, не знав, що йому робити. Халабуда стояв з покірливим виглядом; „скоти“ ще більше похмурились, прищулились.

— Нагайки мені нема за що...—заговорив нарешті Трохим хрипким голосом.—А що я не послухався, так за це мені рощот дайте... А не дасте... так... (він забігав очима по хаті й криво, дико посміхнувся)... так я вже... Я вам не Андрій... Грабувать себе не дам...

Він зупинив свій фосфоричний погляд на офіцерові, що з якимсь дивуванням придивлявся до його, і знов забігав поглядом по хаті, кривлячи губи в усмішку. Офіцер ще подивився пильно на його, потім звернувся до вчителя і, здвигнувши плечима, промовив:

— Это, действительно, разбойник какой-то... Просто зверь!... Ви посмотрите, как у него глаза горят... как у кошки вечером... Этот и ножом не задумается пирнуть...

— Да, да! Я тоже вам хотел сказать,—стараючись не показувати виду, що говорить про Трохима, хутко й у-пів голоса заговорив панок.—Ужасная физиономия... Я вам советовал бы дать ему разсчет... і... бог с ним!

— Дд-а!.. — усміхнувся офіцер. — „Малахольник“ настоящий... Хорошо! Получиш сегодня разсчет!—холодно, зневажливо, мов не бажаючи заводитись з ним, кинув він до Трохима й, повернувшись, пішов з хати. За ним поспішно побіг панок, а за ними Халабуда. Але, не дійшовши до порогу, панич ніби згадав щось і, повернувшись назад, най-

шов очима діда і, хитнувши йому головою, сказав:

— Іді-ка сюда, Юхим!

Юхим, не поспішаючи, рушив за ним. Вийшовши з хати й пустивши вперед панка й Халабуду, офіцер зупинився і, взявши Юхима за лацкан піджака, почав йому говорити про Килину. Говорив він з тою-ж ніяковістю й смішком, що й вчора, тільки сьогодні бажання ще більше дзвеніло йому в голосі. Юхим слухав мовчки, нахиливши лису, непокриту голову й іноді хитав головою.

— Одним словом, скажі їй так...—виймаючи з гаманця гроші й непомітно тикаючи їх в руку дідові.—Єслі хочет, пусть едет прямо в город... Я, еду сегодня... Об'ясні все, как я тебе говорил... Главное, не забудь улицу: Ивановская улица, № 14... Спросить офицера, поручика Гаврильчука... Не забудешь?

— Ні...

— Ну, вот... Єслі согласітся, пусть приезжает, когда хочет, всегда прийму... с радостью, х-хе!.. Ну, а не согласітся... Согласен на все... А о том... извиняюсь... I так далее... Там уже растолкуй ей... Понимаешь?

— Добре...

Коли дід прийшов у хату, там стояв страшенний гомін. Кричали, сварились, махали руками, блищали очима, лаялись, сміялись, Килина, дуже бліда, з посинілими губами, щось говорила Саньці, але та слухати не хотіла й обстоювала своє. Не зважаючи ні на кого, Юхим підійшов до Килини, мовчки потяг її за руку й одійшов до дверей, хитнувши їй головою. Килина зараз же покинула Саньку і підійшла до його.

— Що там?—спитала вона якось схвильовано й ніяково.

Юхим похмуро, насупивши брови, почав їй щось шепотіти. Де-далі він говорив, то більше лице Килини сушилось та тісніше складались губи. Скінчивши, він глянув на неї і спитав:

— Ну?... Як скажеш?

Килина повела плечима, криво всміхнулась і промовила:

— Не знаю...

— Подумаєш ще?

Вона тільки кривіше всміхнулась. Дід постояв ще трохи задумливо, потім глибоко зітхнув, промовив тільки „Ех-х!!“ і підійшов до полу. Насунувши на голову шапку, нап'явши й підперезавши мотузком „пальто“, він, поспішаючись, серед галасу вийшов з хати і попрямував просто за будинок до села.

Коли він вернувся з двома пляшками горілки за пазухою й з блискучими, веселими очима в кухні, крім Килини, що стояла задумливо біля вікна й водила по склу пальцем, нікого не було. Навіть на тому місці, де лежав Панас, було голо. Подивившись на Килину, дід підійшов до столу, вийняв пляшки, поставив їх на стіл, сів сам на лаву і повів очима по хаті.

— А Панас же де?—промовив він тихо.

— Повезли в волость,— не повертаючись, кинула Килина.

— Хто?

— Петрик.

— Та-ак...— хитнув головою Юхим, потім подивився на неї і знову спитав:—А ти... як?

Килина нічого не одмовила, потім глибоко-глибоко зітхнула, одійшла од вікна і, ніяково усміхнувшись, сказала:

— А я теж... мабуть... поїду...

— Та-ак...—знов протяг дід і замислився. Потім раптом тріпнув головою, вийняв з пляшки за-
тичку, перехилив її в рот і без одišки почав пити
горілку. Килина аж задивилась на його.

— Що?—оддыхаючи, витер він губи і глянув по-
хмуро на неї.—Добре п'ю?

Килина мовчки повернулась і пішла з хати.
А дід поклав голову на стіл лобом на самий край,
довго сидів так, потім знов підняв її, й, глянувши
налитими кров'ю очима на пляшку, поволі взяв її,
встромив у рот і знов почав смоктати, ніби ба-
жаючи залити горілкою щось погане там десь у
грудях. Потім устав, в'яло забрав пляшки, підій-
шов до полу і, скинувши „пальто“, постелився й
ліг. І зараз же важко захріп.

І знов, як і вчора, прокинувся од чийогось
шарпання.

— Діду!.. Встаньте!—тормосив його Трохим, що
стояв біля його з клунком під пахвою, в шанці й
у свиті

Дід злякано сів і подивився на його.

— Що?.. Га?.. Куди?.. За що?..—хутко заговорив
він, чухаючи себе в бороду і дивлячись по хаті, в
якій вже смеркалося.

— Та нічого... То я...—усміхнувся Трохим.—Про-
щатся прийшов. Іду вже... Бувайте здорові!

Юхим потер лоба, ще раз озирнувся навкруги
і подивився на його.

— Ху!.. А мені снилось щось... Випив я.. Шу-
мить, брат!...

— Я вже йду... Дали рощот...—муркнув Трохим
знов.

— Уже?—обдивився на його клунок дід.—В до-
рогу значить?.. Хм... куди-ж тепер?

Трохим злісно усміхнувся.

— „Куди“...—повів він плечима.—Звісно куди... До другої собаки... Мало їх?

— Та-ак...—хитнув головою дід.—То правда... Скоро й я піду... Загуляв, брат, грязицю перейшов. Спасибі панам... офіц... А що, Килина де?—раптом хутко спитав він.

Трохим пильно глянув на його, потім усміхнувся й промовив:

— Нема вже й Килини... взяла роцот... Пішла до тітки на село... Кажуть, хоче в город їхать...

— Та-ак...—схилив дід голову й застиг. Потім підвів її, подивився на Трохима, похитав головою й сказав:

— От так наш брат помирає... Знаєш, куди вона пішла?

— До охвіцера?—бовкнув Трохим.

— До охвіцера!.. Ех!.. Може вип'єш на дорогу?—раптом спитав він і, хутко повернувшись, вийняв з-під голови пляшку.

— Давайте!—махнув рукою Трохим.

Дід поспішно одіткнув пляшку, для чогось побовтав її, так що там аж піна піднялась, і подав Трохимові. Той взяв, мовчки хитнув йому головою, перехилив у рот і застиг. Потім вернув дідові, утерся і, почекавши, поки Юхим „булькав“, промовив:

— Ну, прощайте, діду! Треба до вечора хоч до Горбачів дійти...

Дід подав йому руку, потрусив Трохимову і, подивившись нащось в лице тому, зітхнув і випустив її. Трохим ніяково й похмуро всміхнувся, кивнув ще раз головою і поволі пішов до дверей. На лаві коло мисника сиділа Маринка біля макітри з картоплею й пильно дивилась на його.

Проходячи повз неї, він глянув на її бліде, ще більше схудле личко, на якому тепер виднілось щось уперте, похмуре й разом з тим сумне й жалке, і зупинився.

— Прощай, Маринко! — промовив він, кліпнувши на неї непокійним поглядом і понуро всміхаючись. — Будь здорова...

— Ідете од нас? — тихо спитала вона. В голосі її чулось щось сумне, боязке, жалке.

— Іду ..

Маринка тільки подивилась на його, не знаючи, що сказати, почала мняти дріжачими пальцями шкаралущину з картоплі.

Трохим узяв зручніше клунок під руку, глянув ще раз похмуро по хаті й, суворо, терпко якось кинувши „прощайте“, вийшов із хати

—

БІЛЯ МАШИНИ.

Південь. Сонце пече, наче нарядилося зробити за сьогодні з землі перепічку. Де не станеш, здається, круг тебе і згори і знизу пала якась велетенська піч і шугає без перестанку пекельним полум'ям. Дихати важко.

У полі пусто вже. Не веселять очей густі, довгі ряди кіп, не лунає в яру дзвін коси; голо й сумно, подихає осінню.

По шляхах і по межах подекуди суне паважно гарба зі снопами. На ній, задравши догори голову, лежить собі який-небудь засмалений з білими плямами хлопець і хльоска іноді згори батіжком. Йому сонце не вадить. Часом підвівшись, він крикне ліниво „гей“, плюне через губу і знов розляжеться й тягне безкраю пісню свою.

Гін на троє від села Пурупалок йде машина пана Скшембжховського. Тут уже чисте пекло. Попадеш сюди і спочатку нічого не розумієш: стук, гряк, галас, якийсь рев, якийсь свист, чогось кричать, десь сміються, порох, полова, дим... Крізь туман, що стоїть навкруги, видно щось велике й червоне, чути, як сердито гуде і грюкоче воно. Тільки оговтавшись трохи, починаєш розуміти цю просту картину. Стоїть собі добросердна,

ненажерлива звірюка, гуде, грюкотить, а люди пхають їй в пащу і не встигають нагодувати її. З радісним ревом хапає вона сніп за снопом, трощить його залізними зубами своїми і знову голодно й жалібно реве та гуде. Не встигнуть п'ятнадцятеро засмалених, запорошених живих істот вигребти з-під неї, як треба знову пхати їй в пащу, бо сердито гуде вже і клаца порожнім барабаном. Не встигнуть всунути снопа, як уже летить полова, й солома здіймається горою під соломотрясом. І п'ятнадцятеро прислужників, гукаючи, поспішаючи, одкидають, розмазують напвидку піт на лиці, і знов підхоплюють з-під неї, і знов одкидають до хлопчиків. А ці теж не дрімають: зачепивши купу волоком, тягнуть до великих жовтих ожередів, на яких видно тільки брилі дядьків та довгі вила. Робота кипить.

А машина гуде й наче аж реве радісно, як попаде зразу добрий шматок. В таких випадках машиніст Арсентій Трохимович звичайно сердиться і щось кричить до барабанщиків; але ті ніби не дочувають. І цілісінський день годують і підбирають з-під неї. Віз під'їзжає за возом, гарба за гарбою. Вже позвозили з Розкопаного Яру, вже почали з Чортової Пасіки, а звірюка все реве і голодно клаца своїми колесами, пасами, соломотрясами.

А сонце пече. Піт уже не витирають, і він вільними шляхами розходиться по запорошених обличчях, вибираючи, де менше пороку.

Молодий економ, пан Гудзінський, або як звуть його селяни, Гудзик, ходить злий і темний, як хмара. Він то підійде до паровика, ніби байдуже подивиться на дорогу, що йде до села, то знов вертається назад злий і похмурий. На нім черка-

синовий, сталювої масти піджачок, високі ковнір-
чики з червоною краваткою і риженькі штани
в чоботи. На голові ярусний синій картуз із
ремінцем, на руці довгий, зложений удвоє нагай.

Всі люди коло машини непримітно, але пильно
слідкують за ним. Всі бачать, як гостреньке за-
смалене личко його що-разу робиться гостріше,
губи тоншають і вся невеличка постать іще біль-
ше зменшується. Він це знає і це піднімає у
його тупу, глуху ненависть до них. Він знає, що
їм усім до одного відомо, кого він виглядає так
пильно і чого так виглядає. Він знає, що їм на-
віть відомо, коли він буде вінчатись з Гликерою
Парменовною; відомо, скільки дає йому батько її,
монопольщик, викупного за надзвичайно великі
зуби, за косі очі, за 28 літ своєї дочки, „модиски“.
Відомо їм і те, що він кожного дня приймає її
біля машини, привча до хазяйства (бо вона була
в городі „модискою“); відомо, що він із великою
охотою замість цього запхнув би її в піч паро-
вика, якби дала вперед гроші; відомо, що він
ненавидить її так, як ненавидить зараз усіх біля
машини.

А по дорозі, що йде до села, ані лялечки.
Гудзик вдає з себе байдужого, повертається і злі-
сно накидається на першого, хто трапиться під
руку. Лається гостро, єхидно, з ненавистю.

— Ач, яка з неї робота! — з погордою тикає він
нагаєм під машину. — То по-твойому робота? То
робота, питаю, кукло ти американська?

— Як граблі короткі... — почина дівчина і змов-
кає. Пан Гудзик зараз же вихоплює в неї граблі,
засовує далеко під машину й вигортає купу
полови.

— Кукла! — шипить він, кидаючи на неї граблицем.

Дівчина винувато ухиляється і ловить граблі.
— Тобі до машини ставати! Дітей няньчить у
жидів, жидівська помийнице ти... Ач, яка кра-
суля!.. Куди-и-и-ж сунеш, герге-е-по! — знов хана
він граблі й поверта в другий бік.

Дівчина покірно посувається за граблями.
— Кукла єгипетська! — злісно кидає він і од-
ходить.

На-а-а моди-и-сці сарахв-а-п...

Біля неї Гудзик пан...

— чується десь за соломотрясом, і на всіх лицах
з'являється весела усмішка.

„Добре, добре! — думає Гудзик, ідучи до паро-
вика. — Заспіваете ви у мене не так! Я вам
заспіваю. Що то ви заспіваете, як за грішми
прийдете“...

І він виразно собі уявляє, як у суботу прийдуть „вони“ за роцотом, а він нахилить голову набік, ніби жалкуючи дуже, сумно одповість їм:
„Біда, хлопці! Не прислав пан грошей, візьмете
вже, мабуть, у ту суботу“...

І хоча вони добре знають, що це правдива
брехня, хоча знають, що він видає їм же їхні
гроші за проценти, що навіть тепер у нього в
кешені є гроші, постоять, погомонять, почухають-
ся і підуть собі з богом до другої суботи. Бо не
їхня тут сила, а його, бо не він в їхніх руках,
а вони в його. І знає він, що ненавидять вони
його, що покірливість ця до часу, до години,
знає, що погано буде йому, як і він попадеться,
але від цього ще більша ненависть закипає до них.

По дорозі ні душі. Гудзик знов робить бай-
дуже лице і повагом іде до машини. Пісня ще
дужчою хвилею несеться з-за соломотрясу й жене

кров Гудзикові в голову. Настрій накипає. Хочеться когось ударити, пригнітити, хочеться чим-небудь виявити накинїле почуття.

— Карпе!—гукає він до присадкуватого, широкоплечого парубка в синіх пукатих окулярах, які носять, звичайно, ті, що стоять біля соломотрясу.— Ти на гулянку прийшов сюди? Забирайся на місце.

Карпо повертає до його запорошене лице з широким носом і товстими губами і зараз же знов нахиляється до парубка, що вигортав полову з-під машини.

— А як не схоче сьогодні заплатити усім, кидати зараз же всім роботу... До одного!—бурмоче він.— А як буде хто... теж... значить, не пристають до нас, під ребра, і амінь..

— Карпо!..

— І не заціпий, ідолу! — усміхається Карпо, не дивлячись на Гудзика.—Гудзя проклята!.. Так ти-ж гляди: як з'явиться модиска, зараз же катай до мене...

Парубок підводиться, виправляє спину й витирає піт.

— О, Гудзя вже біжить сюди! — тихо промовляє він до Карпа і знов нахиляється під машину.

— Хай біжить!—байдуже, крізь зуби, цідить Карпо і тихо йде собі до соломотрясу.

На модисці-і-і сарахва-а-н..

—голосно заводить він, проходячи повз Гудзика, що вже наблизився до його, й заклада руки за спину.

Коло неї Гудзя пан...

— Карпо,—визвіряється Гудзик,—ти на проходку прийшов сюди? Мурляка чортова!

Гей, модиска моя, ти, любезная моя!..

Біля машини прокочується регіт, і Карпо важно проходить до соломотрясу, голосно ви-свіуючи.

— Н-ну! — дивлячись йому вслід, промовляє Гудзик і стиснувши губи, йде за паровик. — Це тобі не минеться так!

Ненависть давить йому груди до болю. Кожне засмалене лице, кожний хриплий голос робітника дратує його і викликає бажання помститись, при-давити, показати, що сила його, а не їхня.

— Знов соломую розкидав вахляко! — зупиняється він біля паровика і цильно дивиться прямо в лице кочегарові. — Знов тобі говорити це, бодай з тобою лихо говорило, чорта дурного шматок.

Кочегар, високий, млявий Данило, одводить погляд від печи, мовчки, понуро обдивляється навкруги і знов задумливо дивиться на червоне полум'я.

— Та до кого-ж я говорю!? — вмить скажено виривається у Гудзика фістулою. — Солому мені!

Данило мовчки повертається й почина підки-дати соломую ногами.

— Ач, дурне бидло, чим підгортає. Граблі, йолоне, візьми, граблі!...

Данило йде кудись за граблями.

— А ти-ж куди?.. Куди біжиш? — накидається Гудзик на дівчину, що, витираючись фартухом, на-ближалась до діжки з водою.

— А вже-ж не виглядати когось! — насмішкувато кидає та й підставляє рота під чіп.

Гудзику хочеться кинутись на неї, здавити за горло, загризти її, але... дивиться тільки, як вода тонесенькою цівкою збігає з-під чопа у витягнуті

губи дівчини, й почуває, як злість наче грудкою важкою проходить по його грудях.

— Ху,—напившись, втирається дівчина й ніби до себе додає з дивуванням:—І чого її так довго немає? Кумедно!—і, зареگотавшись, хутко біжить до машини.

II.

А модиски нема. Сонце, немов утомившись, стало заходити, і з поля повіяло свіжим повітрям. Здавалось, робота повинна-б іти жвавіше, а тим часом біля машини коїлось щось чудне. Починаючи з барабанщика Андрона і кінчаючи погоничем Михалком, всіма опанувала якась млявість і неохота. Біля ожередів стояли навезені й не викидані копичі; коло соломотрясів иноді набиралось стільки, що треба було спиняти машину, щоб дати їй хід; полова підпирала машину і спиняла колеса, що черкались по ній; навіть жидки біля віялок чимсь були заклопотані й не звертали уваги на роботу. Гудзик не переставав лаятись. Кине одного, треба бігти до другого; розігнав одну купку, що палко про щось говорила, в другому кутку вже держить якусь промову Карпо. На барабані сміх, регіт, під барабаном палкі балачки, всіма опанував якийсь інтерес. Машина все частіш і частіш голодно гуде й гуркає, возії все частіше чогось баряться, а всі навіть на це й не звертають уваги.

Гудзик почина догадуватись, почина розуміти цей настрій, і страх холодить йому серце. З ненавистю дивиться він, як настроій охоплює навіть кочегара Данила, примушуючи його жвавіше сунуть соломі й повертать здоровенною коцюбою.

„Нічого, нічого, я вам покажу, подождіть ви,

мурляки прокляті!“—думає він і ще енергійніше біга й лається.

— Чого-ж став? Чого став? Під'їзжай, під'їзжай!—накидається він на возія-парубка, що, балакаючи з дівчатами, підібрав віжки і збирався під'їзжати до машини.

Парубок здригнувся й, поспішаючи, шарпнув і зацмокав на коней.

— Куди-ж ти? Куди вернеш, гаспиде? В м-а-а-шину, проклятий, в машину, ироде, в'їдеш, бодай ти на могилки виїхав! Соб держи! Соб, тобі говорю!..—скажено, несамовито говорить Гудзик і підбігає до коней. Схопивши за віжки, він круто повертає, віз раптом перехиляється і вкупі з парубком, під акомпанімент криків і сміху, тихо, по-важно лягає на землю. Земля навкруги вкривається снопами.

— Ну, от!..—похмуро буркає парубок, встаючи з-під снопів, і сердито починає шукать картуза.

Гудзикові й ніяково і досадно за цю ніяковість і злість аж кипить до „мурляків“, що прикладаючи і глузуючи, регочуться з його.

— Бач, що наробив! Бач, кукла американська, що наробив!—шипить він до парубка.—Покорчило-б тобі, анафема!

— А чого-ж шарпали?..—не дивлячись на його й витрушуючи картуза, кидає „анафема“.—Тепер піднімай.

— „Підніма-а-й“!—перекривляє Гудзик.—За печінки-б тебе підняло, ироде... Піднімай же, чого-ж стоїш, дубом би тебе поставило!..

— А що я сам його буду піднімати?—вмить визвіряється парубок і люто пхає ногою сніп.—Та хай воно тобі скажиться!.. Сам шарпнув, перекинув, ще й лається!.. Гроші дай, он що!..

Він скінчив поганою лайкою й первово одійшов до коней. У Гудзика аж серце замерло від „тобі“, „сам“, „дай“ і гидкої лайки. Що-ж це? Коли це було, щоб який-небудь хлоп насмілювався сказати йому, панові економові, „ти“? Коли це було, щоб вони до того забули своє становище, що висловлювали голосно своє незадоволення? Було-ж навіть, що робили йому мало не задурно і то не казали „гроші давай“. Бувало, не тиждень, а місяці не бачили зароблених грошей, а все-ж не кричали; мовчали, чекали і, може, й лаялись, та все це нишком. А тепер?.. І Гудзик пильно, зі страхом обдивляється навкруги і... тріхи заспокоюється. Лиця хоча й похмурі, сердиті, але чого-небудь нового не видно. Щоб заховати своє ніякове мовчання після парубкових слів, він так само мовчки одходить.

Парубок же, постоявши біля коней, повозившись там, підійшов знов до воза й, суворо гукнувши возіїв на допомогу, став підсовувати плече під драбину. Возії позлізали з возів і теж стали ходити і вишукувати місця, де-б зручніше підмостити спину. Почалось піднімання з лайкою, сміхом, з одпочинками й балачками. А тим часом машина голодно ревла, лящала пасом і наче сердилась, що барабанщики стоять собі й весело балакають, подивляючись на обидва боки униз. І з другого боку теж щось трапилось, бо ніхто й не гадав подавати снопів. Всі спочивали і з цікавістю слідували за підійманням воза. За скиртами лаявся Гудзик.

— Ей, чорнява!.. Чорнява на три пальці під носом, бодай ти виросла!—чується вмить із барабана і під машину заглядає запорошене з пукатими, синіми окулярами на носі лице барабанщика Андро-

на. І крім цих окулярів, чорних якихсь купок на місці вусів і носа нічого за порохом не видно. Губи зложені зовсім серйозно, тільки куточки здрігуються посмішкою.

Дуже висока, зовсім білява дівчина, до якої гукає він, навіть не поворухнеться, задивившись на воза. — Ей, ти! Чорнява!.. Біла хустина!.. Тю! Федоська! — Федоська здрігується й починає шукати очима.

— Сюди! Сюди! Лупни!

Федоська підніма голову й, побачивши Андрона, усміхається.

— Іди сюди...— киває той головою.

Дівчата круг його весело посміхаються і наперед почувають задоволення.

— Чого?

— Та йди, дурна!.. Іди, — я тебе сподобав.. Іди, моє серце...

Дівчата сміються, а з ними й Федоська.

— Та йди, не бійсь: я м'який... як віск на морозі. Ну?.. Води принесеш...— додає він, піднімаючи відро.

Дівка неймовірно дивиться на дівчат, на відро й рушає. Через хвилину голова її з'являється на барабані.

— Ти вирости хочеш? — вмиє серйозно повертається до неї Андрон і пильно дивиться в лице.

Дівчата, що дивились на його, й собі поробили серйозні обличчя, вмиє пирскають зо сміху й чекають відповіді від сторонілої Федоськи.

— Ну, видно, що хоче,—не посміхаючись навіть, провадить далі Андрон і бере Федоську за кінець хустки.—Так коли на це вже йде діло,—говорить він,—то зроби от що... Та стій, дурна! Чого-ж тут соромиться? Хочеш вирости, то рости, бог з тобою... Що-ж тут? Так, значить, зробиш так.

— А, та ну вас! Сміються!... Пустіть...—виривається Федоська і хоче злазити вниз.

— Стій, стій! Підожди... Я маю справді сказати тобі де-що. Чекай-но! Карпо говорив там у вас, щоб завтра не йти на роботу?..

— Говорив... І про модиску...

— Усім?

— А я знаю? Чула, як казав...

— Дак от що; піди зараз, найди Карпа і скажи йому так: коли буде вже все гаразд, хай прийде на барабан. Треба, щоб починалось у нас... Розумієш?—нахилився він до Федоськи і несподівано зробив їй по губах „тируньки“.

Федоська аж одкинулась назад і плюнула, коли тим часом дівчата весело реготались.

— Скажеш же?

— Та скажу... А як модиска прийде?

— Тоді все буде... Ну, рушай.. Висока рости!

— Ет!—соромливо махнула Федоська рукою й зникла. Але не встигла ще зовсім сховатись її хустка, як зараз же почувся голос Гудзика:

— Чого... треба... лазила?..

— О, Гудзя вже!—ненависно муркнула одна з дівчат і стала готуватись, щоб приймати снопи від парубка, що вилазив уже на поставлений віз.

— А ти, Андроне, замість того, щоб згребти та подати в барабан сміття, регіт з ними заводиш?—почувся через півхвилини незадоволений, але здержаний голос Гудзика, і на барабані з'явилася його голова.—Так робити не можна!

— А якого-ж біса не дають снопів?—похмуро кинув Андрон, дивлячись кудись убік. — Пальці-ж свої не посуну. Я теж не каторжний... Хоч би ще знав, що гроші матиму й за таку роботу, а то робиш за панське спасибі...

Гудзик ніби не дочув і зліз із барабана, нічого не відповідаючи. Він зна, що з барабанщиком поводитись як з простим робітником не можна. „В барабан давати — не в соломі спати“, — кожний скаже и кожний барабанщика поважає.

— Та й із сміттям для тебе возитись не буду, — додає Андрон, дивлячись Гудзикові вслід. — Хіба цей сніп укинуть? Ух! — вмить повертається він і робить руками, ніби згортає сніп і хапає тим часом одну з дівчат за ноги. Та злякано одскакує і, регочучись зо всіма, підхоплює снопи, що як груші сипляться від сердитого парубка. Машина реве, дзижчить і вкривається згори донизу туманом порошу й полови. І всі за нею, хоч і мляво, ніби оживають. Дівчата, перегукуючись і иноді лаючись, тягають лантухи з зерном з-під машини до великого вороху. Хлопчики з стурбованими й поважними личками не вespівають тягати купу за купою жовтої, побитої соломи. Соломотряси, половотряси зі стуком, з гряком безперестану викидають солому й полови і сірим шаром порошу вкривають лица робітників, що як комашня обсіли навкруги машину. Навіть Андрон затих. Міцно насунувши на лоб картуза, розставивши лікті, він з запалом якимсь хапає сніп за снопом і, майстерно розістлавши його, суне в залізну пащу машини. Раз за разом чується дзижчання й ревіння машини-звірюки, яку все більше розпалює Данило. До цього прилучається жалісна пісня жидків-млинщиків біля вороха зерна і стукотіння віялок і решет. На рядах лантухів, що в три поверхи наложені біля них, сидять замурзані жиденята, з лущайками із дині в руках і традиційними хвостиками з-заду.

Один тільки Карпо не бере участі в цім концерті. Не вважаючи на Гудзика, він похожає собі

між робітниками, зупиняється, балакає і пробирається далі. Після його розмови робітники стають живіші, а робота млявіша.

— Плачеш?—протискуючись поміж граблями, котрими дівчата одгородили полову, ніби байдуже кидає він до дівчини в чорній хустці й зупиняється.

Та швидко підводиться й дивиться на його.

— Еге! Драстуй, Химо! — іронічно уклоняється він. — Ніби не розуміє... Через місяць Гудзине весілля-ж...

— Ну, то що?

Карпо трохи одходить на-бік від купи полови, що суне якась жіноча постать, і націляється говорити.

— Ну, та що, що жениться?

— Байдуже?

— Пхи!—хита з погордою головою Хима і знов нахиляється, але, зараз же підвівшись, додає:—Не бачила того Гудзя!.. Отто! Пхи! Він мені потрібний!..

Але Карпо по очах, по занадто байдужім голосі бачить, що їй не зовсім уже так і байдуже, як би бажалось вдати. І заздрість ущіпливо пронизує груди і кривить товсті його губи злою посмішкою. Він скидає сині окуляри й починає для чогось мняти їх у руках. Маленькі сірі очі його чудно біліють своїми чистими віками серед запрошених щок і пильно розглядають шнурок із окулярів.

— То-б-то тобі аж ніщо-нічогосінько? — якомога байдуже й навіть насмішкувато знов кидає він.

Хима не відповідає і старанно вигортає з-під машини полову.

— І вчора, може, скажеш, того до мене не вийшла, що знов батько не пустив?

— А вже-ж...

— Хм... А кого-ж то вчора Сидір бачив біля економової кухні?

— І-і-і!!! — сплеснувши руками, підвелась зразу Хима і так подивилась розкритими очима на Карпа, що кожний, глянувши на неї, зразу сказав би, що її і здивувала й образила така брехня. Але Карпо по оцьому саме й побачив, що вона тільки вживає дуже знайомого йому засобу брехні.

— То-б-то так не було?

— От нехай мене господь поб'є, коли я вчора бачила ту кухню й того оконома, хай він сказиться! Він мені потрібний, як сироті трясця... Ото причепився! Не бачила якогось оконома... Яке щастя, пхи!

— А де-ж у тебе взялася з китицями хустка?

— О!.. Хустка... Тітка приїзжали й купили...

— А Гудзя казав, що купив, і ще сам показував Сидорові...

— О!.. Сидорові?.. Так...— змішалась Хима й скоріше нагнулась до половини.

— Ага, піймалась!

— Пхи! Піймалась... Ніякої я хустки від його не брала. Ти раз-у-раз чіпляєшся... Як батько не пускали, то чим я винна? Потрібний він мені... Мале, погане...

З-за воза з снопами з'явився Гудзик, і Хима хутко нахилилась, старанно засуваючи граблі під машину.

— Ага!.. Гудзя йдуть... Ось вони тобі зараз скажуть солодке слово... Стерво!

І, похмуривши лице, Карпо одійшов до соломотрясу.

— Знов із Карпом?—пропустивши з суворим поглядом повз себе Карпа й зупиняючись біля Хими, промовив Гудзик.

— О! „З Карпом“! Він мені потрібний!.. То він граблі мені набив, бо усе чогось спадають... „З Карпом“!

І ображена Хима енергійно засунула граблі під машину.

— Що-ж він тобі тут говорив таке, що ти так руками плескала?

— „Що говорив“... Говорив, що... А ви нащо усім розказуєте, що подарували мені хустку... Усі парубки вже знають... Гарно як!

— Хто розказував?—здивувався Гудзик.

— Ум... ще ніби не знають!

— Та йди к чорту! Що, я дурний розказувать?

— Ну-да... А Карпо казав, що ви казали Сидору...

— Бреше! То він випитать у тебе хотів... А ти й перелякалась свого коханого та й плачеш чорт-зна-що...

— Еге, „коханого“! Так... потрібний він мені... Пхи!..

— Брешеш!

— О! „Брешеш“...

— А вже-ж брешеш, бо Мошко сам тебе бачив з ним за старим млином...

— І-і-і!—сплеснула руками Хима і широко-розплющеними очима подивилась на Гудзика. Але той подививсь їй у вічі, плюнув і одійшов. Хима з погордою подивилась йому вслід, хитнула головою і знов нахилилась під машину.

„Ні, цей Карпо щось таки затіває, — думав Гудзик, ідучи повагом до свого доглядного пункту, — Тут щось... Хм... Нехай, нехай... Он навіть і цей щось коверзує... Ач... прокляті мурляки!“

— Чого-ж рота роззявив? Поганяй!—накинувся він на хлопчика в картузі по самі вуха, що стирчали, як у миші, і білих штанцях на одній шлейці.— Та валок одчепи, мацапуро!.. Повилазило?

Хлопчик перелякано сьорбнув носом, спинив конячинку, що вів за недоуздок, і став возитись біля канату.

— У-у, кукли! — муркнув з невимовною злістю Гудзик і, одійшовши трохи, став дивитись на шлях.

Біля самого села по дорозі ворушилось щось чорне. Через хвилину воно було вже більше, через дві — ще більше; видно, що наближалось дуже хутко.

— Ніби верхи, ніби пішки... — дивувався Гудзик, приставивши руку до козирка з ремінцем. — Біжить швидко... А-а-а! Пан Ян на вельосипеді!

І Гудзик з досадою згадав, що він на сьогодні обіцяв пану Яну послать до двору гарненьку дівчину від машини. Не послать не можна, тим паче тепер, коли він гадає відходить і поживиться на шлюб у старого Скшембжховського; послать же нема кого, бо тепер, мабуть, ні одна не піде. І, дивлячись, як чорне все побільшувалось, він хутко став перебирати в думці всіх дівчат, що були біля машини.

— Ага!.. Хима!.. Послухаєм, що тепер Карпо заспіває... Хм. .

І навіть дуже задоволений, він став нетерпляче чекати Скшембжховського. Через хвилину вже можна було бачити гарненьке біленьке личко пана Яна з блакитними, невинними, великими очима й свіжими, пухкими, рум'яними губками, над якими ледве примітно чорніли маленькі вуса; можна було навіть побачити на цім дитячім лиці якусь тупість, сухість і надзвичайну чваньковитість.

Зстрибнувши з вельосипеда, він обережно спер його на лантухи з зерном і недбало тикнув Гудзикові руку. Той, звичайно, удав дуже задоволеного з цього.

— Prosze pana, сьогодні зовсім мало гарненьких. Але я пану покажу, prosze pana...—підморгнув він напів по-приятельськи, напів по-рабськи, але з тою міною, що буває у кімнатних рабів. — Дівчинка... пан сам побачить.

Але пан тільки холодно дивився своїми ясними дитячими очима і, прямуючи до машини, силкувався пронизати оком туман полови й навіть хустки, якими дівчата й молодиці захищали свої лиця від пороку й сонця. Біля машини замовкло. Парубки ще більше нахмурились і люто махали граблями й вилками, мов уявляючи на них щось інше замість полови та соломи. Навіть і дівчата не проясніли, що бувало раз-у-раз, як з'являвся „панич“. Тільки де-які, не втерпівши, бігали ніби за ділом до Гудзика і кидали в „Янека“ гострим, метким, як блискавка, поглядом. З барабана чувся веселий сміх і голос Андрона.

Карпо стежив за Химою, і злість все більше розпливалась йому по грудях.

„Ач! Ач!“—думав він, дивлячись, як вона то зазірала під машину, то забігала на другий бік і весь час мала такий вигляд, ніби бігала за ділом і не знала навіть, що прийшов „панич Янек“.

Слідкував він і за Гудзиком, слідкував і за його злорадною, злою усмішкою, з якою він, ніби жартуючи, хльоскав дівчат нагаєм і показував Скшембжховському; слідкував за його поглядами, які кидав той на всіх, ніби бажаючи сказати: „От же вам! От же вам!“

Але до смаку „Янека“ не знаходилося. Та надто тонка була, та висока, та великі зуби мала. „Янек“ тільки мовчки одвертався й рушав далі. Всі мовчки дивились просто перед себе і коли-неколи перекидався де-хто словом.

— А ну, ти!.. Повернись! — хльоснув Гудзик нагаєм товсту дівчину в білій сорочці з червоними, товстими литками, що аж „вилискувались“ з-під короткої спідниці.—Ти з Цурупалок?

Дівка повернулась і, соромлячись, засміялась.

— Ну?

— Ба ні...

— А звідки-ж?

— Хі-хі-хі!

„Янек“ рушив.

— Це погана, prosze rapa... — йдучи по-заду, з ніяковістю промовив Гудзик.—Ось... Горпино!

Висока, чорнява дівчина поважно повернулась і зиркнула в їх бік.

— Иди сюди!...

— Чого ще треба?

— Та йди... Треба...

Дівка знехотя сперла граблі на машину й не поспішаючи стала наближатись до них. Гарні очі дивились спокійно й холодно.

— Ти там... е... е... Ти одгортаєш полову?

— А то-ж...

— Ну, так... той... А чи не багато там дівчат? Може... е... е... зайва котра?..

— А я знаю?

— Ну-да.. але... Ти от шо... Передаси комусь граблі й підеш до двору... Там панич передадут тобою квитки... Бо мені сьогодні на залізничий дворець треба...

Дівчина подивилась на його з погордою і з нашішкою і мовчки пішла назад.

— Còz to? — здивовано підняв брови пан Ян і подивився незрозуміло на Гудзика.

— Не хоче, хлопка! — злісно кинув Гудзик і рушив далі. „Панич-Янек“ ще раз озирнувся на ви-

соку, поважну постать Горпини й пішов за Гудзиком. Перейшли на другий бік машини. Гудзик ще одвертіше почав показувать Яникові всі вдачі дівчат, ще злорадніше повертав їх на всі боки перед ним і навмисне хльоскав нагаєм, як коров на базарі.

— Прошу пана, можна мені граблі набити, бо чисто злазять, підбігла вмить до них Хима й кинула гострим, палким поглядом на „Янека“. Гарненьке її личко було витерте від пороху і приваблювало здоровим і свіжим рум'янцем.

— Граблі?—спитав Гудзик і подивився на Янека, що зараз же впився в Химу очима, озираючи її з ніг до голови.

— А ця піде?—спитав він по-польськи у Гудзика.

— Піде, піде, proze rapa... З тобою там хто одгортає?

— Федоська, Килина Галасенкова...

— Ну, то от що: кидай граблі, хай там хтось за тебе одгортає, підеш у двір...

— Зараз?

— А вже-ж!..

— Чого?

— Там панич дадуть тобі квитки...

Хима замнялась.

— Ну?

— Не хочу...

— Що? Що-ж, тебе прохати, чи що? Не базікай же, забирайся!.. Нічого..

— Я до двору не піду!—твердо промовила Хима й повернулася йти.

— Як не підеш?—скрикнув Гудзик.—Значить...

— Хіба я такий страшний?—перебив його Ян, холодно усміхаючись до Хими.—Я не кусаюсь...

Хима кинула на його поглядом, трохи подер-

жала його в невинних та ясних очах панича й повернулась до Гудзика:

— Ну-да, щоб вигадали що-небудь...

— Дурна! Ніхто нічого не вигадась...

— Еге, не вигадась... Ось і тепер усі дивляться сюди...

— Та хай дивляться, може, повилазять... А панич дадуть тобі разом і виплату за той тиждень... Тобі-ж грошей треба?

— Ато-ж...

— Ну, от... *Prosze pana*, їй за тиждень руб вісімдесят.

Янек хитнув головою, глянув іще раз на Химу й рушив до вельосипеда.

— Вона піде, *prosze pana*, тільки так... їдзкається... піде...

Янек пхнув йому руку, стрибнув на вельосипеда і, торкнувшись злегка до кругленького картузика, хутко задріботів ступирями. Гудзик ще трохи постояв, подивився на дорогу, чи не видно часом „модиски“, і тихо пішов назад.

— Ху! От нема чогось модиски! — крикнув Карпо, кидаючи вила й дивлячись на Гудзика, що проходив біля його. — Пошила-б мені пальчатки... А я-б їй зуби вставив із оцих вилок... Однак ріжки випадають...

У модиски кінські зуби,

На модисці гарні шуби,

Гей, модиска моя, разлюбезная моя!

— на весь голос узяв він, і цілий гурт зараз же підхопив твір Карпа, що співався на голос „Барині“.

Гудзик, ніби не чуючи нічого, але прикусивши трохи губи, пройшов трохи й зараз же гукнув:

— Химо! Кидай граблі, іди до двору!

— Я не підучу! — почувся голос Хими, і з-за машини виступила її постать з граблями.

— А я кому кажу йти?! Зараз же мені ступай... Візьмеш квитки і квитанцію на дворець... Чуєш?

— Ну-да-а-а! — плаксиво крикнула Хима. — Я не хо-о-чу, нехай хтось другий піде...

— Гаврило! А ти знаєш, скільки ряботиння у модиски? — гукнув Карпо до високого, тонкого парубка, що стояв недалеко від Гудзика біля воза з снопами — Так не знаєш? Миліон та ще й двадцять та під носом вісімнадцять. А приданого знаєш скільки? П'ятьсот!

— Карпо!! — ледве здержуючись, скрикнув Гудзик. — Хочеш робити, так роби, а не хочеш, так забирайся к чортовій матері!

— Хе? — насмішкувато скривив губи Карпо. — Скажіть, які вони сердиті... Не люблять...

Він підняв вила і, схопивши ними навильник соломи, далеко шпурнув її від себе.

— Химко! — вмить заревів Гудзик. Довго ти там будеш копатись, закопало-б тебе в сиру землю, кукло американська! Що, я жартую з тобою, чи якого чорта! Ступай мені зараз!

— Ну-да-а, як дале-е-ко... — знов плаксиво скривила губи Хима.

— Ет! — рішуче подбіг до неї Гудзик і, схопивши граблі далеко шпурнув до лантухів із пшеницею. — Забирайся!

Хима хмикнула ще раз, накинула краще хустку й тихо пішла від машини. Де-хто гукнув їй вслід погану лайку, де-хто мовчки вткнувся в роботу, а Карпо тільки зціпив зуби і навіть не подивись на неї.

Замовкло коло машини, як замовкає, бува, серед бурі й негоди.

Робили тихо, не співаючи, без сміху й жартів, немов чекаючи чого. Навіть гудзик не ходив за паровик, а понуро й суворо сидів на лантухах, з-під лоба позираючи иноді по робітниках.

Чути було тільки ревіння машини, вигуки хлопчиків-погоничів та тарахкотіння млинків.

Прийшов іще де-який час. З-за паровика, трохи задихавшись, з'явилася рум'яна здорова Хима. Пошукавши очима й забачивши економа, вона з діловитим, поважним виглядом підійшла до його. — Кажали панич, щоб ви ввечері зайшли до них, щось мають казати вам, — вимовила вона, подаючи якийсь пакуночок, згорнутий в папір.

— Не казав про що? — не дивлячись на неї, спитав Гудзик, беручи пакуночок і ховаючи його в кешеню.

— Ні, казали тільки, щоб зайшли.

— Добре.

Хима повернулась і так само діловито почала шукати своїх грабель.

— Ось! — хитнула головою Федоська на землю біля себе, де лежали Химчині граблі. Хима підняла й заняла своє місце, маючи все-таки такий вигляд, ніби нічого не трапилось і все йде, як слід йому йти. Дівчата мовчали.

Карпо зразу-ж побачив по її лиці, по знайомім йому дуже виразі в очах і в куточках губ, навіть по тому, як вона ступала, ще не дурно „Янек“ приїздив...

Він іще міцніше стулив губи, нахмурився і ще з більшим запалом замахав вилами. Солома далеко летіла через голови товаришів, які иноді поглядали на його, теж похмурі й суворі.

— Кидайте за мене!—вмить зупинивсь він і, кинувши вила, пішов повз машину до діжки з водою. Напившись, він утерся, підняв окуляри на лоба й тихо пішов побіля дівчат, іноді зупиняючись коло де-кого з них. Гудзик пильно стежив за ним, не встаючи з лантухів і похльоскуючи нагаєм себе по чоботі. Всі скося поглядали на них крізь порох і половину. Машина ревла.

— Федосько! — гукнув Карпо, зупиняючись між Федоською й Химою, і скося подивився на Химу.

Федоська підвелась і озирнулась на його.

— Тобі гудзя не дарував хусток?

— Ні... А що?

— А от нашої Химі не накупишся ніяк...

Хима, почувши своє ім'я, озирнулась до них, але не розібравши за галасом, незрозуміло подивилась на Карпа й Федоську. Карпо, ніби ухилиючись від воза, що саме під'їзжав до машини, підійшов зовсім близько до неї.

— Бідна Хима вже й не знає куди їх ховати. То має хустку за Гудзю, то за панича Янка, то за панича Станика... Клопіт!

Федоська засміялась і посунула половину до волака.

— Бреши-и-и!—з погордою кинула Хима, засовуючи граблі під машину.

— А що дав панич Янек, чи сережки чи хустку?

— І сережки й хустку! Ну то що? Боюся тебе, чи що?—повернулась вона раптом до його і прямо подивилася в очі.—Пхи! Злякалася!..

Карпо трохи змішався, не чекавши цього, але злість зараз же дужче закипіла і здавила йому груди.

— А вже-ж! Поганому виду не буває стиду!

-- Ївва! Ти хоропій!.. Знаємо!
-- Що-ж ти знаєш?
-- Нічого... Знаєм...
-- Що-ж ти знаєш? У-у-у, паршива! — злісно штовхнув він її ногою й повернувся йти.
— Ну, ти! Халамидро!.. Чого б'єшся? — скрикнула Хима. — Бо зараз скажу панові, як ти підмовляєш...

Карпо мовчки повернувся і, не давши навіть скінчить, знов іще дужче пацнув її ногою.

— Па-а-а-не! — жалібно закричала Хима, одсовуючись від його. — Халамидро!

— Ой, Химко, гляди! — ледве здержуючись, проскрипів зубами Карпо, ненависно дивлячись на неї. — Бо і твоєму панові буде і тобі перепаде.

— А чого б'єшся?.. Я тебе зачіпала?

— Ти чого чіпляєшся до дівки? — вмить почувся за ним голос Гудзика. — Іди на місце!

— Я не подивлюся ні на твого батька, ні на паршивого Гудзика, а так дам, що знатимеш! — не вважаючи на Гудзика і не повертаючись, промовив Карпо. — Я тобі покажу, який я халамидро, ляцька помийнице.

— Карпе, ступай до соломотрясу.

І між Химою й Карпом з'явилась постать Гудзика. Всі покинули роботу і, то посхилявшись, то виступивши з-за машини, пильно дивились до них. Тільки машина ревла й торохкотіла порожнім барабаном.

Карпо мовчки подивився на Гудзика й, повертаючись іти, кинув до Хими:

— Я тобі покажу, паскудо, підожди!

— Сам ти паскуда... Халамидро!

Карпо вмить скажено сіпнувся й кинувся до Хими.

— Па-ане!—заверещала та перелякано і, як опечена, зірвалася з місця.

— Карпе! — погрозово крикнув Гудзик, перепиняючи йому дорогу. — Не смій її бити!

— А тобі яке діло?—раптом спиняючись, люто повернувся до його Карпо. — Ти якого біса лізеш? Тобі яке діло? Га?

— Я тут хазяїн!

— Плювать я на тебе хотів!

— Я тебе плюну!

— Ти?—змірив його з погордою з ніг до голови Карпо і зареготався. — А ну, попробуй!

— Попробуєш!

— А ну-ж, ну, попробуй!—насуваючись на його, підставляв йому бік Карпо. — Ну, бий же, бий!..

— Забирайся до чорта, мурло! Чого лізеш?..

— Та чого ти дивишся на його, Карпе?—почулось десь із купи робітників, що почали збігатись звідусюди. — Бий його, мироїда проклятого!.. Гроші хай дає!.. Бий його!..

Гудзик зблід і, як, буває, маленький, завзятий цуцик, що попав на чужу вулицю, між чужих псів, озирнувся на всі боки. І побачив: в той саме час, манірно підтримуючи поділ ситцевої, білої сукні, жахливо, мов по багнюці, ступаючи по розкиданій полові, з-за паровика наближалась „модиска“.

— Гу-у-у! Гу-у-у! Го-о-о! Тю-у-у! Моди-и-с-с-ка, моди-и-с-с-ка!—вмить заревли, зашипіли, засичали в валці. — Тю-у-у! Учга-а! Тю!

Модиска здивовано-перелякано зупинилась, незрозуміло стала дивитись в їх бік. З-за скірт, від возів, од волоків, зачувши крик і галас, збігались дівчата, хлопці й поважні навіть дядьки.

— Ну чого-ж ти не б'єш? Ну ти! Бий же, бий!

Он і модиска твоя прийшла... Та бий же!—ще ближче насунувся Карпо.

Гудзик, блідий весь, тільки одсовувався потроху і, зіпнивши губи, важко сопів носом.

— Та вдар же хоч раз... Он же й гарапник маєш! — хитнув головою Карпо і, раптом зігнувшись, схопився за нагай.

Гудзик перелякано сіпнувся назад і, шарпнувши рукою, вперішив Карпа нагаєм.

— А-а, так он як!—заревів несамовито Карпо і всім тілом кинувся на Гудзика. Той побачив тільки, як біла ситцева сукня вмить повернулася назад і загомонила за паровиком, почув, як його зімняла якась сила, і не вспів оглянутись, як опинився на землі. Потім щось дуже гостро вдарило по зубах, по носі, в роті зробилось солоно, потім почувся якийсь крик, його чогось возили по землі й нарешті він опинивсь на ногах. По лиці й по грудях текла кров і в ухах гукало так, ніби туди вставлено паровика. Карпо червоний, з розбитими окулярами на грудях, стояв серед купи робітників і палко говорив щось, повертаючись до всіх. Де-хто теж кричав щось, де-хто похмуро слухав, а де-хто і сміявся. Машина вже не гуділа, стояла, так що чуть було все.

— Та плювать я на його хотів!—крикнув Карпо.— Хай гроші віддасть за роботу! Що? Та я й на суді це саме скажу... Проценти з нас дере за наші-ж гроші, а ми мовчи?... Ого!.. У його нема грошей? Ну-ну! Та зараз обшукайте його та й знайдете... Гроші давай!!—вмить скажено сіпнувся він до Гудзика, що обтирався мокрою хусткою, яку намочив йому машиніст.

Карпа задержали.

— Я тобі покажу гроші... Підожди...—промовив

понуро Гудзик, держучи хустку коло носа.—Ти у мене ще побачиш, як людей убивати...

Він устав і пішов до діжки з водою. Постоявши трохи біля неї, він мовчки вмивсь і тихо вернувся до купи. Ніс йому розпух, почервонів і блищав, як намазаний салом; під лівим оком світив синяк.

— Пускайте машину!—повернувся він до машиніста, що балакав із Андрonom.—А ви йдіть по місцях...—кинув він до робітників, не дивлячись на них.

Але ніхто й не рухнувся, тільки Карпо знов шарпнувся до його і щось закричав, але його знов спинили. Гудзик подивився з-під лоба на всіх і знов, одвертаючись, тихіше промовив:

— Ідіть же до роботи... нема чого...

— Зробить виплату!—гукнув хтось із валки.

— Яку виплату?—ніби не розуміючи, подививсь Гудзик у той бік, де зачувся голос.

— Не знаєте?—тихо й серйозно обізвався Андрон, що підійшов ближче.

— Не знаю.

— Ну, то можна вам сказати. Давайте нам зараз ті гроші, що ми заробили у вас. О!.. Давайте зараз... Ось так виймайте з кешені та й давайте...

Гудзик мовчки подивився на його злим і похмурим поглядом.

— Чого дивитесь так, наче поцілувати мене хочете? Хочете, щоб пішла машина,—робіть виплату... Хочете, щоб стала... то не давайте...

— Та нема в мене зараз грошей...

— А ви пошукайте...

— Та бреше він! У кешені!...—закричав Карпо, але Андрон озирнувся до його, зробив рукою, щоб мовчав, і знов повернувся до Гудзика.

— Немає, кажете?

— Нема... в суботу...

— Ну, то прощайте... Гайда до-дому!.. Пошукайте краще!

Гудзик тільки стиснув плечима й пильно подивився на похмурі, рішучі лиця робітників, що почали вже рухатись і відходити.

— Почекайте!—бовкнув він.

Андрон зараз же зупинився.

— Я дам тепер половину, а в суботу...

— Слухайте, пане економе,—перебив його сердито Андрон,—коли хочете говорити, то говорить діло, а не крутіть! Не думайте, що ми такі уже дурні, як ви собі справді гадаєте. Що морочить годову? Нема у вас грошей? А давайте на що, що зараз знайду у вас у два рази стільки, скільки нам треба? Що-ж, ви думаєте, що ми не знаємо, які ви гроші даєте нам на проценти? Наші-ж, наші! Ті самі гроші, що ми заробляємо у вас. Годі!.. Тепер інший час настає! Думаєте, що й до віку мужик дурний буде? Чекайте трохи! Он у Полтавській губернії задали вам перцю, буде і на всіх вас... Ироди! Мироїди! Ще дурить голову!

Невеличкі запорошені очі Андрона гнівно за-світилися і голос мов подужчав і задзвенів.

— Ей, Андроне, гляди. За такі слова знаєш що буває?—з погрозою буркнув Гудзик, але Андрона наче ще більше підогріло це.

— Що буде? Що? В тюрму посадять? Військо покличеш? Чорт вас бери! Кличте, бийте!.. Пропадаємо все одно з панської ласки. Гроші наші давай! Давай хоч те, що даєте! Думаєте, не бачимо, на кого робимо? Не бачимо, що той, хто наших дівчат за п'ятака соромить на все село,

живе з нашої праці. Не знаємо, що ми оцими руками заробили ті п'ятаки, що він нам кидає!! Годі! Чорта з два тепер! Давай гроші, що заробили! А потім давай по 80 к. у день, то й робитимем. А не хочеш, шукай собі других дурнів... А ми вже порозумнішали.

— По 80?!—скрикнув Гудзик.

— По 80, по 80!

— Та ти не здурів часом?

— Дурій сам!.. А ми вже були дурні, що робили по 30 копійок у день, та ще й позичали у тебе свої гроші...

— Та які гроші?—перебив Гудзик.—Які гроші? Чого ви до мене чіпляєтесь? Чим я винен, що пан не дає грошей вам? Що я, свої даватиму вам?

— Брехня! Пан давав, та ти ховав тільки. Знаємо!.. Та яке нам діло до пана? Всі ви одні чорти! Ти наймав нас, ти й давай! Даєш?

— Ні!

— Ні?!

— Ні.

— Хлопці! До дому! Всі додому!—палко закричав Андрон до всіх.—Хто зостанеться, тому сам розіб'ю пику. Хай шукає собі...

— Чекайте!—знов бовкнув Гудзик, але Андрон уже не зупинився. Махнувши тільки рукою, повернувся злегка і крикнув:

— Нема чого чекати!

— Чекайте, я... Дам по 60!

— По 80!

Зачувши „60“, де-які почали зупинятись і нерішуче мнятись. Але Андрон, Карпо і ще де-хто зараз же накинулись на тих і рушили таки.

— Глядіть!—закричав раптом Гудзик.—Це вам так не минеться!.. Начальство про це сьогодні-ж узнає!

— Пловать хотіли ми й на тебе і на твоє начальство! Що, ти нас можеш примусить, щоб ми у тебе робили? Га?—зараз-ж озирнувся і навіть ступив до його де-кілька кроків Андрон.—Можеш? Ого?.. Побачимо!

— Побачите!

— Побачимо! А от чи пустиш ти свою машину, то ми теж побачимо! Хлопці!.. Беріть паса!.. Та-скайте додому!.. Хай кличе своє начальство. Даси наші гроші та по 80 у день, тоді вернемо! Беріть паса!

Гудзик перелякано здригнувся й хотів щось сказати, але тільки розкрив рота і мовчки смішно якомсь став дивитись, як де-кілька хлопців в один мент згорнули пас, з реготом понесли його кудись і сховались у валці.

І це всіх ще більш ніби підпалило. Піднявся галас, крики, замахали руками, загомоніли, забалакали навіть ті, що перше ховались за других, кожний хотів вилить те, що накипіло за день. Гудзик пригнічений ходив від паровика до машини, заговорював то до одного, то до другого, але почувши гидку лайку, або сміх, одходив і з жахом дивився, як усі до одного збирали свитки, торби і всі свої манатки. Йому не вірилось, що вони справді заберуть паса, що вони покинуть роботу й лишать його тут самого з машиністом; йому не вірилось що машина стане і він не встигне на післязавтра доставить на дворець уже продану пшеницю. Йому не хотілось вірити, що вони повстали проти його і вже більше не послухають його.

А робітники вже рушали від машини, дівчата навіть і пісні затягли. І ніякої надії не лишилося Гудзикові. Лиця були поважні, з твердим-рішучим

виразом, в очах просвічувала ненависть до його.

— Андроне!—гукнув Гудзик.

Всі раптом зупинились, і з купи вийшов Андрон.

— Я дам зараз усім виплату!—похмуро й безсило кинув Гудзик і став виймать із бокової кешені якусь невеличку книжечку.

— І по 80?

— І по 80.

Всі весело зупинились і почали вертатись. Почалася виплата.

Коли через якийсь час до машини засапанулись прибігла „модиска“ з своїм батьком і якийсь іще синенький ляшок, Гудзик, сидючи на лантухах, уже долічував останнім робітникам гроші. Ніс йому рознесло, одне око заплакло і обвелось синьою смугою, на губах іще лишилася суха, запекла кров.

Машина вже ревла, гуділа, вкривала порохом усе навкруги й ніби акомпанувала гучній пісні дівчат. Скінчивши виплату, Гудзик, „модиска“, її батько і синенький ляшок почали радитись...

ХТО ВОРОГ?

Нарис.

Ранок. Сонце, підкрадаючись обережно, одним оком визирає з-за далекого ліска й мов огляда, чи все на місці.

Але все, як і вчора було. Так само внизу, оперезаний Дніпром, ліниво лежить собі на широкому лузі городок; так само, пригорнувшись до нього, сміється своїми дрібними, біленькими хатками село; так само широко, просторо, вільно...

Так само й тут, на вигоні, над городом, де лежать ці сірі, білі, чорні купи робітників. Тільки тепер не чути вчорашніх співів та гомону: вони всі сплять — і полтавці, й київці, й орловці, й могильовці; дівчата, хлопці і старі. І так само, як і вчора, „кацани“ лежать окремо від „хахлів“.

Холодно. Трава сива, тіні довгі. Незграбні купи, розкидані по вигону, прикриті то білими ряднами, то рудими свитками, не ворухнуться. З-під ряден визирають тільки ноги, взуті й босі, порепані, червоні, з чорними, як підошви, п'ятами. І звичайно, хлопчачі ноги поруч з дівчачими. Іноді якісь ноги заворухнуться, підведеться якась розкудовчена, сонна голова з облущеним од сонця носом та щоками, почухається і знов пірнає під рядно, або свитку, підгорнувши під себе ноги.

Тихо. На Дніпрі десь далеко-далеко гуде паравоз. Сонце, упевнившись, що все на місці, поважно і спокійно впливає з-за ліска. Десь хтось голосно позіхає і плюється. В одній купі заворушилися і забалакали. Коло бараків, лицем до сонця, стоїть дядько і, позіхаючи та чухаючи спину, молиться богу. Довга тінь його хитається за ним і нахиляється. Над баракон, де їдять, стелється дим; двері до пекарні розчинені, а на порозі стоїть обшарпана собака і приязно махає хвостом.

Сонце підбивається все вище. Купи меншають, зате на вигоні стає людніше. Дехто вже снідає, дехто сидить на клунках і чухмариться. Недалечко одної купки полтавців хтось розіслав огонь; коло нього сидять поважні дядьки і, гріючи руки, балакають. Це київці, бо одягнені у все чорне та широке й балакають помалу, з павзами, з попльовуванням у вогонь, задумливо й поважно.

— Так, кажете, ви Таращанського уїзду?—помовчавши говорить один, крутячи цигарку.

— Таращанського,—зітхає дядько в солом'яному, рудому брилі, сумно дивлячись у вогонь.

— Та-а-к...—лизнувши цигарку, муркає курець. Потім бере заскарубленими пальцями жарину, закурює цигарку і, пихнувши нею, каже:

— А ми—Звинагородського...

— А як на врожай?—помалу повертаючи до сумного дядька голову, бовкає курців сусіда, похмурий, чорнявий чолов'яга.

— На врожай? Та врожай, хвалить бога, нічогенький... Та яке з того утишеніє, коли нема на чому родити!.. На долоні-ж не вродить?

— А то вже так...

Мовчання. На вигоні стає де-далі людніше й шумливіше. Там, посідавши кружка коло якогось

клунка, снідають: там умиваються, обхлюпуючи одне одного й регочачись; там моляться богу, з натиском прикладаючи пучки до лоба й грудей: там бігають, переплигуючи через сидячих і лежачих, лаючись та огризаючись. Вигін живе, а сонце радісно сміється до нього.

— Так-так...— спльовуючи у вогонь, зітхає курець.

— Утишеніє, коли в кешені є... Чи врожай, чи неврожай, а як у кешені бряжчить, то й бог на небі добрий... Так-так... А чи й у вас була забастовка?

— Забастовка?... Та була ..

— Ну?

Сумний дядько мовчить і дивиться в вогонь; потім безнадійно посміхається й каже:

— Та що? . Побили йому яконовію, спалили скирти, а йому те й за вухом не свербить: заштраховано!

Дядьки дивляться на нього, потім сумно, безнадійно хитають головами й мовчать.

— Заштраховано? —перепитує курець.—Так-так... Мовляв, чорт вас бери, робіть собі забастовки, скільки хочете, а я собі свої гроші таки візьму. Так-так... Як то кажуть: добре чорту в дудку грати, сидячи в болоті: одну злама, другу виріже... То так і панам... О-хо-хо-о!

Коло жвавих полтавців, як звичайно, крик, регіт, сварка.

— То дай йому. Мотре, щоб аж за дев'ятьми ворітьми гавкнув. Якого чорта чіпляється?

— Та невже? От не дав бог жабі хвоста, а то-б усю траву витолочила. Скажіть, яка вона гостра!

— А така, що не тягни свитку, бо як потягну, то аж дідуньо присниться... Рудий шершень!.. Устав, то й ходи собі з чортом, а до людей не чіпляйся!

— А лови, лови! Перепиняй... Тю!

— Ачхи, білява! По чому зуби?

Коло бараків стоїть юрба й щось чи розглядає, чи слухає когось. Вона все більшає й потрохи присовується на цей кінець.

Дядьки задумливо мовчать. Ступнів за шість од них лежать „кацапи“ в білих свитках, у личаках, в кольорових сорочках, мало не до колін. Вони добули^мдесь окропу і, посідавши на клунках, п'ють чай з бляшаних кухликів. Руді, веснянкуваті, попечені лица у них серйозні, спітнілі й мовчазні.

— Так-так... — зітхає курець. Хазяйствечко якесь маєге?

Сумний дядько зиркає на нього й посміхається,

— Та маю..., в очкурі...

— Та й усього? Е! Такого хазяйства у всякого є. Бідують, значить, і у вас?

— Бідують—не бідують, а мовляв, якби не „ох“, то давно-б, здох.

— Так-так...

Юрба все наближається, сміючись і голосно балакаючи. Дехто з „кацапів“ устав і без картуза підходить до неї.

Один з дядьків зітхає, підводиться й каже.

— Горе—море; пий його — не вип'єш...

— А не вип'єш,—охоче згоджується курець.— Не вип'єш! Багато його, того горя.. Бба-гато. А жити треба; хоч потрошку, а треба.

— Нічого! — посміхається сумний дядько. — Аби живі, а голі будемо.

— А будемо...

І всі сумно змовкають, дивлячись у вогонь.

Юрба насовується. Серед неї видно якогось чоловіка в сукняному „кацапському“ картузі з ца-

пиною борідкою й жовтим тоненьким носиком. Він, видно, несе щось важке в одній руці, бо схилився на один бік і посовується дуже помалу, щось ви-крикуючи й обертаючись до юрби.

В юрбі сміх і палкі балачки. Коло чоловіка в „кацапському“ картузі йде молодий парубчак з білявим чубом, підстриженим „по-кацапському“, і з веселим, круглим, кирпатим лицем. Під пахвою йому три булки, які він обережно що-хвилини оглядає.

Юрба зупиняється коло дядьків. Чоловік ставить додолу велику кошолку з булками, піднімає догори якусь засмальцьовану торбинку, трусить нею і, повертаючи голову на всі боки, кричить:

— Ех! Вот ігра так ігра! За копейку целую булку! Целую французскую булку за копейку! Кто желает? Ех, кто желает! Ну-ка! Ну-ка! Землячки! К чайку-то булочки! А? Подходи, подходи.

— Серьога!—кричить до „кацапів“, підводячись навшипиньки, кирпатий „кацапчук“ з булками.— Во! Гляді!

Він піднімає догори булки й показує їх Серьозі — гарному, високому парубкові з сірими, твердими очима. Той швидко підводиться й підбігає до юрби.

— Врьо-о? Виграл?—сміється він.

— За копейку!—хвалиться той, стріпуючи волосами,—Грай!

— Боюсь...

Їх слухає якийсь дядько в жовтому брилі, в жилеті з салдатеькими гудзиками, з іронічними, тоненькими губами!

— Не бійсь, грай,—посміхається він до Серьоги одними куточками губів:—дурням щастя.

— Как?—не розуміє Серьога, але дядько вже не дивиться на нього.

— Ех, поскорей, поскорей! Єсть одін, єщо два. Кто желяєт? Єсть одін, єщо два! Ну-ка, зельоний картуз, подмазивайсь. За копейку целую булку!

„Зельоний картуз“ спершу соромиться, потім нерішуче озирається до товариша в рудій чумарці й хита на торбу:

— Спробувать?

Руда чумарка серйозно дивиться пукатими, блискучими очима на булочника й нічого не відповідає.

— Натє!.. Я буду грать!—простягаючи копійку, раптом просовується з юрби дівчина в білій хустці з карими, чистими очима. Вона трохи засоромлена й схвильована.

— Маладец дєвка! Єсть два! Давай третьяго! Ех, давай третьяго!.. Ну-ка земляк! Виграл трі, виграй єщо!... Вимай копейку!

— Не-е... довольно...—крутить головою кирпатий „кацапчук“.

— Е, кацап не дурак!—басом протягує мордатий вугрюватий парубок в широкому, новому брилі.— Він тільки вигравати любить.

— А что-ж?—сміється кирпатий —А дуракі пуцай програют;

— „Дурра-кі-і“—озираючи його з ніг до голови зневажливо протягує мордатий.—Ще базіка, лапання нещасна!..

Серьога твердо дивиться на нього і стискує губи.

— А тебе досадно, что ти проіграл?...—сміється знову „кацапчук“.

— „Доса-а-дно“... Якби я виграв, то не трусився-б так, як ти, за копійкою.. Зраділо, що булку побачило...

— Ей, дяденька!—вмить звертається „кацапчук“ до булочника.—Я граю!.. На копейку!

Він підбира вище під пахву булки, рішуче витяга гаманець і обережно вийма копійку.

Комплект склався і в юрбі стає тихіше. Всі цікаво стежать через плечі одно одному, як булочник весело трусить торбу, щось приговорює й підносить її дівчині. Дівчина з серйозним, схвилюваним лицем засуває в торбу руку й довго копирсає там.

— Тягни вже!—обзивається хтось із юрби. А то все іщастя забереш!

— Е! Щастя—як трясця: кого схоче, того й нападе. Його не потягнеш... Хай вибира.

Дівчина криво посміхається й помалу витяга руку. Булочник, приговорюючи, простяга торбу другому, а всі цікаво зазирають до рук дівчини, де лежить маленька виточена діжечка з цифрою 21.

— Ну, пропала копійка!—рішуче постановляє хтось.—Малий номер.

Дівчина з ніяковою посмішкою дивиться на всіх і зазира до рук другому. У того—8.

— Ну, значить, лапацон бере булку!—басить мордатий парубок.

„Лапацон“, хвилюючись, засуває руку в торбу й виймає.

— 59!—радісно скрикує він.—Давай булку!

В юрбі сміх.

— Я-ж казав!—злісно звертається до всіх мордатий.—Де кацап влізе, там вже чорта пухлого наш брат виграє.

— А тебе завідно?—серйозно дивиться на нього Сergyога.

Мордатий парубок зирка на нього, мовчки оглядає з ніг до голови й холодно кидає:

— Заступник знайшовся?

— Чево-ж ти вязнеш к парню?

— А тобі яке діло?

— Да вот, не вязні, да всьо.

— О?

— Вот тебе і „о“!

— Та чуєш, Мартине!—раптом голосно кричить хтось із юрби.—Вони понесуть після жнив, додому та на Паску з квасом будуть їсти. А ти чіпляєшся!

— Та хай вони хоч подавляться ними!—згоджується Мартин.—Тільки-ж досадно, що паршива лапця де не збереться—скрізь тобі у кашу наплює. Просто не потовпишся за ними!.. Ач, яке раде, що виграло!

Кацапчук справді з радим лицем вибирається з юрби й щось кричить до своїх товаришів „кацапів“. За ним рушає й серйозний Серьoga.

— Ну-ка, землячкі! Підході, підході! За копєйку цєлая булка! Цєлая булка, харрошая французская булка за одну копєйку! Вот ігра так ігра! Ех, амеріканская ігра! Ну-ка, красавіца, єщо копєєчку!

— Ей, лапця, — кричить Мартин. — Вертайсь, ось ще будете грать... Може всю торбу виграєш?

— Молчі, хахлацкая морда!—злісно озирається Серьoga.—Лучше молчі!

— Та нявжо? Ой, злякався!.. Рятуйте, люди добрі: кацап лаптем хоче вбити!

В юрбі сміх. Чуються іронічні, насмішкуваті, викрики до „кацапів“, тюкання й регіт. „Кацапи“ озираються й собі глузують з „хахлів“, їхні товариші заступаються за своїх і починається звичайна баталія. Булочника вже не слухають і він пробирається кудись далі зі своїми булками й торбою. Серьoga ляга спиною на якийсь клунок, лицем до „хахлів“, і злісно дивиться на них, простягнувши ноги. Поруч його, спершись на лікті,

лежить рудий, кучерявий „кацап“, з широкою жовтою бородою й розстібнутим коміром сорочки. Решта „кацалів“, сидючи кружка коло чайника, іноді повертають од кухликів голови і сміються з „хахлів“ спітнілими червоними обличчями.

Київці й полтавці змішались до купи й розташувались коло вогню. Мартин, одсунувши бриля на потилицю, стоїть і дивиться то на „кацалів“, то на дядьків, які, посміхаючись у вуса, іноді й собі вставляють щось до сварки. Дівчата піддержують своїх криками й сміхом. Баталія все зростає.

— Заткні рот,—кричить Серьога.—Всьо поле завонял! І нанімать не прїєдут через тебе!

— Ай-я-яй! От розумно!—хита головою Мартин.— Навіть наш рябко такого-б не придумав.

— А вот у нас, в Рассее, так пси так точно брешут, как ти...

— В „Рассее“—передражняє його Мартин, потім хитає з жалем головою й каже:

— Ех, дурне-е, дурне... Аж серце болить дивитись; що тратить бог глину на таке чорт-зна-що...

— Нічого, Серьога!—підводячи голову, потішає дядько-курець.—Кажі так: хоч дурний та здоровий!

— А ти і старий, да дурак,—сміється руда борода.

— Ого!—сміються коло вогню.—Борода обізвалась!

— От-там то, братці, розуму!

— Затуляй тепер носа!

— Ша-ша!.. Борода щось говорить.

Але „борода“, гідко вилаявшись, змовкає; „кацани“ сміються. Таку-ж саму лайку кричить Мартинів сусіда, молодий, білявий парубчак.

— А ти сначала молоко оботрі на губах. Нє висохло!—падаючи ногою в лапті, говорить Серьога.

— „Ма-ла-ко“... — передражнює парубчак. — А в тебе давно засохло?

— Він молока не ссав,—вставляє хтось.—Його мати з цицьки квасом годувала.

Серед „хахлів“ сміх.

— Ще лається!—кричить Мартин.—Це з тих, що ціну тільки збивають. Он на Синельниковій на тому тижні ставали робочі по 70 рублів до Семена, а прийшла кацапня й поставала по 55! Йому що? Аби нажерлось. Ач, смокче як! Ішло-б собі в свою Рассю, та й ставало-б там хоч за спасибі. Сюди преться! Повиганять к чортовій матері, щоб не смерділи тут!..

— Гляді, брат, щоб тебе не погнали,—посміхається борода.

До таборів наближається дядько Корній. Чорний, з гострим верхом і з спущеними донизу крисами бриль, чорні тонкі вуса, теж спущені вниз, і смугляве лице роблять його схожим на японця. Він ступає ліниво, поважно, накинувши на-опашки чумарку і впевнено позирає на табори гострими, розумними очима. Дядька Корнія всі поважають і трохи навіть бояться, надто молодші.

— Що, танцювати зібрались, чи битись?—кидає він, ніби одриваючи слова, пихкає цигаркою й поглядає на ворожі табори.—Драстуйте.

— Драстуйте. Танцювать не танцювать, а тропарів прочитать кацапні треба було-б... відповідає Мартин.

— А чого так?

— Та матюками тут усіх наділяють.

— А!.. Вони на це багаті... Так ти-ж чого сердишся? Хіба тебе обділили?

Всі сміються. Не встигла сварка знову початись, як із-за бараку виїжджає зелений хургон,

запряжений парою коней, і дзвінко постукуючи колесами, м'яко підкочує до робітників.

— Наймать їдуть!—голосно кричить хтось. І про сварку враз забуто.

Всі з серйозними, цікавими лицами озираються і стежать за хургоном, на якому сидять двоє: один, видно, робітник, з віжками в руках, а другий—хазяїн, з батогом. Дехто вже схоплюється й хоче бігти назустріч, але дядько Корній робить рукою знак, озирає всіх гострим поглядом і, одриваючи, говорить:

— Стій на місці! Чого бігти? Сам під'їде, як треба. Набиватися ще...

— Атож! Стій на місці! зараз-же підхоплюють навіть ті, що збирались були бігти, й одходять назад.

„Кацапи“ теж пильнують хургона, який, нарешті, підкочує зовсім близько й зупиняється. Чоловік з батогом у руках підносить руку до козирка і, озираючи всіх, говорить:

— Драстуйте.

Дехто теж тягне рукою до козирка, дехто обзивається настороженим, чекаючим голосом:

— Драстуйте й вам...

Чоловік помалу зістає з хургона й підходить до робітників, похльоскуючи батогом і бігаючи карими хитрими очима по юрбі. Повна, дебела постать його, в піджаці і штанях у чоботи ступає важко і твердо. Запалене й заросле чорною бородою лице здається байдужим і тупим.

— Драстуйте!—знов тягне він козирка, підступивши зовсім близько.

— Драстуйте... — спокійно й поважно відповідає Корній, пронизуючи його своїми маленькими очима.

Чоловік якийсь час мовчки обдивляється, потім, ні до кого не звертаючись, ніби про себе, бубонить:

— Робочих-би мені...

— А ми-ж що: пани, чи як?—посміхається Корній.

— Наймаєтесь?

— Та вже-ж не танцювати сюди посходились. Вам багато?

— Та так... чоловіка з п'ятнадцять...

— Повноробочих чи третяків?

Чоловік не зразу відповідає і все оглядає юрбу, яка теж стежить за ним десятками пар цікавих, напружених очей.

— Та й повноробочих і третяків...—повагом муркає він.—І дівчат... трохи...

— Ї дівчата, і третяки, і повноробочі... Це в яконовію, чи до хазяїна?

— До хазяїна... До мене.

— Куди? Куди?..—пробігає по юрбі, і потім:—До хазяїна... До мужика!..

— Гм...—незадоволено стискає губи Корній і замовкає

Чоловік пильно зиркає на нього й ніби бай-дуже питає:

— А чого ти так, дядьку, хмикаєш?

— Та так... не до талії робота!

— Що? Економічеський кандьор лучче?—тупо посміхається хазяїн.

— Та краще кандьор їсти, ніж у мужика робить... А по чому даєте?

— Даю добре. В економії так не дадуть. Повноробочому до Семена 50, третяку 40, а дівчатам 28.

— О-го-го-о!—протягує Корній,—ну, ми з вами сватами не будемо...

По юрбі йде гомін. „Кацапи“ підходять ближче, допитуються ціни й теж починають між собою балакати. Хазяїн мовчки стоїть і подивляється на робітників.

— Ні ні...—підступає ближче дядько-курець.
— Це ви, хазяїне, скупенько даєте. Так, так... Скупенько. За таку ціну й танцювать не наймете. Нам вже по 60 давали, та й то не йдемо... Як-же його йти?

Дядько розводить руками, хита головою й чекаюче погляда на хазяїна. Той задумливо й ніби байдуже колупає пужалном землю. Потім, не підводячи голови, тупо і спокійно починає:

— Харч буде добрий: на сніданок риба або молоко. На обід борщ, каша з салом ... На полудень чи риба, чи сало, чи молоко... На вечерю галушки чи затірка. Харч добрий... Їж, скільки хочеш, за тим не гоняємося.

— А робота яка?—несміло питає хтось з юрби.

— Робота?—зирка туди хазяїн.—Робота, як скрізь робота. Орать, косить, в'язать, за жаткою, коло машини... Яка-ж робота?

— Так! так!—іронічно обзивається збоку Корній.—Зранку в полі, ввечері в полі, уночі в полі, в празник у полі, та все у полі. Ні спочинку, ні сну... знаємо!

— Чого „ні спочинку, ні сну“? Є й спочинок, і сон...

— Та ви тут стелете м'яко, так як спатиметься там? І борщ, і сало, й молоко... Просто харчевня, та й годі!.. Та воно так тільки тут, а там, як загатить тобі черево гливтяком та цибулею, так хоч через тиждень сповідайся... Знаю добре, пробував у мужиків ставать. Та й день той заляв. Воно, думаєш, свій чоловік, а він тебе так висмокче, що й ніг не поволочеш, як строку того добудеш.

— По-свойськи, значить?—посміхається дядько-курець.

— Атож!

Хазяїн мовчки погляда на Корнія.

— А в економії краще?—в'яло посміхається він.

— В економії усе роцитано: коли їсти, коли спати, коли робити...

Починається суперечка. Балакають де-далі спокійніше, млявіше; хазяїн усе частіше задумується і хльоскає батогом по траві; Корній одходить набік і робить цигарку.

„Кацапи“ про віщось радяться, чи сваряться й подивляються на „хахлів“, які теж купками балакають. Мартин розмовляє з хазяїном і скося поглядає на „кацапів“.

Нарешті хазяїн стискає плечима й одходить, не зійшовшись. Похльоскуючи батогом, він задумливо йде на другий кінець вигону, де робітників рідше. Тоді в юрбі піднімаються палкі балачки. Дехто згоджується найматись, дехто не хоче, дехто хоче прибавки. Зачинається навіть сварка. — Наймаюсь! Чорт його бери!—кричить сердито Мартин.—Доки лежатиму отут? Вже й так третю неділю валяюсь, послідню сорочку проїдаю. Ставаймо, Сидоре, бо все-одно кацапня стане—диви, он вони вже щось міркують. Їй-богу, переб'ють. Я вже знаю їх.

— Не мели, хлопче, чорт-зна-чого!—сердито перебива його дядько Корній.—Кацапи теж не дурні, на дурничку спини гнути не схочуть. А коли хочеш ставати—ставай, а других не підбивай. На кацапню кажеш, а сам ціну збиваєш...

— Хто збиває?—визвіряється Мартин.

— Та ти!

— Я?!

— А то-ж який чорт!

— Ну, побачимо!.. О! о!.. Дивіться—один кацап йде кудись. Догорюються йде, накажи мене бог!

Але „кацап“ не договорюються йде. Він прямує просто до них, нахиливши трохи голову й щось думаючи. Підійшовши він підніма над головою картуза і, трохи запинаючись, говорить:

— Вот, что, братцы... Это самое, значіт, что ругались там мы промежду себя, это, братцы, бог с ним... Главное, вот нам столковаться надоть, как насчет найма-то?.. А? Ми так полагаем, что ежелі надбавка будет, дак нада ставать. Что-ж лежать-то здесь? І бокам тьорпко, і єсть нечего... Все сухарікі погризли... Как ви у себя розду-малі?

Корній задумливо шкрябає носа.

— Гм...—мугикає він.—„Надбавка“... А яка надбавка?

— Да так, ежелі по п'ять цалкових полнорабочім да по троячке неполнорабочім, дак і можно би... А?.. Ми самі, то-ісь! цени сбивать не желаем. Как ви, так і ми... Протів хозяїна надоть дружно держаться... А что там это немножко промежду себя...

— Та, то вже що там...—бурмоче Корній таким тоном, що, мовляв, нема чого там і згадувати.—Тільки надбавка мала.

Решта „кацапів“ потрохи підходить ближче, тільки Серьoga стоїть на місці і хмуро дивиться кудись убік. Мартин щось тихо з натиском говорить до купки парубків та дівчат, вороже поглядаючи на „кацапів“, Корнія та інших робітників.

Хазяїн вертається, так само поволі ступаючи й похльоскуючи батогом. Він підходить до хургона й заносить ногу на підніжку. Потім озирається до робітників і питає:

— Ну, що? Будемо могорича пити?

Серед робітників робиться тихо.

— Ні, не будемо!—рішуче відповідає Корній.

— Надбавочку-би маленькую, — здійсмаючи картуза, говорить сивенький, маленький „кацап“ у бурякового кольору сорочці. — Уж очень обідно так... Вєдь ето не в яконовію...

Хазяїн стискує плечима.

— Чудаки ви, братця, їй-богу!—знімаючи ногу з підніжки й підходячи до них, усміхається він. — Що вам так та економія? Хіба-ж лучче у якогось німця служити?

— Та один чорт, що німець, що наш брат, хахол...—спокійно спльовує набік Корній.—І то хазяїн, і то хазяїн. А ви сами здалека?

— З Ламаної Підкови.

— З Ламаної Підкови?—здивовано підніма брови Корній.—Та чого ж ви аж сюди приїхали наймати? А в Крутенькому? Воно ж у вас під боком?

Хазяїн маха рукою.

— Кацання там одна... А я вже їх знаю... З руським важко робити... Краще своєму переплатити, ніж з ними мати діло... Ні воно тебе, ні ти його не поймеш. Ти йому: „подай леміш“, а він тобі вила несе... За волами воно не звикло, коло плуга не вміє... Е! Краще з своїм братом, малоросіянином. Свій свого все-таки хоч пойме...—Їй-богу правда!—голосно підтакує Мартин. Ехе-хе-е!—зітхає Корній.—Співаєте ви добре, та, вибачайте, чимсь иншим ваша пісня тхне... Ось двадцять літ я заробляю оцими руками,—він з силою б'є себе рукою по руці,—а ніде ще не бачив, щоб хазяїн нашому братові за свого був—чи хахол, чи кацап він.

— Чудак ти, дядьку!—стискає плечима хазяїн.—Брехать мені нема чого... Ну, так як, братця? Стаєте? Ну!—бог з вами, даю прибавку: три рублі

повноробочому, два третякам і карбованець дівчатам... Ну?

Серед робітників піднімається шепотіння. Корній стоїть поважно і спокійно. Серьога підходить ближче й починає сердито щось говорити, хитаючи головою до Мартина, який з свого боку теж щось доказує своїм товаришам. Хазяїн пильно слідкує за всіма.

Потрохи наперед починають просовуватись прихильники Мартина й Серьogi. Вони уперто й злісно поглядають одні на одних і про себе посміхаються.

— А вам много надоть полноробочіх?—серйозно питає Серьога у хазяїна, поглядаючи на Мартина, що стоїть з другого боку.

Хазяїн скося дивиться на нього й собі питає:

— А ти-ж косить умієш?

Серьога ображено й гордо хитає головою й посміхається.

— Ого!—сміється Мартин.—Посадіть коло миски, то й не потрапите за ним!..

— Смотри, мурло, чтоб ты умел!—злісно кидає Серьога.—А за других не договаривайсь.

— Мовчи, кацапня! Хазяїне, ми стаємо! Ось наша вся кумпанія...

І Мартин рішуче озирається на своїх прихильників.

— І ми стаємо!—уперто говорить Серьога.

Хазяїн пильно дивиться на обидві партії, нахилиє голову й щось думає. Всі чекають.

— Гм...—нарешті мурмоче він, підводячи голову.—Бачите, хлопці... Молоді ви всі... Вам надбавку ніззя дати... От, якби старі стали... Молоді ви... Так по старій ціні хіба?..

— Ха-ха-ха!—регоче разом з другими Корній.—

А що? З'їли? Він вам ще не такої заспіває... Підождіть!..

Мартінова партія починає сердито, з запалом сперечатися з хазяїном, але він, ніби не помічаючи їхнього обурення, повертається до Серьогової партії, яка махнула на все рукою і згоджується навіть на стару ціну. Але йому, видно, хочеться наняти більше звиклих до тутешньої роботи людей, здоровших. Він знов повертається до Мартинівців і каже:

— Слухайте, братця! Ось руські стають за стару ціну. По совісті кажу: не хочеться мені з чужими людьми робити. Люблю своїх... Так уже серце в чоловіка встросно, що до свого тягне.

— Ач, як співає!—голосно вставляє Корній.—Як по нотах!

— Голос—як сурмонька, та чортова думонька,—зітхає дядько-курець.

Хазяїн не чує.

— Так от, братця, ставайте та й могорич будемо пити. І мені лучче, й вам лучче... А руські стануть до руського, то їм лучче буде.

— От добра людина!—зітха Корній.—Жаль тільки, що трохи лисицею підбитий.

Старші робітники сміються. Дехто з Мартінової партії переходять до них і голосно починають лаятись. Хазяїн ніби не помічає того.

Серьогова партія мовчки, злісно-понуро, стоїть і чекає, не дивлячись навіть на своїх товаришів руських, які стоять уже коло українців. Мартіновці пошепки заклопотано радяться.

— Ну, так як-же, хлопці?—ласкаво починає знов хазяїн, бігаючи очима по робітниках. Рішайтесь. Чого лежать отут? І врем'я пропада, і гроші. А

так, зараз до станції, вип'ємо могорич, на поїзд і—гайда!.. Обіжать я не буду...

— Авже-ж!—сміється хтось з юрби.—А хто зараз одняв назад по три рублі?

Хазяїн все-таки не чує. „Хлопці“ вагаються.
— Ех! Чорт його бери!—з одчасм маха рукою Мартин.—Ставаймо, хлопці! На злість усім, а то кацання все одно стане! Чого валяться тут? Де наше не пропадало!..

— Авже-ж!—насмішкувато підхоплюють з Корнієвої партії.—Валяй, хлопці—аби гроші!

— Ні се, ні те,—святи, попе, яйця!

Насмішки дратують Мартинівців і вони, на злість усім, стають на роботу. Хазяїн почина жартувати, посміхатися й одбирати пашпорти. Навкруги—сміх, крик, балачки. Серьогова партія змішується с другими „руськими“ та українцями й завзятіше за всіх глузує з Мартинівців.

Але ті, складаючи клунки, ув'язуючись, бігаючи по вигону, не перестають огризатись і собі глузувати з Серьоговців. Од цього на вигоні зчиняється надзвичайний гвалт.

Нарешті всі зібрались коло хургона, на якому сидить уже хазяїн, і перелічившись, рушають.

— Гей!! А що додому переказати?—гукають їм слідом останні.—Коли панахиди правити?

— По своєму батькові прав!—озиваються задні з Мартинівців.

— Тю-тю-у!

— Не тюкай, бо пельку перервеш!

Похитуючи клунками, занадто бадьорячись, вони потроху відходять од товаришів і наближаються до бараків. Тут вони ще раз озираються й вороже махають кулаками назад. Збоку їде хазяїн і щось ласкаво, по-приятельському до них промовляє...

НА ПРИСТАНІ.

Вечір. Пристань. Дніпро задумливо плюскає легенькими хвилями об берег і маленькі човники злегка гойдаються на них, наче граються.

Пароход має одійти аж уночі і через те у самій пристані порожньо, тільки подекуди, лежачи на якійсь бочці або спершись на перила, меланхолічно дивиться у воду сторож. Зате на березі повно люду. І великими валками й маленькими купками, і парами й поодиноці вони сидять, лежать і вкривають собою весь берег. Сонце, червоне, як засоромлена дівчина, ховається за високий, чорний димар заводу й лукаво виглядає з-поза нього одним оком. Але на березі вже тінь. Брудні, з полупленими стінами і якимись, наче нашвидку повиковиряними, вікнами єврейські „заїзди“ й „номера“ з похиленими покрівлями, з обідраними дверима щільно стоять один коло одного понад берегом і, здається, що хтось кинув їх тут і забув, а вони zostались далеко від города й сумно дивляться на Дніпро своїми зеленими від старости шибками в вікнах. А коло них, наче діти їхні, всякі рундуки, будочки, стойки з булками, ковбасами, огірками, насіннями, з діжечками, з рибою, про яку можна догадатись вже ступнів за двадцять, з єврейками, євреями, українками, старими й молодими. Вони заклопотано тупчаться коло свого товару, тикають його в руки покупцям, хо-

вають гроші в засмальцьовані кешені і весь час не перестають бігати очима за новими покупцями й переляканими голосами кричати:

— Куди-ж ви, дядьку!? Слухайте, земляк, що ви хочете? Ідіть сюди! Вот тараньке, огірки. Що вам нада? Ідіть-же сюди!

Деякі земляки й зупиняються, й купують, по-важно торгуючись і уважно слухаючи присягання євреїв; деякі задумливо дивляться тільки на розкладене добро, лускаючи насіння; деякі-ж просто ходять для того, щоб якось провести нудний час і, нічого не купуючи, тільки ще більше розпалюють торговок.

Гвалт стоїть коло рундуків. А „земляки“ все йдуть та йдуть. Сьогодні „конкуренція“ і вони спішають потрапити на „дешевий“ пароход. Дівчата, хлопці, діди, діти—всі вони з великими клунками на плечах, стомлені, змучені приходять, заклопотано розпитують про пароход і, заспокоївшись, розташовуються десь на голих каміннях і ждуть.

Хто вони? Хто ці засмажені, потомлені люди, в цих брудних сорочках, босі, в полатаній одежині, з цими несмілими очима, які так жадно дивляться на гнилі ковбаси, на смердючу рибу? Хто ці люди, яких так обережно обминають ті чистенькі панки в легеньких капелюхах, наче бояться доторкнутись до їхніх запорошених сорочок і важких клунків? Хто вони?

Це заробітчани Це ті, котрих випихає із себе село, котрі більше не потрібні йому.

Обкрадені, обідрані тими, хто має силу обідрати, вони йдуть продавати себе, свої сили, своє здоров'я, своє тіло, сором, любов; вони йдуть найматись до ситих, розпутних, ледачих людей, які мають землю, гроші, але які не обробляють цієї

землі, бо мають другу роботу: їсти, пити й розпутничати.

Ці засмажені стомлені люди є ті, котрим всі говорять „ти“, котрих всякий поліцай строго зупиняє і з важністю говорить:

— Стой! Кудя ідьош?.. Що несьош? На заробітки? який заробітки? Говори голосней!.. У, мурло!.. Пошли вон!

І вони йдуть, ці люди; вони повинні йти, бо жадний, як їхні очі, голод з'їсть їх; вони повинні продати себе, бо дома жде їх невивплачена дань „обществу“, ждуть оцінщики, ждуть земські, урядники, холодна тюрма. І вони йдуть. Ні материні сльози, ні сила привычки до рідного краю, ні кохання, ні дружба, ні тихий гай, ні місячна ніч—ніщо не може встояти проти страшного голосу нужди.

І вони спішать. Куди? Хіба вони знають. Ось вони дійшли до пристані; вони будуть тут ждати день, два, може й три, будуть спати на холодній землі, їх будуть гонити з місця й вони покірливо, гуртом, як отара овець, будуть слухатись. Потім прийде „дешевий“ і вони посунуть на нього з криком, з жахом в очах, щоб не zostатись, їх будуть лаять і штовхати матроси, буде лаяти капітан, панки, поліцаї, а вони мовчки, наче справді чомусь винні, будуть винувато товпитись, тупчитись по палубі й уступатись перед всяким, хто схоче їх вилаять. Вони покотом спатимуть десь біля паровозної машини й дим їм буде їсти очі і спирати груди. Але що їм до всього цього? Голос нужди шипить і жене їх далі. І вони минатимуть великі й пишні міста, минатимуть дворці, палати; але що їм до них: вони не живуть там. Перед їхніми здивованими, захопленими очима будуть про-

ходити багатства, достатки, розкоші, втіхи, але вони йтимуть далі, бо ці багатства чужі для них.

І вони то купками, то поодиначі сходяться до пристані, складають свої клунки зо всіма своїми мастками, якоюсь дірявою одежиною, зітхають і починають ждати. Тут і полтавці, і польщаки, і клівці, й литвини; і діти, і старі. Там співають, там сміються, там сидять на якихось дошках і дивляться на воду, там балакають, ходять, танцюють, борються, бігають, лежать, сидять! А там оддалік, понад берегом, робітники викочують з води тяжкі дуби й чути звідти крики, гомін і уханья. З міста долітають гудки заводів, свистки паровозів; підводи з дошками, дубами те й знають, що скриплять, гуркотять—це йде віддавання проданої людської робочої сили.

Попадаються й панки, але вони якось дивно виглядають своїми біленькими обличчями, своєю чистенькою одіжжю серед цих мозолястих, великих рук, босих, пораних ніг, засмажених лиць, серед цієї обідраної, засмальцьованої, грубої одежі. Але панкам тут нічого робити й вони хутко зчезають.

Сонце ліниво сідає й рух меншає. На великих дубах, зложених біля самих сходів на пристань, розташувалась купка полтавців і щось їсть, голосно чвакаючи й поводячи очима на всі боки. Коло них сидять двоє поденщиків-босяків і ведуть між собою голосну балачку. Їх обступила ціла валка заробітчан і пильно слухає, вставляючи иноді й своє і підхоплюючи реготом всяке дотепне слово. Один з поденщиків—високий худий і якийсь весь вузлуватий. Жовта шляпа з одвислими крисами робить його схожим на китайця, а бліде довгасте лице з похмурим носом і одним косим

оком нагадує не то п'яничку паламаря, не то якогось писарчука із самого глухого „присутствія“. Він говорить серйозно, строго і вживає такі слова, котрі навряд чи й сам розуміє. Другий-же, навпаки, підморгує до слухачів, береться весь час в боки, заломлює аж на потилицю свого салдатського картуза й весело регочеться, аж вилискуючи проти сонця своєю чорною пикою, серед якої можна розібрати добре тільки червоний ніс, бо все заросло аж по самі очі чорною жорсткою щіткою.

— З сібе смійося, брат мій,—суворо дивлячись на нього, говорить косий:—із сібе одного... Заблуждаєся і других заблуждаєш... Сказано, безумной...

— Е, що там сказано!—перебиває його веселий.—Ти мені скажи, що таке пекло?.. Га?..

— Сказано: безумной тільки може сказати брату своєму: несть бог... Понімаєш?—серйозно дивиться на нього косий і потім строго обводить очима слухачів.

— Понімаю! А ти мені скажи, що таке пекло. Га?

— Пекло... по-божественному єсть ад. Ад, тоєсть гієна огненная. Но тільки не така, которую ти сібе думаєш, а душевная... печальная...

— Ну, а от манахи наші попадуть у пекло?—підморгнувши до слухачів, нахилиється до косого веселий.

— Ти, брат, не моргай...—серйозно відповідає йому косий.—Єслі хочеш разговарювати—разговарюй, а не хочеш,—не моргай... Манах манаху не рівня. Єсть манах, котрий безразлічно праведний—тому вмістіще в раю. Поняв? Котрий-же багатий гріхами, как і всякий міровой челаєк, тому уготовано місце в пеклі. Поняв?

— Хоч і поняв, а по-моєму-б узять їх усіх, ви-

топить з їх сало та й засмалить і праведних і неправедних на ньому! А то поки ще те пекло, вони тут пекло роблять. А може, скажеш, не?

— Разсуждай дальше... я скажу потом...

— Та тут разсуждать нема чого... Ти мене спрашуєш, какая єсть моя вера. А я тебе спрашую, що то за пекло, що то за мощ... Ти мені говориш „ад“. Де той ад? А хіба то не ад—он там, на тім Дальнім Востоці? А хіба то не пекло, як нема чого з'їсти... і... випить...

— А надто випить!—зітхнувши додає з напів-серйозним жартом коротенький, товстенький чоловічок у фартусі і в теплій шапці з повисмиканою бавовною. Дехто сміється.

— Ти, брат, багато говориш про святих, а чи ти їх бачив?—сплюнувши й насунувши картуза на лоба, говорить далі веселий. — Я, брат, вірив у їх та повіривсь до того, що от...

Він розводить руками, задира одну ногу в якійсь кожаній пантофлі й обводить очима своє лахміття.

— Сам винуват...—похмуро говорить косий.

— Сам?...—закидаючи картуза на потилицю, скрикує веселий: — Ех, брат!..

Але в цей час недалеко од дубів чується якийсь п'яний спів і веселий спиняється, підводиться і, махнувши рукою, кричить:

— Вася!.. Василь Саф'янович! Пожалте-с сюди!

Всі озираються, тільки косий, серйозний і суворий, не ворухиться навіть.

По дорозі плентається якась невеличка фігура, боса, без спідньої сорочки, одягнена тільки в якесь жовто-зелене пальто і без шапки. Зачувши своє ім'я, вона зупиняється, пильно дивиться на валку й щось бурмоче. Потім підносить палець до

носа й почина лукаво грозитись, весь час гикаючи й хитаючись збоку вбік. І п'яне маленьке лице його з чорним носом і віями, з тоненькими синіми губами лукаво дивиться на всіх і посміхається.

— Та йди-ж, Вася! — кричить веселий. Вася підходить, зупиняється коло валки і, взявшись руками за поли свого пальта, важно почина розкланюватись перед всіма, схиляючи голову то на ліве плече, то на праве. Розкланявшись перед здивованою й мовчазною публікою, він подає веселому руку і, потрусивши її, зупиняється коло косого.

— Спасася? — заклавши руки за спину під пальто й похитуючись, звертається він до нього.

Косий мовчки дивиться на нього.

— Ти, Вася, розкажи йому, як треба спасатись, — говорить веселий.

— Спасатьця? — гикнувши, питає Вася. — Ето можна показать... Ето можна... Гм... Ето, брат...

Він почина мацати рукою коло кешені штанів, хитається, лукаво моргає до публіки і, нарешті, виймає пляшку „монопольки“. Подивившись на неї на світ, він обводить всіх веселими очима і, хитнувши на „монопольку“ головою, говорить:

— Есть!

Всі сміються, а коротенький чоловік крикає, спльовує й витирає вуса.

— Можна й спасатись вже? — пита хтось із валки.

— Хе-хе-хе! — сміється Вася і, перехиливши пляшку над ротом, почина смоктати горілку. Косий дивиться на нього і здається, що ніс його робиться ще більше похмурим. Всі слідкують за ними з усмішкою.

— Смотриш? — однімаючи пляшку від рота й не витираючись навіть, говорить Вася до косого. —

Може й ти хочеш спастись?.. Спасайсь! Ето, брат, вернос спасеніє...

— Смотри і разсуждаю: — тихо почина косий, не зводячи з Васі строгого свого ока. — Челаєк старий, уже преклонний, а такими ділами занімається... Син на війні, кров свою проливає за нас, за веру, отечество і любов.

— Врьош... За веру, царя і отечество! — поправляє Вася.

— Син кров проливає, а отец... ех!

— А отец водку проливає! — додає Вася і, знов перехиливши пляшку, почина смоктать. Але раз-же, однявши її од рота, він нахиляється до косого і якимсь шепотом говорить:

— Кров проливає? За веру?.. (павза) За царя? (павза) За отечество? (павза).

Всі ждуть. Вася підніма пляшку, шпурля нею об землю і злісно, по-московськи кінчає лайкою.

Всі регочуться.

— Ти, Вася, не той... не дуже...

— Що?! — озирається Вася — Как? Не дуже?.. Ето почему так, позвольте вас спросить? Не полагається з такими словами на чиновників? А на міня полагається?.. Га?.. „Преклонний челаєк?“ Сукнини ссини! От що!.. Мерзавці!.. Де мой син?.. Я тебе спрашую, де мой син?!

Усмішки на його лиці вже не видно. Щось болюче, суворе і злісне видається йому в очах і мокрих ще від горілки губах. Голос переривається якимсь нервовим дрижанням і навіть гикавка десь зчезає. Всі робляться серйознішими. Вася стоїть якийсь мент мовчки, важко дихаючи й сопучи носом, потім звертається до слухачів, і показуючи рукою на город, шепотить:

— Я — злодей, я оскорбив Колю... Ето верно... Я його оскорбив... Я — злодей, і ето верно...

Він зупиняється і, вдаривши себе в груди кулаком, скрикує:

— Не... не я погубив Колю... Погубило його — вера і отчєство!.. Да! І кров проливає... а я... От!

Він розставляє ноги, розгорта поли свого пальта і випина до них свої голі, жовто-брудні груди з якимись ямками, синяками й купчиками сивого волосся посередині.

— Герой? А? — дивиться він грізним поглядом на всіх. — По самой первой моді?.. „Преклонний челаск“! А ти мені скажи, почему я должен не пить? — раптом звертається він до косого, який похмуро дивиться кудись убік. — З какой надобности его нада? Га?

— Душа больше за водку... Душу нада любить, — з неохотою бурмоче косий.

Вася якийсь мент пильно дивиться на нього, наче чекаючи далі, потім поволі поверта голову до слухачів і, хитнувши нею на косого, говорить: — Хороший хлюст? А? „Душу любить“... Дак ти-ж ублаготвори ету душу... Понімаєш? Ублаготворєніє дай!.. А чим ти можеш?.. — він озирається навкруги і, не знайшовши, сумно схиля голову. Всі мовчать.

— А був, братці, і я челаск... — з якоюсь кривою, жалкою посмішкою повертає він до всіх своє худе, знівечене лице. — Зарабатував по два цілкових у сутки. Всі Васілія Швайку знали... Да-а... Коля говорить: „я, панаша, терпєть не могу тиранів... Я люблю свободу“... А я йому в рило. За що?.. З любви! Накажи міне бог, з любви! Боявсь, що в Сибір попаде... „Я, говорить, панаша, на вас не сердюсь, только вы міне дуже обідєлі“... Так і говорить, їй-

богу! „Ви, говорить, папаша, покланяєтесь тиранам, а я свободі... Я свободу люблю“... А?... Хлюст?

Він озирає всіх своїми очима, в яких стоять сльози і криво усміхається дрижачими, синіми губами.

— На Дальній Восток значить пішов? — питає хтось серйозно. Вася мовчки хитає головою.

— Запасний, значить. Да... Много народу згубили, сукини сини... Ето верно... Ну, та й не простив вас?

Вася мовчить, потім тихо говорить:

— Я не просив... З гордості... Думаю, нехай он просить міне... А його й забрали... Дак я й загуляв...

— Вроді, как сіціліст, значить, ваш син?.. Коля тетот?..

Вася хутко дивиться на запитувача, якогось худого не то міщанина, не то робітника з пристані, й мовчки одвертається.

— Сіціліст не сіціліст, а парень маладця був, — зітхнувши говорить веселий. — Тільки ти, Вася, не журись! Нехай ті журятьця, що гроші мають... Не зітхай: як нема, то й так нехай!.. А Коля тоже, брат, душу в серці має... Он должен понімаць... От і край!

З базару чути якийсь крик, шум, голосні балачки. Всі озираються.

— „Я, говорить, папаша, не боюсь нікого“... — Знов почина Вася, але його вже не слухають і дивляться до рундуків, куди починають збігатись хлопці, дівчата, дядьки, весь нудьгуючий, чекаючий люд.

— Що там таке?.. Диви, драка, — сміється хтось.

— А ну, гайда!..

Всі рушають до рундуків, від яких назустріч їм суне валка заробітчан, а посередині їх чоловік

двадцять якихсь людей в синіх, чорних, сірих сорочках, в якихсь засмальцьованих піджаках, в шляпах, картузах, з чорними, у сажі, руками й обличчями. Вони голосно говорять і між собою і з заробітчанами, і показують головами й руками на беріг, де викочують дуби. Деякі зупиняються й пильно дивляться назад.

— Товариші!— кричить якийсь чорний, як циган, рябий і присадкуватий чоловік. — Не подпускать поліцію!.. Прямо бей і больше нічево!

— Камнями!— підхоплює чийсь другий голос.

— Та не розбігаться!

Заробітчани здивовані: що за люди? Звідки? Чого вони тут? Що їм треба?

— Забастовка, брат! Понімаєш, забастовку де-лаєм... — пояснює один з них високому парубкові в широченному брилі і з товстими губами. І біляве лице його, замазане сажею, пильно й добродушно дивиться на заробітчан. Парубок хитає головою, але не дуже помітно, що все зрозумів.

— Весь город бастує... Заводи, фабрики, мастерські. Понімаєш?

Дівчата заглядають через плечі парубка і серйозними, великими очима слідкують за білявим.

— Робочі, значить... Хотять, щоб плату більшу давали, щоб харчували добре, щоб обращались з робочими хорошо... Ви ж тоже робочі?

— А ну-да!..

— На заробітки йдете?

— Атож...

— Ну, от! А тепер ми йдемо он туди до берега, щоб і на пристані забастували... Як всі покинуть робити, тоді хазяйни уступлять нам...

— А то так! — додає якийсь дядько, що теж слухає його. — Оце в нас на буряках тоже була забастовка...

— Треба боротися з нашими ворогами, — перебивав його білявий. — Ми на їх робимо, а сами нічого не маємо. За хазяїнів всі, а за нас ніхто. Всі вони живуть нашим трудом... От і стоять один за одного.

Валка суне все далі й далі. Тут крик, там починають співати, там спиняють; аж порох стоїть над рундуками, коло яких позоставались тільки здивовані, злякані торговці.

Заробітчани також здивовані. Ці засмальцьовані, чудні люди так сміливо говорять про те, що вони несміло думали про себе, так дружно виступають, такий гордий вогонь горить в їх очах.

— Що то, дядьку Юхиме, городська кумпанія! — хитаючи головою, говорить парубок дядькові, що слухав білявого. — От якби й наші так!

— Е!.. — з досадою маха рукою дядько. — „Наші“. Хіба воно що розуміє? Витріщить очі та й усе... Та й дери з його... „Наші“... Тут, хлопче, наука... Городський чоловік на всяких грамотах тобі, як чередник на худобі... А наш брат, мужик що?.. Темний, як та ніч. Що сказав пан або піп, то й свято.

— А й у нас-же забастовка була! — говорить якась жива, чорнява дівчина в білій хустці і з веселими очима.

Дядько хоче щось сказати, але попереду чується якийсь дружний крик, свист, гукання.

— Тю-у! Тю-у!..

Всі зазирають один одному через плечі й дивляться вперед. З-за рундуків, клацаючи шаблями, струнким рядом виступає чоловік двадцять поліцаїв і мовчки йде до берега, де викочували дуби. Там уже робота стала. Робітники, збившись до купи, з лантухами замість фартухів, з закаче-

ними руками й халощами штанів, глухо балакаючи між собою, стоять і ждуть.

— Ей! Товариші! — враз чується чийсь дужий, дзвінкий голос із передніх рядів валки.—Бросайте роботу! Не слухайте поліції!.. Забастовка.

— Долой!.. Беї їх!..—розкочується по валці й заробітчани бачать, як ці люди кидаються до дощок, ламають їх, виривають дубчаки-підпорки з-під рундуків, збирають каміння й біжать наперед. Парубки захоплені, радісні теж хапають дрючки, дошки й біжать за ними. В повітрі миготять палиці, ломаки, наче військо десь взялося з піками: дівчата хапають коси і совають їх в руки парубкам і дядькам. Поліція зупиняється.

Робітники з дубів потроху починають одягатись, скидати свої лантухи й одкочувати халощі. Поліцаї щось тихо говорять між собою. Нарешті вони знову строяться і рушають далі, наче вони нічого й не хотіли робити.

— А!!!—розкочується по валці—п'яти показуєте?.. Ха-ха-ха! Тю-ю-у-у!.. Фю-ю... А-а... Злякались!

Деякі починають навіть кидати навздогін їм каміння, але їх спиняють і всі рушають до робітників з дубів. Ті весело сміються назустріч їм і кричать:

— Шабашуєм! Гуляй наша!..

Чується:

— Ванька! Возьми мою жілетку й башмаки!..

— Жар до Боруха! У нього пиво добре!..

Хвилини через десять на березі стихає. Нема ні косого, ні Васі, ні веселого—вони пішли „шабашувати“ з робітниками. Тільки заробітчани, то лежучи, то сидячи, палко й голосно розмовляють про забастовки, про поліцію, про ті рани, які завжди болять і не гояться.

Сонце вже сіло. На тім самім місці, де балакав Вася, сидять уже другі і про друге балакають. На голій землі, якось скрутившись, босий, в полатаних штанях і дуже заношеній простій сорочці, лежить самотою якийсь парубок і подивляється на всіх якимись зляканими, напруженими очима. Широке, біляве лице його з безформеним носом і потрісканими губами якесь забите, безпомічне, з якимсь виразом страху, суму й одчаю.

— Ну, а от... Ці украшения... зорі, скажемо, місяць і це од природи? — чується серед полтавців.

— А-а... такі-і... — незадоволено протягує той самий голос.

— Ну, та що?... А краще, як тобі дадуть про Бову Королевича?... От з таким зробиш забастовку!.. Як-же!..

— Як-же ті книжки добути? — вмішується другий, товстий і ледачий голос.

— Е! Як!..

Оповідач, видно, й сам не знає, але щоб не показати того, цмокає язиком, хмикає й робить такий вигляд, ніби це дуже небезпечно говорити.

— Далеко, чи що?

— Гм... Воно то... Тут, брат... не той...

Але його виручає гудок десь далеко на Дніпрі. Він схоплюється й починає слухати...

— Параход!.. Параход іде! — починають турбуватися всі.

Самотний парубок теж підводиться, несміло дивиться на Дніпро і знов лягає. Турбування було даремне, бо гудок від „буксирного“. Всі вертаються й коло самої парубкової голови розсаджуються дівчата. Одна з них, русява, з великими, мрійними очима і якимсь повним жалю виразом губ, уважно дивиться на парубка й одвертається. Потім знов

озирається і, зустрівшись з його сумним зляканим поглядом, знов одводить свої очі й почина щось шепотіти своїй сусідці. Та також дивиться уважно на парубка.

— Чого ви на мене дивитесь? — тихо говорить він:— хіба я вам що зробив?

В голосі йому чується щось також злякане і хворе.

— А хіба не можна дивиться? — сміється сусідка.

— Усі дивляться... Наче я... що... Ви, мабуть, думаєте, що то я витягнув у того хлопця гроші?

— Еге! Драстуйте вам!.. Того, що вкрав, вже піймали давно, а ми ще будемо на тебе дивитись!.. — хита головою сусідка.

Русява-ж мовчки не зводить очей з його, пильно обдивляється на його босі ноги, на хворе, злякане лице, на страшну убогість його вбрання.

Парубок якийсь мент дивиться на сусідку своїми мутними очима і знов тихо говорить:

— Мені так страшно... Ви не будете бить мене?

— Хто бить?

— Ви...

— За що?

— Я боюсь... Ви, може, не знаєте... що той...

Дівчата здивовано дивляться на нього. Він підводить голову й сідає зручніше.

— Де-ж твоя одежа? — питає сусідка.

— Нема... Я так... Я покинув хазяїна... Мене хотіли вбити...

— Хто?

— Щось як поженеться, а я тікаю, і покинув... І чоботи були... За Єлисаветом... У полі... Воно як поженеться, а я тікаю, та й утік...

— Може ти їсти хочеш? — пита русява. Парубок зиркає на неї, потуплюється, й нічого не одпові-

дає. Русява схоплюється, біжить до своєї одежі і хутко вертається з великим шматком хліба й сала. Парубок несміло, не довіряючи, дивиться на неї, і не бере.

— Та бери-ж. Чого ти?—ласкаво говорить вона...

— А ви-ж... вам-же... самим треба.

Йому, видно, страшенно хочеться їсти, але він все-таки не наслідуються взяти й тільки скося подивляється на протягнутий хліб. Але дівчата силою всовують йому хліб і сало в руки, і він починає жадно їсти. Вони навмисне одвертаються й починають щось байдує балакати проміж себе. Раптом обидві хутко обертаються: схилившись головою за дуби, безпомічно звисивши руки з хлібом, парубок голосно ридає.

— Чого ти! — здивовано, стурбовано і з жалем в голосі скрикують разом дівчата.

— Ви такі... добрі... Вам... вам... мабуть, самим... треба хліба... Нате... Я не хочу...

І парубок поверта до них своє мокре, негарне, худе лице і протягує надгрижений, невеличкий вже шматок хліба. Здивовані дівчата, не знаючи, що говорити, мовчки дивляться на нього.

— Беріть... я не хочу... Ви мене ще битимете. Дід казав, не їж і не кажи нікому... Всі так дивляться на мене... Я не міг більше служити.. Там в економії б'ють. Я утік і грошей не взяв

— Та як-же ти тікав так? Та це в тебе й нема нічого? Ні одежі, ні грошей, нічого?—з глибоким жалем пита русява.

Парубок дивиться на неї й очі його знов укриваються слізьми. Незв'язно плутаючись, він починає говорити; і можна розібрати тільки, що він десь служив, утік звідти, і тепер голодний, без одежі вертається в Полтавську губернію додому.

Можна також розібрати, що голод одняв у нього розум, що й цей страх, який дивиться з його хворих, божевільних очей, буде вже все життя давити його злякану душу, буде страшними привидами носитись в його слабому мозку, і не буде вже спокою нещасній жертві всяких „економій“.

Потроху коло парубка збирається ціла валка заробітчан. З глибоким жалем вони дивляться на замученого брата і хто знає, які думи, які почування пробігають по них. Хто зна, чи не будуть і вони повертатись додому такими, чи зостанеться в їхній душі цей жаль і чи не заросте їхнє серце жорстоким бур'яном злоби на всіх і на все?

Знов далеко на Дніпрі густо і глухо гудить гудок і знову всі біжать до берега, слухають, розпитують і мляво вертаються назад.

— Буксирний!

Парубок, згорнувшись під дубами на голій землі, тихо схлипує і здригується. Стає все темніше й темніше. Далеко на горі жовтіють городські вогні й нагадують, що там живуть самі довольні люди, що там живуть ті, які забрали собі і розум парубка, і сили його, і честь цих дівчат, і щастя всіх цих змучених, стомлених людей; забрали й розкошують в тих спокійних, гарних домах, не на голій землі й не за недогризеним шматком чорного хліба.

Балачки стихають. Дніпро задумливо, журливо плюскотить об берег хвилями і, темний сам, здається, знає долю цих чекаючих людей і хмуро хмуриться од неї.

РАБ КРАСИ

Дядько Софрон і Василь лежали вже другий тиждень на цьому невеличкому подвір'ї за станцією, день і ніч сплочи під кучерявими берестками. Іноді тут з'являлись наймачі, прикажчики з економій або мужики. Тоді дядько Софрон і Василь, разом з іншими такими-ж, які вони, стомленими нудьгою й голодом людьми, жадними і злими, обступали наймачів і силкувались попасти наперед. І хоч дядько Софрон та Василь за ціну не стояли, але все не попадали до щасливців-нанятих, бо дядько Софрон був невеличкий на зріст, жовтий і зморщений, як зів'яла вилежана груша, а Василь парубок був несміливий, дуже блідий на виду, соромливий і якийсь чудний. І вони що-разу помалу сходили до своїх клунків й сідали біля них. Дядько Софрон виймав люльку, з злорадною посмішкою набивав її і, поглядаючи з-під лоба на таких, як і сам, говорив:

— Ага!.. Ну-да, ну-да... Нанялись... Як-раз наймешся тут. А як-же! Думав, зараз тобі й поклоняться, пожалуйте, мовляв, до нас, зделайте милость, робіть у нас? Ого! Ще попосядимо тут. Попо-си-димо! Я вже знаю... Гм!

І дядько Софрон кивав головою, посміхався й підморгував з таким виглядом, ніби він зарані вже знав, що так воно буде, а життя тільки підтверджує те, що він знав. І в цьому підморгуванні, в

посмішці було навіть щось завзяте, злорадне, торжествуюче. Здавалось, дядько Софрон колись добре і рішуче розміркувався собі, раз на все плюнув і одійшов набік од свого життя. Мовляв, іди, як хочеш, бо нічого вже путнього від тебе не діждешся. І тепер, коли це життя котилось по багнюці, незграбно й безглуздо стрибаючи то в один, то в другий бік, зустрічаючи на кожному кроці всякі сподівані й несподівані перешкоди, він неначе аж радів, що таки по його виходить.

— Ага! Заробітки... Таврія...—насмішкувато спльовував він набік.—Ха!.. Знаємо ми їх... Буде нам Таврія! Ось як протавруємо отут послідні сорочки, так узнаємо. А протавруємо! Ого! Ще й як протавруємо. Я вже знаю...

Йому ніхто не відповідав. Інші робітники були зайняті своїми думками й розмовами, а Василь лежав, спершись ліктем на клунок і, повернувши своє бліде, худе лице з чорним волоссям і чорними напруженими журливими очима в той бік, де серед земляків своїх лежала Катря, — не слухав його. Мовчало небо, високе, широке й наче зблідле від спеки, яка, здавалось, сунула від його дужче та дужче на маленьке подвір'я, устелене знесиленими людьми; і навіть непосидливі горобці затихли й поховались кудись у затінок. І тільки станція свистіла, гуділа, шуміла, ніби всі ті, що були в ній, збирались когось рятувати, поспішали, турбувались і ніяк не могли рушити з неї.

І знов минали дні, душні й довгі. Знов блукали всі по подвір'ю та по станції, і в очах їм стояли мляві, одноманітні, уперті думки. І здавалось, ці думки проймали кожний рух їхній, густо обплутували їхні сірі, потомлені постаті і через те ці постаті й посувались так мляво й ліниво. І, бувало,

иноді одні зривались з місця, злісно лаялись і йшли кудись, а на їхнє місце приходили нові з жадним, напруженим чеканням в очах і надією в душі. Це дратувало тих, що були тут, і вони з ненавистю зустрічали нових.

— Авже-ж! - саркастично дивились вони на них. — Тут вас тільки й ждали. Зараз так і наймуть. На каретах повезуть, у некіпажах... Ага! Сідайте, спочиньте, пожалуста...

Ті сідали, а далі помалу сідала на дно душі й надія, а через якийсь час вони, як і всі, з вагою нудливих, тупих думок блукали скрізь, як неприкаяні, і ждали. Часами знизу, з того города, який шумів і що-ночи сяяв білим світлом в чорне небо, приходив хтось з міщан і забирав з собою одного або двох копати льох або місити глину. Часами в подвір'ї з'являлись босяки і п'яними, хижо прижмуреними очима байдуже озирались по клунках і примощувались десь коло простодушних. З'являлись карти, горілка, а за ними крик, бійка, галас. І знову стихало на якийсь час.

З дядька Софрона й Василя і з їхніх чумарок та широких штанів вже не глузували—одним надокучило, а других не стало. Тільки иноді Катря, проходячи повз їх, кидала на Василя хвилюючим і ваблячим, як гріх, поглядом і, посміхнувшись з-під білої хустки, всім своїм смуглявим, мрійним личком, говорила.

— А що? Пошив уже мені спідницю з своїх штанів?

Василь і тепер, як і перше, не сердився, тільки очі його дивились на неї ще більш благаче та губи блідли й складались криво-болісно. А Софрон підморгував і з радісною погрозою казав:

— Нічого! Пошиємо ще. Ми ще не те пошиємо.

Тут дошиємось і до живого тіла. І не тіло, а й душу зашиємо... Ого!.. Доля як зашиє, то й не розгризеш зубами... Вже пришила сюди... А що-ж далі буде... Гм!

І з погрозою, злорадно смоктав свою люльку.

А Василь в такі дні ще більше спав, прокидаючись тільки погризти з дядьком Софроном сухої задубілої тарані та напиться коло водокачки води. А вночі, коли на подвір'ї було чути тільки хропіння від темних куп під берестками, він тихо підводився, тихо виходив за тин і йшов у поле. Дядько Софрон ворухився, підводив голову і, озирнувшись, бурмотів:

— Ага!.. Ну-да, ну-да!.. Так-так...

І лягав знов, а Василь виходив далеко-далеко у поле; так далеко, що тільки ледве видно було ріжнокольорові вогні станції та сіре сяєво над городом. Ніч ласкаво приймала його в свої широкі обійми й любовно посміхалась йому зорями. Він сідав десь на горбику й виймав з-за пазухи якусь палічку, яку довго й ніжно обтирав рукавом свитки. Потім приставляв її до рота, зітхав, і від палічки в тужливу, ніжну ніч котились з хурчанням ще більш ніжні, більш тужливі згуки. Про що він грав, тужливий син степів і праці? Хіба він знав? Хіба те знав нічний вітрець, син неба і степів? Один з них грав, бо так було потрібно, а другий радісно підхоплював ці згуки, грався ними й котив до сумно-схиленого жита. І жито журно слухало ті згуки, хиталось колосом і м'яко шепотіло з вітром, згуками й Василем.

Раз на подвір'я прийшов наймач з батіжком, з хитрими очима і з цигаркою, приліпленою до нижньої губи. Його обступили, почали кричати,

торгуватись, сваритись. Наймач слухав, цигарка диміла йому в ліве око й він жмурих його, від чого лице йому було ще хитріше. Нарешті він виплюнув цигарку, одібрав собі гурт парубків та дівчат і повів їх кудись на станцію.

На подвір'ї знов стало тихо. Недалеко від Василя й Софрона, спершись спиною на дерево стояла Катря. Лице її було хмуре й дивилось кудись на станцію. Босі, порепані ноги, перекладені одна на одну, машинально похитувались. Під деревами у затінку, недвижні, мов знесилені з одчаю, лежали робітники; на станції бігав чогось паровоз, гордо задравши димаря догори, і сонце грало на білих лушпайках насіння, розкиданих по подвір'ю. — Ага! — блимнув на Катрю Софрон. — Осталась дівка? А то вже так... Тут, серденько, так і з батьком рідним розлучать. Ого! Розлучать! Не то що з земляками,—з душею розлучать.

Катря зиркнула на нього, потім перевела погляд на Василя, який дивився на неї покірними очима, і з досадою одвернулась.

— Нас ще п'ятеро зосталось... земляків,—з неохотою кинула вона.

— П'ятеро?—перепитав Софрон.—Гм! Ну, що-ж? Розлучать і з цими.

Він посміхнувся, потім наче про себе, знов почав:

— І нехай... Нехай. Що-ж?... То вже так... Хоч серце зв'яжи з серцем—розірвуть... О, розірвуть... Їй-богу, розірвуть. П'ятеро, кажеш? Ну, буде четверо, а потім сама будеш. Тепер он ноги порепались, а там і душа репне... Ого! Репне, то вже так...

— Чого ви кричите, дядьку?—з досадою глянула на нього Катря і знов зиркнула на Василя.

— Еге! — радісно засміявся дядько. — „Крячете“. Хіба це крякання? Це не крякання. Підожди ще.

— А ви вже діждались? — кинула Катря.

— Я?—охоче підхопив він.—Ого! Діждався, серденько, діждався! Мені вже крякнула. Я вже маю своє.

— Так крякайте он йому...— хитнула вона головою на Василя. — Він ближче... Ач, як витріщився... Чого-б, спитатись? Лупас тими очима... Комусь він потрібний!

І Катря з досадою й нудьгою одірвала свою гнучку постать від дерева й ліниво одійшла до своїх земляків. Дядько Софрон глянув на Василя, подивився, як тому зачервоніла щока й ніяково-болісно скривились губи, і одвернувся.

— Гм!—посміхнувся він. Потім задумливо посидів, знову глянув на мов замерлого Василя, зітхнув і став набивати люльку.

— Чого вона розсердилась? — нарешті тихо промовив Василь.

— А!—з досадою хитнув головою Софрон. — „Чого розсердилась“. Баба! Бабу блоха вкусить, а вона твоє серце гризе. Е, хлопче! Ще не те буде. Далі, голубе, більше буде... Ого! То вже так. Як умочиш до краю серце у цю патоку, так отоді визнаєш. Спробуй витягнуть його... Начіпляється з тої патоки такого добра, що й не рушиш... Намокне, як ганчірка, і сльозами, і словами... То вже так...

Василь одвернувся й ліг лицем на розстелену свитку. Він лежав так до вечора. А коли дядько Софрон, бурмочучи, вмовився коло нього й засопів носом, він підвівся й сів. Вгорі, крізь листя береста, як золоті цвяшки, жовтіли зорі; десь важко, стомлено пихтів паровоз; за тином гомоніли люди. Він вийняв сопілку, нерішуче підніс до губ

і знов одняв її. Потім тихо встав і пішов між рядами сплячих за тин. По дорозі йшли якісь люди й голосно балакали. Один з них гикав і, видно, кудись поривався, бо другі спиняли його й товорили:

— Ваня!... Будь челаєком... Ваня... Остав... За-чем?...

— Ннік-када!—рявкав той.

— Ванюша!.. Я тобі друг? Ну, скажи міне, друг?

Василь тихо одійшов на другий бік дороги і, постоявши, сів під деревом, спустивши ноги у рівчак. Люди сховались за станційним амбаром і на дорозі стало тихо. Проти Василя чорніли дерева подвір'я, праворуч блищала світлом станція, а ліворуч таємниче темніло мовчазне, глибоке поле. Він вийняв сопілку й загравав. Спершу згуки вилітали з неї нерішуче, несміло й наче ховалися за-раз-же в темі, боячись плавати тут недалеко від цих чужих, ворожих їм кам'яних будинків. Але будинки тихо собі стояли і згуки насмілювались, росли й тонкими низками розбігались на всі боки. Хутко вони заповнили собою все повітря над дорогою й подвір'ям. І, здавалось, то були вже не згуки дерев'яної, засмальцьованої палічки, а гострі, колючі думи, які на чорних, незримих крилах летіли від рівчака й билися в душі. І вриваючись туди, вони з боєм впивалися в серце, дряпали мозок; і серце нило, а в голові здійсмалися картини, рідні, далекі, пекучі. Ось сопілка захурчала, дві ноти, заміняючи одна одну, затріпались в повітрі і в очах стоїть картина. Поле. На горі буйно хитається під холодним вітром ранку сивеє жито; хитається і слухає веселих, балакучих жайворонків. Вони наче поспішають сказати йому, що вже далеко-далеко за селом сонце віялом розста-

вило в небо свої золоті пальці й зараз буде тепло-тепло. Внизу, за гаєм, клепає хтось косу; скрипить десь віз за могилою, а попід гаєм на толоці па-сється череда і звідти переганяючи одна одну бі-жать з хурчанням дві ноти.

- Який то чортяка свистить там?—зачулось рап-том басом із подвір'я. Ніхто нічого не одповів, тільки із сопілки побігли за двома нотами ще другі і, то зникаючи, то бігаючи наввипередки, носились у тьмі. Бас помовчав і трохи згодом промурмотів:

— А гарно гра, собача шкура!

— То мій Василь...—озвався тоді Софрон з-під де-рева.—Сумує парняга... Сумний він у мене.

Згуки вже й голосів не лякались. Вони несли з собою шматки страждання, шматки невинної журби і були сміливі й горді через те. Вони пробірались через тин, ставали над подвір'ям і шпурляли тим стражданням в вимучені душі ле-жачих людей. І люди ці зітхали, непокоїно верті-лися з боку на бік і починали стиха балакати про те, що ворухилось і вставало в серці і в мозку.

Серед одної купи лежачих людей підвелась якась постать і сіла. Сопілка плакала й жалілась знайомим співом на долю, яка блукає десь, поки-нувши сиротою в наймах єдину доню. Тужливо ллється мова доні, благаючи ворона однести вісточ-ку неньці, і кряче ворон в темнім гаї, неньку спо-віщаючи.

Постать встала, переступила через клунок і, нечутно ступаючи босими ногами, пішла на до-рогу. Тут згуки були дужчі, виразніші. Наче вхо-пившись за них, як за шворку, постать помалу посунула за ними і, дійшовши до рівчака, раптом одірвала їх.

- Хто тут?—з тихим ляком скрикнув Василь.
- А це хто грає?—замість відповіді прошепотіла постать, нахилиючись над Василем. І перед ним забіліла хустка, з під якої трохи темніше дивилось йому в очі лице Катрі.
- Так це ти граєш?—м'яко промовила вона і, одихилившись, мовчки стала дивитись на його нахилену голову.
- А я не знала досі, що ти так гарно граєш. Де ти вивчився?
- Коло—череди... тихо сказав Василь.
- Он як...—протягнула Катря й помалу сіла поруч його, пустивши також ноги в рівчак.
- Служив у якonomії?
- Атож...
- Ти перший раз на заробітках?
- Перший.

Вони замовкли. Василь, схиливши голову, вертів у руках сопілку, а вона задумливо дивилась йому на руки й слухала, як у грудях їй ворухилось щось тепле, ніжне, рідне; слухала, як воно розливалось в руки, ноги, в голову, і хотілось від того говорити, сміятись, плакати.

— Чого ти несміливий та смутний такий? В тебе батько є?

— Нема... Давно померли... Один дядько Софрон...

— Того ти й смутний такий раз-у-раз?

— Ні... Я так.. Мені просто сумно. Од всього сумно.

— Чого-ж то? Болить щось у тебе?

— Ні... Так. Мені од всього сумно. Не знаю.

Сонце заходить—сумно; дощ іде—сумно... А надто як сонце заходить... За це мене й прогнали з якonomії. Хіба я знаю? Вони кажуть, що я сплю. А я й не сплю, а так... Лежу, а воно щось ссе в грудях, хоч ріж... Давно вже це мені.. У церкві спі-

вають, а я плачу... Тітка Саня й одшіптували, та не пособляє...

-- Що-ж воно таке?

— Не знаю... Сумно мені... Ото, як сонечко сідає та гарно так, то чогось плакати хочеться... І вже й про череду забуду, про все... Тільки граю... І би-ли мене... Один раз прикажчик як оперішив га-рапником через голову, так і розпанахав спину... А тепер прогнали з економії...

Катря мовчала й дивилася на нього. Паровоз раптом дико крикнув, наче хто вколов його, і по-чав часто й схвильовано дихать.

— Я більше вночі люблю грати — ніхто не чує... Як слухає хтось, то я не можу грати.

— А як я буду слухати, гратимеш?—ледве чутно спитала Катря. Василь мовчав.

Десь далеко-далеко засвистів поїзд. На станції щось безупинно дзвеніло, і важко дихав паровоз.

— Гратимеш, Василю?

— А ти знаєш, як мене й звуть?—повернув він до неї голову; і чуть було по голосу, що він соромливо й радісно посміхнувся.

— Знаю... — посміхнулась і Катря. — А як мене звуть?

— Катря.

— Так. Ну, що-ж, гратимеш при мені?

— Не знаю. При тобі мені хочеться грати жалібної.

— Чого ж-то?

— Так... Бо як дивлюсь на тебе, то мені так сумно й гарно. А сьогодні, як ти розсердилась на мене, мені наче клешнями здавило серце...

— Не сердься, я так. Я більше не буду...

Василь глянув на неї і знов нахилив голову.

„Чох-чих-чих!“ — неслося з поля запихане, по-спішне дихання поїзду. На станції ставало шум-

ніше. По дорозі один за одним пробігли двоє екіпажів, обдавши їх вітром і порохом.

Катря помалу взяла Василеву руку і, поклавши її собі на плечі, пригорнулась до нього.

— Ач, як б'ється твоє серце...—прошепотіла вона.

І чи від цих слів, чи від чого другого, у них холодно й радісно замерло в грудях.

На другий день, коли Катря проходила повз дядька Софрона й Василя, очі їй були потуплені вниз і вона не посміхалась. А Василь бліднів і, як сонячник до сонця, повертався за нею. Потім знов прикладав сопілку до рота і, сміливо подивляючись навкруги, грав. І те, що він грав, ніхто ніколи не чув, бо то грало його серце. Дядько Софрон латав сорочку і скося позирав на нього.

Над вечір на подвір'ї з'явився наймач в білих комірчиках і в жовтовому брилі. Кожному він казав „холюпчик“ і, коли дихав, то живіт йому колихався, як жіночі груди. Він одібрав гурт парубків, а на дівчат хоч і поглядав ласкавими, масляними очима, але ні одної не найняв. На цей раз найнялися таки й Софрон з Василем. Василь стояв сумний і іноді шукав когось очима, а Софрон був якийсь прищулений і на жовтому, зморщеному лиці його стояла якась обережність, якась ласкава боязність спугнути щось.

— Найнявся?—раптом зачулось за спиною Василя. Він швидко озирнувся й очі йому зробилися темними й глибокими.

— Найнявся...—промовив він, не маючи сили одірвати погляду від синіх, мрійних очей Катрі.

— А ти?

— Я ні. Не треба дівчат... Не наймайся й ти, разом наймемось,—додала вона хмуро й суворо

глянула на нього. Потім зараз-же почервоніла, гнівно зиркнула на його залите щастям лице й кинула:
— А хоч, то наймайсь. Просить не буду!

І швидко одійшла в другий бік. Василь хотів піти за нею, але глянув на Софрона й зупинився. Потім нахилив голову, посміхнувся і, одійшовши до клунків, сів коло них. Лице йому зблідло, очі були напружені й губи кривились од якоїсь тужливої радості.

Гурт найнятих чогось топтався на місці, чогось там сміялись, кричали; чоловік в комірчиках щось говорив до їх. А Василь сидів спиною до них і з задумливою, тужливою радістю в очах грав на сопілці.
— Ну, складайся, хлопче, складайся...—раптом зачувся йому за спиною Софронів голос:—зараз на вагон сідаємо та й з богом...

Василь, не повертаючи голови, одняв сопілку од рота і спокійно, сказав:
— Я не хочу найматись.

І, приклавши знов сопілку до губ, задумливо заграв. Дядько Софрон підняв брови, роззявив рота й подививсь на нього.

— Отуди в халяву твоїй мамі!—нарешті вимовив він,—це-ж по-якому?

Василь грав собі й дивився кудись темними щасливими очима.

— Гм... Так...—озирнув його пильними очима Софрон.—Значить, остаєшся? Так-так... Ну-да. То вже так... А їсти? Хліба-ж у торбі вже нема... Га, Василю?

— Ну, то що?

— А що-ж ти їстимеш?

— Не знаю...

— Гм... Ну-да. То вже так... А коли наймешся?

— Не знаю...

— Так. Значить, кидаєш мене? Начхать і на рідного дядька?

Василь мовчки обтер сопілку об штани, засунув її за пазуху й ліг лицем до неба.

— Не можу я найнятись тепер. Не наймайтесь і ви...—промовив він весело.

— Та їсти-ж що будемо?—скрикнув Софрон.

— Їсти?.. Та якось... Може ми завтра наймемось... Бо я не можу...

Дядько Софрон постояв, потім, посміхнувшись, злорадно підморгнув і рішуче пішов до гурту. Через якийсь час він вернувся, мовчки виняв з торби сорочку й сів коло Василя.

— Так-так...—нарешті забурмотів він.—Тільки що з того буде? А щось таки буде... О! накажи мене бог, буде... Ну-ну, побачимо... Тільки погано, що ти й рідного дядька міняєш... Ну, та добре! Я вже знаю, що з того буде. Ми таки визнаємо Таврію...

Повз їх пройшла Катря, весело наспівуючи, й коротенька синя в зелених квітках спідниця її теж весело хилиталась. Софрон подивився їй услід, скосив на Василя свої хворі очі і, посміхнувшись, забурмотів знов:

— Ми щось таки виспіваємо. То вже так... Гм! Ну, грай, грай... Воно так і слід, хай плаче твое горе, а ти в його піснею... Що-ж? Сльоза — дурна... Сльоза не допоможе..

А ввечері, коли повз них промиготіла темна дівоча постать і Василь зараз-же побіг за нею, дядько Софрон тільки повернувся на другий бік і пробурмотів:

— Ну-да .. То вже так!

І зітхнувши, затих. Ні докорів, ні балачок про те вже більше не було.

Дні минали. Дядько Софрон і Василь уже не раз спускались в город за яким-небудь городським наймачем і що-разу вертались, несучи кожний по кілька десятків копійок в кешенях. І важко мабуть було нести ті копійки, бо вони так помалу раз-у-раз вертались, і так мляво посовувались їм ноги? Зате вночі дядько Софрон спав, не прокидаючись, а Василь, не лягаючи, грав.

Глухо гудів внизу той город, з якого так тяжко було витягувати такі маленькі, легенькі копійки, і сіре сяєво, схоже на сяєво, що малюють над святими, стояло над ним. На станції дико, пронизувато свистіли паровози, але сопілка від того була ще ніжніша. А може й не від того ..

— Чудний ти..—посміхалась Катря, зазираючи в лице Василеві.—І сьогодні тобі жалько?

— Жалько...—ховаючи їй голову на груди, посміхавсь у темі й Василь.

— Та чого? Чудак парубок.. Як дитина.. І сердишся на нього — йому жалько. І цілуєш—теж жалько. Так любиш, чи що?

— Не знаю...

— Гм... А от мені тільки тоді жалько, як ти граєш... Мати чогось згадуються... Або думаєш собі, чого ми такі бідні та нещасні. Другі-ж люди он там на станції живуть у розкошах... І жалько-жалько на долю... Грай ще ..

І він грав. Грав не те, що вивчив коло череди, а те, чому вивчило його життя та серце. Сопілка плакала й жалілася на долю, зорі кліпали, ніби їм на очах стояли сльози, і вітер сумно зітхав з житом. І було так чудно й сумно-солодко від того, що їх було тільки троє тут у полі під житом: вони двоє та ридаючі згуки сопілки.

Одного дня знову з'явився на подвір'ї наймач. Він говорив одривисто, рішуче, сердито й оглядав кожного через окуляри таким пильним поглядом, що від його хотілось топтатись ногами й тріпати головою. Дядька Софрона він назвав „трухляком“, але не забракував і зачитав разом з Василем у третяки. З їх почали за це сміятись, але їм було те байдуже. Василь навіть і не чув нічого, бо дивився за Катрею, яка весело складала клунки свої й кидала в його бік лукавим, щасливим поглядом.

— Ну, хлопці, до економії недалеко!—рішуче й сердито сказав прикажчик, коли всі, готові в дорогу, стовпились коло нього—П'ятнадцять верстов! Пройдемо через город, а там за три часа будемо вдома. Сьогодні треба вдома бути Ну, гайда!

Всі рушили, а ті, що zostались, провозжали їх понурими, злими очима. Йшли довгою низкою по два й по три чоловіки, запружуючи собою весь тротуар і заповнюючи вулиці здивованими криками, сміхом, балачками й веселими лайками з прикажчиками та звозчиками, що стояли по-над тротуарами.

Василь з Катрею йшли позад дядька Софрона. Катря весело озиралась на всі боки, штовхала Василя й голосно глузувала з прикажчиків, озираючись і блискаючи на них синіми очима й білими зубами. А Василь серйозний і мовчазний пильно й повагом дивився на все й ніби ховав собі те все у душу.

Вони йшли тими вулицями, де люди не жили, а тільки торгували. Через це на цих вулицях стояв грюкіт од звозчиків, блищало світло від круглих білих лихтарів і бігали повні люду ва-

гони без паровозів, тільки на одному товстому дротові. І вся ця довга низка людей в грубій убогій одежі, з клунками на плечах, людей з поширеними очима, з грубими обличчями й головами справляла таке вражіння тут, яке справляє в убогій улиці села кавалькада розкішно вбраних людей з м'якими руками, ніжними, випещеними обличчями й делікатними голосами. І тепер ці ніжні, випещені люди озирались на цих грубих людей, сторонились їх і довго дивились їм услід, як дивляться на рідку та дивну процесію.

З улиці блискучих магазинів вони звернули вліво й вийшли на широку, засяяну білим світлом, улицу. І тільки вони вийшли на неї, як звідкись, неначе ждучи тільки їх, вирвався цілий вихор чудових згуків і сильно вдаривсь їм у серце. Від цього очі їм одразу стали знов широкими, на вустах заграла радісна посмішка і вони всі, як вівці, яких покликала хазяйка, з сміхом, з криком кинулись за цими звуками. Гарно одягнені люди поспішно уступались їм з дороги і з дивуванням дивилися вслід. Але що їм було до гарно вдягнених людей, коли попереду, за тим довгим тином, з того саду, протягувались непоборимі звуки і, схопивши за серце, сильно тягнули за собою! Що їм було до лайки сердитого прикажчика, який пробував спинити їх? Вони, як вівці з кошари, збілись до того тину і, встромивши голови між залізні прутья тину, жадно глтали ті звуки.

Василь і Катря стояли з самого краю. Вона що-разу озиралась до нього, з веселим сміхом скрикувала, кричала щось, тупотіла, але Василь не чув її. Весь блідий, з своїми запалими щокми, над якими горіли якимсь чудним і страшним світ-

лом очі, з криво-болісно стуленими губами, він дивився в той сад і не рушився. Тільки руки його, що держались за прuti тину, дрижали та груди дихали важко й часто. По широкій, ясній алеї саду сунули багато вбрані пани, грохотіли звозчики, кричали, сміялись, штовхались товариші, але він нічого того не бачив і не чув.

А згуки великими, довгими хвилями лились із саду й плили десь над головою. Здавалось, то саме життя плело на них Убране в сміх і сльози, в радість і страждання, з посмішкою ненависти й любови, воно гордо лежало на цих розкішних хвилях і таємниче, пильно дивилося в душу Василеві своїми дужими очима. І душа його, як раб, замерла й не сміла рухатись. І повна того самого сміху й сліз, страждання й радості, ненависти й любови, вона росла, давила груди, розпирала череп і билася риданням в горлі... Ось згуки заплакали забилися і тихо вмерли, як лист в-осени опадаючи й зникаючи десь у тьмі неба Тихше, тихше . І вмить повітря сколихнулось, розірвалось, згуки насмішкувато й гордо струсили тугу, засяли радістю, і скажено понеслися, і закрутились в бойовому танці. І життя сміялось в них, і чуть було, як воно кричало незрозумілим для людей, але повним сили й раювання криком.

— Василю!.. Ходім уже!.. Тю! . Та Василю!—шарпала, штовхала, щипала Катря Василя

І знову згуки тихше, тихше .. їх менше, менше... Один всього .. Він жаліється на щось комусь. Кому? Життю? На що? На те, що йому Василеві, так тяжко, так дуже тяжко жити!.. Згук плаче, а сльози його тягучі, гарячі падають Василеві у серце і швидко їх там буде стільки, що вони заповнять всі груди.

— Василю!!.. Ходім!.. Уже йдемо!.. Чуєш?

Згук замер, неначе хтось журливий сумно схилив голову й задумався. Тоді спочатку тихо, а далі дужче, спокійно й велично цілий гурт згуків став відповідати йому. Він відповідав, а той журливий згук не слухав, не хотів вислухувати його: болючим стогоном вривався він в ту відповідь і бився в ній, жалівся і змовкав безсилий і смутний. І згуки дужчали, гнівались; і ціла буря гніву вже крутилась і здіймала з дна душі стовпи думок і почувань

— Василю! Чи заклало тобі? Тю, бий його сила божа.. А диви!.. Василю!!

Катря схопила Василя за груди й дуже шарпнула до себе.

— Та?—дивлячись на неї гарячими очима, тихо спитав він.

— Та ходім?

— Куди?

Гурт згуків таки переконав журливого. Тоді вони схопилися за руки й радісні задріботили завертілись і весело затанцювали

— Василю!

— Ну?

— Їй-богу, здурів парубок! Ходім!

— Куди?

— „Куди...“ Та туди, куди й усі... Ходім, бо кину, хай тобі чорт...

— Кидай... я не підучу... Одчепись... Не чіпай мене...

Я не можу... Йдіть собі...

— Чи не сказився?! . Що-ж ти робитимеш тут?

— Не знаю.

Підійшов дядько Софрон запихканий, сердитий.

— Що-ж ви стоїте? — накинувся він.— Усі вже пішли, а вони стоять собі...

— Та ось... не хоче йти... Стоїть, як глушман... — з гнівом ткнула пальцем Катря в Василя.

Софрон глянув на нього, мовчки схопив під руку й потягнув за собою. Василь покірливо, як п'яний, посунувся за ним. Вся партія сердито ждала їх. Катря нахмурена й зла йшла позаду і не посміхнулась навіть, коли всі сміялись з Василя. Вона тільки ще раз порівнялася з ним і заговорила до нього; але, коли він мовчки повернув до неї своє бліде лице з напруженими очима й зараз одвернувся, вона гнівно всім тілом шарахнулась вперед і змішалась серед земляків.

А дядько Софрон, не дивлячись на Василя, вийняв люльку і, щось бурмочучи, став набивать її. Згуки иноді доганяли їх і щось кричали, але партія так голосно балакала й човгала ногами, що нічого не можна було розібрати. І через те, що тут не було тих згуків, вулиця була не так осяяна, і звожчики не бігали з веселим гуркотом, а стояли, понурившись, немов журилися.

Стали завертати в нову вулицю. Дядько Софрон, нарешті, роздмухав люльку, сплюнув і озирнувся. Потім швидко забігав очима по спинах і зупинився. — Василю! — крикнув він. Дехто озирнувся, але Василь не одзивався.

— Агов, Василю!!

Василя не було. Передивились усіх і стали сміятись, але дядько Софрон не слухав їх.

— Ага! — злорадно захитав він головою. — Найнявся!.. Так-так... Це він утік до музики...

— Так що-ж думать? Катайте, дядьку, разом танцювать будете...

— А потанцюємо!.. Хо-хо! Ще й як потанцюємо!.. Я вже знаю... Господін, верніть пашпорти... піду шукать.

Прикажчик сердито, лаючись, почав вишуку-

вати серед купи паспортів їхні документи; товариші сміялись, а Катря стояла й хмурими, злими очима дивилась на руки прикажчикові.

— На, та к чорту!..—кинув цей нарешті Софронів дві бумажки. Той схопив їх, сховав за пазаху і, підтягнувши клунка на плечі, швидко пішов назад. Люлька пихкала йому під носом і освітлювала його жовті вуса й хворі очі, в яких стояло щось злісне, уперте.

Але на старому місці Василя не було. Незабаром коло шукаючого Софрона зібралась ціла юрба різного люду.

Вони всі дивилися на його жовте, зморщене лице з хворими очима, а він, бігаючи очима по вулиці, оповідав їм про Василя, і не знав було, чи він сумував, чи злорадствував:

— Может, он заблуділся где?—жалісливо думала в голос якась бабуса з мішком на плечі.

Как заблуділся, найдьом...—запевнено й байдуже сказав поліцай і, позіхнувши, став одходити. За ним потроху почала розходитись і вся юрба. Знову Софрон зостався на тротуарі сам. На лиці йому стояло щось гостре, торжествуюче, завзяте і разом з тим повне безнадійного одчаю. Він наче сам наступив собі на серце, і радів од того, що воно так болять, як він це й знав, і страшно йому було від того, що воно розірветься, і в грудях стане порожньо. І він стояв посеред тротуару і, кліпаючи хворими очима, не рухався. Звожчики вже не підкочували під осяяні ворота саду, а смирно, довгою низкою, стояли понад тротуаром і куняли. Поліцай одійшов і став посеред вулиці, задумливо дивлячись кудись убік. З саду лилась музика, мрійна, ніжна, ласкава. Дядько Софрон одійшов далі по вулиці, притулився до

тину і, схиливши голову, застиг. Довго стояв він; і потроху жовте лице його ставало м'якше, ніжніше, ніби та музика гладила його по лиці і стирала з його жорстоке, уперте, злорадне. І круглий електричний лихтар, наче місяць вповні, сумно, не моргаючи, дивився на нього й ласкаво милував його згорблену, маленьку постать в жовто-зеленому сплющеному картузі.

А згуки в саду зітхали й говорили про щось бажане, хороше й недосяжне. І тонкий, дрижачий сум, як павутина над пожовклою стернею, літав од них в повітрі й обвивався круг серця. Згуки зітхали й зітхання те помалу переходило у тихий плач, повний жалю й журби. І плакало серце Софронове за ними, бо низько схилив він голову. І був похожий на п'яного, що безсило притулювся до стіни.

І раптом він підняв голову, озирнувся, прислухався й хутко повернувся лицем до саду. Звідти несло чийсь ридання, гірке, одривисте і грубе. Дядько Софрон просунув лице в дірку між прутами й забігав напруженими очима, шукаючи місце того ридання. Швидко він побачив під одним кущем щось темне, яке ніби ворушилось.

— Василю! — дрижачим голосом несміло крикнув Софрон.

Ридання стихло, і темне перестало ворушитись.

— Василю! — ще раз гукнув Софрон. — Ти?

В саду тихо замирили згуки. Ось вони зітхнули, схлипнули і вмерли... Стало тихо-тихо.

— Василю! — пошепки прошипів Софрон у дірку. — Це ти?

— Я... — грубо й товсто вирвалось з-під куща і за цим зачулось шумне й дрижаче зітхання.

В саду розлігся лопотячий дрібний шум оплесків і крику, — неначе там зраділи, що це був таки Василь.

КУЗЬ ТА ГРИЦУНЬ.

Ми постановили далі не йти.

Власне, діло було так: я рішуче стояв за те, щоб перебратись на той бік Дніпра, пройти в степи і там найнятись. Але Кузь поскріб своє рябе, заросле підборіддя, глянув у небо і сказав:

— Не! Лагерь тут. Конечно. Лягай, братці!

Грицунь моментально поклав клунок на землю і ліг, так наче це постановив не Кузь, а він сам. Ліг, закинув руки за голову і з величезним задоволенням став дивитись у небо.

А Кузь сів на свій клунок, закурив і хазяйським, діловитим оком озирнувсь круг себе. Нічого. Все було як слід. Дніпро мрійно хлюпавсь майже під самими ногами; по небу, як розсипане пір'я, пливли хмарки; сонце старалось, немов для Кузя, і пекло в спину.

— Харашо!—похвалив Кузь і запхнув кисет у кешеню. — Нада спочить.

Ми лягли біля самої дороги. Як би схотіти, то ми могли-б піднятись трошки вище й бути на великому плацу. Там було багато люду, крамниць і старий млин. Од млина ходила круг його густа тінь, і коли пересуватись за нею, то можна цілий день лежати у холодку. Лежать і виглядять собі наймачів.

Я сказав це Кузеві. Але Кузь циркнув крізь зуби в воду і недбало одповів, що йому „сонце ні

по чом“, що „салдат сонця не боїться, а как-раз
обратно“.

Грицунь дивився в небо і тільки иноді позирав
на мене, що я скажу на його... чи то пак, на
Кузеві слова.

Я ліг теж. В крайньому разі я міг скинути
одежу і скотитись в Дніпро.

— Понятно,—сказав Кузь.— А тут не наймемось,
пойдём у лоцманські села, там у день по десяти
рублів возьмьом. Лоцмани у поход поїшли, косить
нема кому, от баби й наймуть. А то на Дін рибку
ловить. Правда, Грицуню?

Але коли-б він спитав свій драний чобіт, то
той не міг би одповісти йому більшою згодою, ніж
Грицунь.

Таким чином ми далі не пішли. Правда, у нас
була ще велика паляниця, півпачки махорки
шістнадцятий номер і двадцят три копійки грішми.
Ми могли не поспішати. І коли я стояв за те,
щоб далі йти, то хіба через те, що люблю степ.

Ми пролежали два дні. Ми мали все, що треба
людині: на небі сонце, під ногами воду. Коли сонце
передавало куті меду, ми залізали в Дніпро і си-
діли в йому, скільки нам хотілось.

Але на третій день Грицунь уранці задумливо
сказав, що він їв би тараню, як би була. Кузь
сплюнув і промовчав.

Я поглядав на один город, що був з самого
краю коло води. На тому городі росла цибуля,
горох, картопля. Картопля, мабуть, була вже така,
що її можна було-б варить у тих горщечках, котрі
стирчали на кілках біля хати.

І в той день до нас підходили наймачі і пи-
тались, чи не найнялись би ми. Але Кузь з зне-
вагою озиравав кожного з ніг до голови і питав:

— А по чому даєте?

Давали стільки, що Кузь не хотів навіть з ними й говорити далі.

— Тоже фрайєр!—хитав він услід кожному.

І, помовчавши, додавав, що ми по десять рублів у день візьмемо, як підемо у лоцманські села. А то рибку на Дін ловить.

Грицунь мрійно дивився у небо. Йому сонце також було „ні по чом“. Скільки-б не смалило, а не могло-б зробити синіше його очі або смуглявіше лице. Ото й всього було в його волі, що випекти ще одну-дві біленькі плямочки на щоках. І було-б похоже, що якась дівчина пальцем у муці потикала Грицуневе лице. Не сміючи розцілувати, тільки потикала.

Так ми лежали собі на березі Дніпра. Хвилі й хмарки щось, мабуть, цікаве говорили Грицуневі, бо він весь час задумливо посміхавсь і жмурив до них віясті сині очі.

Кузь латав сорочку, сидячи на теплому камені при воді, і співав собі з таким спокоєм і задоволенням, немов він тільки й мріяв все життя добратись до цього каміння й латать сорочку.

Я дививсь на хвилі.

Ми всі були задоволені. У нас було все, що потрібно людині. Картопля на городі була вже така, що її можна було і варить, і навіть пекти. Ми в цьому переконались. Ми могли з наймом не спішити.

Але на четвертий день уранці ми раптом за нашими спинами почули гуркіт величезної гарби, а в гуркоті дзвінкий сміх і крики. Сміялось і кричало до нас обличчя дівчини, що сиділа поруч з понурим, серйозним і страшенно засмаженим парубком. Здавалось, він доручив їй сміятись і за

себе, тому не мав ніякої потреби навіть посміхатись.

І дівчина кричала й сміялась до всякого, хто їй зустрічався по дорозі. Такий, десь, був її звичай.

Але Грицунь подивився на це инакше. Він озирнувся, сперся на лікоть, і, засміявшись, закивав до неї головою, немов вона сміялась тільки до його.

Кузь перестав співати і, повернувшись до дороги, почував рябий червоний ніс свій. Очі його без всякого задоволення пробігли по гарбі з двома обличчями.

— Драстуйте!— крикнула голова дівчини.— А вже спеклись добре? Ха-ха-ха!

Можна було подумати, що вона саме й посадила нас тут.

— А добре...— привітно засміявся Грицунь.

Я поважно мовчав. Я не маю звичаю вступати у балачки зо всякими дівчатами, які тільки й знають, що реготати.

Їхні коні йшли помалу, як всякі порядні селянські коні, яким трапляється на дорозі горбик. Правда, запряжені були в „економічеську“ гарбу, що була вдвоє довша за них.

— Може, наймаєтесь?— крикнула дівчина і чогось аж висунулась з-за драбин. А очі її наче прилипили до Грицуня.

— Може й наймаємось,— поважно й голосно обізвався з каменя Кузь, тим даючи знати, що в цих справах належить звертатись уже ні до кого иншого, як до його.

Дівчина нерішуче повернулась до понурого смаженого парубка, що той скаже. Може взять цих людей, підвезти до плацу, а там прикажчик найме їх.

Але парубок неохоче хмуро глянув на нас і, одвернувшись до коней, стьобнув батогом їх і крикнув: — А-н-н-о!

Більше нічого. Коні крутнули хвостами і затюпали. З-під колес димом піднялась курява і як в хмарі закутала дівчину. Вона щось і крикнула, але ми не розібрали. Грицунь аж сів.

Потім знов ліг і, спершись на лікоть, дивився в той бік, де клубом котилась по дорозі за гарбою курява. Чогось посміхався, як до хвиль або до хмарок. І раптом ліг горілиць, заклав руки за голову і глибоко зітхнув.

Я також ліг і дивився на той бік Дніпра. Там далеко-далеко над могилою було синє-синє небо. Немов очі у цієї дівчини, що так по-дурному сміялась. Ще й на мене глянула.

Пролетіла чайка над водою, тонка, гнучка, немов із сірої бляхи зроблена. У тієї дівчини брови загнуті, як крила чайки.

Раптом Грицунь сів, глянув на мене, на Кузя і промовив:

— А той... А може-б ми пішли найматись?

Я посміхнувся, а Кузь глянув з-під лоба на його і нічого не сказав. Він на такі дурниці і одповідать не хотів. Струсив свою сорочку, розіп'яв її на руках і, з прихильністю та уважно обдивляючись її, серйозно заспівав:

Юж ми йшли, да йшли, да йшли,
Йй в Расеюшку прийшли.
Да вой люле, вой да люле
Йй в Расеюшку прийшли...

Грицунь почекав, потім нахилився до свого клунку і почав звязувать його.

Я не рушився. Кузь разів два зиркнув на Грицуна, але співав ще серйозніше.

— Так ви не той... не йдете найматься?—спитав Грицунь.

Кузь опутив сорочку, замовк і здивовано озирнув його з ніг до голови.

— Та ти ето куди?—холодно й строго промовив він.

— Та найматься-ж!

Грицунь ніяково посміхнувся.

Кузь ще раз строго подивився на його й сказав:

— Садись на место! Слушайсь команди. Найматься усі разом будем. Нам у лоцманських селах по десять рублів у день дадуть.

Але Грицунь мовчки нахилився до свого клунка, підняв його, закинув за спину і пішов по дорозі.

Кузь глянув на мене, я на Кузя.

— Стой!!—раптом заревів він і кинувся за Грицунем. Той став і озирнувся. Він все так же ніяково посміхався.

Кузь підбіг до його.

— Ти куди? Говори січас!

— Найматься.

— До цієї... куроп'ятки?

— Ато-ж.

Як би Дніпро узяв і повернув свої хвилі назад, Кузь менше був би здивований, ніж такою поведінкою Грицуня. Ще вчора вони лежали вдвох на піску, і Грицунь, поклавши голову на груди Кузя, спав біля його, як біля рідної матери.

— Ну, бачив ти такого дурня?—повернувся Кузь до мене. — Та ти знаєш, дурню, по чом вони дають?

— Ні.

— А ти знаєш, куди вони наймають?

— Ні.

— Ну, і послі цього може скажеш, що ти не дурак?

— Не.

Кузь від здивування не міг більше нічого говорити. Він упрів, але навіть піт не витирав з лоба.

Раптом узяв Грицуня за рукав і лагідно, спокійно почав:

— Дурачок ти, Грицунь, накажи мене бог. Хоч обижайсь, хоч не, а ти дурачок. Поняв? Ну, куди ти йдеш? Куди? По віщо.

Грицунь сказав, що він йде найматись. Кузь цілком резонно одповів йому, що нам поспішати нема чого, бо коли нас тут не наймуть, то ми підемо у лоцманські села і візьмемо по десять рублів у день.

Я не хотів мішатись до них. Мені згадалось, що очі дівчини не раз, а два зупинились на мені. Хм... мені все-ж таки цікаво було, чого вони зупинялись.

— А знаєте що?—установ я.— Може-б таки й справді йти найматись?.. Якось воно... Поки ще ті лоцманські села, а тут втерясмо.

Кузь грізно повернувся до мене, але я закинув свій клунок на плечі і підійшов до зраділого Грицуня.

Кузь подивився на мене, на Грицуня, сказав, що „з такими сволочами говорить би не слід“, і став теж зав'язувати свій клунок.

Ми таки найнялись. Нам дали таку ціну, що иншим разом Кузь тільки-б циркнув крізь зуби й посміхнувся. А тепер і слова не сказав. Узяв завдатку п'ятдесят копійок і купив штани. Але Грицуневі навіть не похвалився і тут же біля гарби одяг їх на старі. Одяг, закупив цигарку, сперся спиною на драбину і на штани вже не дивився. Вони йому були „ні по чом“. Схоче дьохтем

вимаже і то не жаль. Хай дивиться, хто хоче. Він навіть ноги схрестив.

А Грицунь і не бачив того. Він дивився зовсім у другий бік. Сам сидів на драбині, спустивши ноги в гарбу. Навкрути стояв гомін людських голосів, ржання коней, хльоскання батогів. Течіями туди й сюди пливи голови дядьків, жінок, у брилях, картузах, хустках. Грицунь на те не дивився. З неба сміялось сонце, тепло, гаряче, пекуче сміялось,—Грицунь того й не помічав. Мені здається, як би Кузь одяг цілком новий піджак, сів верхи на сонце і хльоскав батогом усю юрбу, Грицунь і того-б не помітив. Такі вже бувають хвилини з людиною.

Він помічав тільки, як сміялась дівчина. Йому це не трудно було, бо вона сиділа як-раз напроти його на другій драбині. У неї була синенька кохточка дзвіночком, на голові біла хусточка, а босі ноги, визираючи з-під коротенької спіднички, грали пальцями. І ноги не могли всидіти спокійно. Вже нема чого казати про очі. Вони нікого не пропускали, всіх помічали, всякого зачіпали. Подивившись на неї, можна було з певністю сказати, що вона приїхала побачитись з усім базаром.

І незнайомих у неї зовсім не було... Крім Грицуня. Вона його просто не помічала. І недалеко сидів,—а не помічала.

Коли він звертався до неї, вона якраз у той мент бачила щось дуже цікаве, на базарі і вся аж випиналась туди. Грицунь замовкав і, червоніючи, дивився на мене. Але я посміхався.

А Кузь усе стояв і кури́в. Він уже ні до чого не мішався. Хай буде так. У лоцманських селах ми могли-б по десять рублів у день узяти, але хай так.

І він стояв та курив. А Грицунь сидів на драбині і не помічав нічого.

— А ви, дядьку, збіраєтесь мене тут підкурить?— раптом штовхнула дівчина в плече Кузя. Він стояв якраз під нею.

Кузь повернувся до неї своє рябе, строге лице, озирнувшись знизу вгору і поважно промовив:

— Тебе-б іменно викурить сюдова нада...

— Ой!—зареготалась вона.—А чого так?

— Щоб поменше зуби продавала...

— А ви купіть. Дешево.

— Я так куплю, що не позбіраєш послі...

— Ой, матінко, який же сердитий цей дядько! Мабуть, маленьким кішка переступила.

Але Кузь одвернувся. Він не хотів більше говорити з нею.

А дівчина раптом повернулась, перехилилась до Грицуня, схопила за плечі і зробила так, ніби хотіла його перекинути.

У Грицуня спершу в лиці пробіг ляк, а потім зразу весь засяяв.

— А диви!—здивовано придивлялась вона до його.—І в його сині очі... Ех, ти! Тоже...

І, випустивши плечі його, почервоніла вся, сіла на своє місце, ще подивилась на Грицуня і, одвернувшись, затихла. Так-таки зразу затихла, не кричала вже, не сміялась, немов весь базар умент роз'їхався. Тільки водила очима по людях і очі чудно всміхались.

А Кузь, бачивши все те, бачивши, як зашарілось лице Грицуня, сплюнув, махнув рукою і ліг під гарбою. Хай все іде, як хоче.

Економія була невеличка. Її можна було всю запакувати в скриню і під пахвою занести куди хочеш.

Кузь сразу-ж, як приїхали, глянув, висякався і сказав, що це не економія, а старий свинюшник.

Але Грицунь не згодився.

— Та ти, може, ще скажеш, що я луччої не бачив ніkada?—с грізним дивуванням подивився на його Кузь.

— А скажу!—посміхнувся Грицунь.

Кузь подививсь на мене, я на Кузя,—такої мови ми ще не чули от Грицуня. Ні, ми не чули від його такого ніколи!

— Значить, я брешу?—киво посміхнувся Кузь.

Він уже сподівався навіть і це почути від Грицуня.

Але Грицунь того не сказав. Він тільки сказав, що економія дуже гарна, що тут усе так мило і гарно.

— Так!—циркнув крізь зуби Кузь.—Ето називається: „пропав я мальчишка, пропав я навсїгда“. Ну, дело твоє... Ходім!

Ми пішли на кухню, а Грицунь зостався на дворі. І я, озирнувшись, бачив як, він дивився на вікна управляючого.

Що Грицунь „пропав“, про це вже й балакать не варто було. Ми таки й не балакали, а тільки сміялись. Бо це таки справді було смішно і безсоромно: злигатись з панською наймичкою, хвойдою, з якоюсь горнишною, яка тільки вміє до всіх зуби виставлять.

— А що в придане візьмеш за нею?—кричали Грицуневі дівчата, вертаючись ввечері з роботи й поспішаючи за ним (Він завжди біг попереду).

Грицунь мовчав. Він не любив, коли його про це питали.

— Та що ви його питаєте? Спитайте мене.

— А ти знаєш?

— А знаю.

— А ну?

— А от вам і „а ну“! Маленьке, червоненьке ще й кричить.

— Та бре?! А де-ж вона візьме таке придане?

— А конторщики дадуть.

І сонце, заховавшись за старою могилою, сміялось разом з юрбою довгими, червоними посмішками. Тихо посміхався степ. А позаду співали Грицуневі весільної. І невеличкі ярки обгортались сумом вечора.

Грицунь ще швидче поспішав. Рідко-рідко вечеряв з нами і хутко зникав десь за панським садом. Часом чуть було його тоненький свист, а в куцах легеньке кахикання дівчини з синіми очима. Звалась вона Оленкою. Кузь же навіть і не сміявся. Чи жив на світі якийсь Грицунь, чи ні, він того не знав. Може й бачив іноді цього хлопця з смуглявим лицем, але йому не було до його ніякого діла.

Тільки раз, вкладаючись спати, він несподівано муркнув:

— Оттак пропав хлопець... Ех!

І сплюнув.

А я не чув. Я був зайнятий зорями,—вони щовечора щось говорили до мене і хитро моргали. Тільки я ніяк не міг розібрати, проти чого то вони підморгували мені.

Кузь, мабуть, давно вже не балакав з зорями, раз на завжди покинувши надію розібрати їхню хитру мову. Через те, погасивши цигарку на долоні, натяг свиту на голову й захропів. А я ще довго прислухався до зорь.

Ми звичайно спали під сиртами. Поважні та старі, вони, мабуть, багато бачили на своєму

віку. Стояли трохи похмуро, немов їм соромно було перед тими, що спали коло їх, немов знали багато такого, від чого веселим трудно бути. І завжди між ними стояв старий, гіркуватий дух, не то поту людського, не то сліз, не то чого иншого. Хто його розбере, чим можуть пахнути старі панські скирти!

Я довго що-вечора лежав без сну, іноді навіть дожидався Грицуня. Він звичайно приходив поспішно, тихенько, винувато укладався коло Кузя й затихав. Часом зітхав і вертівся. А раз навіть підвівся, сів і, торкнувшись рукою Кузя, ледве чутко покликав:

— Кузь!.. А Кузь?..

— Кузь не ворухився. Кузь не раз хвалився, що у сні чує, як блоха по соломі пролізе, але, видно, брехав, бо Грицуневого кликання зовсім не чув.

Не поворухнувся навіть, а ще дужче захропів.

Я теж лежав недвижно. Яке мені діло до того? Грицунь зітхнув, глибоко зітхнув, устав і тихо пішов у степ.

Кузь зразу перестав хропiti, почухався і підвів голову.

— От прокляті блохи, спать не дають!—незадоволено промовив він.

Я лежав недвижно. Яке мені діло до того?

— Ти спиш?

Він навіть торкнув мене рукою. Я мовчав. Я собі мав розмову з зорями і до людських розмов не хотів мішатись.

Тоді Кузь устав і став чогось вдивлятись у степ. Він когось виглядав там. Але степ темний був. Тільки здалеку, так ніби коло Двох Моги, щось співало, тихо, сумовито. Голос скидався на Грицунів.

Кузь зітхнув і знов ліг. А я лежав недвижно. Може з місяць пройшло, може більше; у всякім разі була вже така пора, коли ніхто нікого на робочих пунктах не наймає й робітники лежать сердиті та понурі, як мухи в-осени.

Тоді ми стали помічати, що економія почала робити де-які зміни в наших харчах. Давала вже не три рази гаряче, а тільки два, а то й раз на день. Замість хліба, який можна жувати, стали давати такий, що його треба було днів на два класти у воду перед тим, як їсти.

Це все здавалося нам малопідходящим. Ми про це сказали таборному. Але таборний спершу послав нас під три чорти, а потім до управляючого. Ми порадилися і рішили піти до управляючого.

В той же вечір Кузь одяг свої нові штани, а дядюшка Терентій піджак з залатаними кешеннями, покликали з собою ще душ десять і поважно, урочисто пішли до контори. Кузь два рази скидав картуза і пригладжував чуб. Дядюшка-ж Терентій виступав так, наче йшов у неділю до церкви.

Перед конторою звідкись випорхнула Оленка, блиснула до нас червоними ясними й синіми баньками очей і зникла на ганку контори. А з-за панського льоху помалу вийшов Грицунь. Він, очевидячки, прогулювався собі у вечірньому холодку. — А ну, хлопче, звертай!—підморгнув йому дядюшка Сидорець.

Грицунь зупинився.

— Куди?

— А до контори... Забастовку делать.

Грицунь нічого не сказав, почервонів, глянув на Кузя і пішов у другий бік.

В цей мент вийшов управляючий, і ні Кузь, ні Сидорець не встигли нічого сказати Грицуневі. А Кузь, видно, збирався таки щось сказати.

Управляючий уважно вислухав дядюшку Терентія.

— Умгу!—обвів нас очима.—Так чого-ж ви хочете? Тут уже Кузь не втерпів і вияснив, чого ми хочемо.

— Даже в паходах, ваше благородіє, салдацькая харч любопитнєє, чим ета,—люб'язно посміхаючись, вертів він картуз у руках—Просто, ваше благородіє, нікакой інструкції невозможно з таким хлебом. Жуйош, а он как глина. І окромя того, ваше благородіє, горячая пища одставлена. Горячая пища, ваше благородіє, нашому сословію все одно, що, звиніть, паровику пара...

— Именно!—вставив і Сидорець свою посмішку.—Як то говоритья: „дай коневі вівса, той й жени як пса“.

Ми всі зітхнули, бо це була істина.

Кузь нетерпляче повів оком у бік Сидорця,—він не любив, щоб йому перебивали мову.

— Так що, ваше благородіє,—знов посміхаючись трохи соромливо, трохи благаючи, завертів він картуза,—на щот вашого розпоряженія ми просимо, значить пищу нам луччую!..

— Хм! понуро посміхнувся управляючий.—Пищу... Може й плату ще луччу?

— Нєт, зачим? Платою ми довольні, ваше благородіє...

— Плата й у ката аби харч добра,—знов уставив Сидорець.

Кузь покосився на його.

— Умгу!--знов посміхнувся управляючий.—Ну, так от що я вам скажу, вислухайте мене як слід...

— З нашим уніманієм, — ввічливо вклонився Кузь.

— Так от що. Харч в економії добра. Кому не правиться, хай забира пашпорт і на всі чотири боки. Нікого не держим. А хто буде других бунтувать, того зараз же в тюрму. От це моє пос-
ліднє слово. Обдумайте, і хто хоче, хай приходе за пашпортом. Прощавайте.

Спокійно повернувся й пішов у контору. А ми подивились йому в спину, потім один одному в очі і хто посміхнувся, хто почухався, а хто ви-
лаявся.

Кузь не посміхався й не чухався. Одяг свій картуз, струснув головою й рішуче сказав:

— Ну, що-ж? Стало-бить, будем обдумувать: гайда, хлопці!

І ми почали обдумувать. Обдумували у полі за роботою, в таборі за обідом, під скиртами уночі, на-
віть серед співів увечері. Правда, тепер співів стало менше. Співали тільки ті, що рішуче не хо-
тіли забирать пашпортів. Вони хотіли краще їсти гливтяки, ніждохнуть на пунктах. Так вони ка-
зали. На це їм Кузь відповідав, що вони можуть по десять рублів у день узять, як підуть у лоц-
манські села, але вони не слухали і співали собі. Кузь ще говорив, що можна піти на Дін і рибу ловить, але вони й на те не приставали і так само співали. Правда, їх було мало і спів був такий же рідкий, як той куліш, що нам варили, але це їх не спиняло.

Особливо це не спиняло Грицуня. Він навіть одного вечора й за панський сад не пішов та все співав. А співаючи, часом щось шепотів то одному, то другому. І після того шепотіння спів їхній ставав веселіший.

Кузь тільки поглядав на Грицуня. Він тільки поглядав і циркав крізь зуби. Говорити з цим хлопцем він не мав чого,—хай з ним говорять інші.

І з Грицунем говорив дядюшка Терентій, Сидорець, Галинка з ямочкою на підборідді, чорноброва, наче з п'явками над очима, Оксана, говорив глухий Перепічка, але Грицунь, мабуть, поговорив попереду з кимсь іншим та через те вже нікого не слухав. Він тільки посміхався й дивився убік.

Посміхались і ті, з якими він шепотівся. І зорі в небі посміхались. Мрійно та ласкаво шепотіли в панському саду старі дерева, а з-за старих дерев стиха чулась пісня та легеньке кахикання. Якась дівчина ходила там і ждала; та ждучи, мабуть, застудилася, що кашляла.

Кузь сидів на призьбі, пихкав цигаркою й дивився в землю. І кожний раз, як пихкав, рябий ніс його і щоки червоною плямкою виступали із тьми. До розмови він не мішався. Навіть і тоді, як піднявся знову крик і сварки, як Грицунь вирвався з юрби й пішов кудись до саду, навіть тоді Кузь нічого не сказав. Він тільки циркнув убік, піднявся, натяг свиту на плечі і мовчки пішов за скирти.

А ми постановили завтра вранці забірати паспорт. Хай економія управляється тими, що зостаються, тими панськими помийницями, лакузами. Хай управляється!

Так ми постановили й розійшлися спати. Тільки чи спалось кому, чи ні, а Кузь усю ніч вертівся, жаліючись, що блохи не дають йому спати. Я йому на те нічого не міг сказати. Він навіть разів зо два уставав, виглядав когось, зітхав і знову вкладався. Я лежав і дивився до зорь.

Грицунь же в ту ніч не спав з нами. Може він спав з ким иншим, ми того не знали.

А може й зовсім не спав усю ніч. Щось було на те схоже, бо коли вранці зустріли його біля кухні, очі йому були стомлені, сонні і мрійно задумливі.

А проте, коли побачив, що ми всі з клунками рішуче й весело рушили до контори, задумливість його зникла, і він пішов за нами. Пішли й ті, що zostавались. Вони голосно сміялись і хотіли подивитись, як нам будуть давать роцот нагаями.

Кузь не звертав на їх уваги. Як людина, котра знає, що робить, він виступав попереду всіх, часто озирався назад і, наче унтер-офіцер, голосно й строго кричав:

— Смірно! Всім разом... Не одставать. Не робеть. Пашпорти й роцот, больше нічево!

Поруч з ним ішов дядюшка Терентій і посміхався одними очима. Він теж знав, що робить.

Сонце забарилось за довгими скиртами. Воно, мабуть, знало, що ми в цей день не вийдемо уже на поле, тому й не поспішало пекти землю і через те на подвір'ю лежали довгі тіні від дерев і будівель. Трава сивою росою була запорошена і холодок приємно дихав в лице. Тільки вершечки далекого гаю були уже позолочені.

Нас ждали. Управляющий, двоє черкесів, табірні і прикажчик. Вони теж посміхались, дивлячись на нас. Черкеси, граючись, хльоскали себе нагаями по ногах.

Тут же й синьоока Оленка чогось крутилась. Вона була з мискою в руках,—бігла, мабуть, до льоху. Але до того було цікаво подивитись, як нас будуть черкеси роцитувать, що й за льох забулася. Побачивши Грицуна, вся зашарілась і тільки

дзвінко засміялась до прикажчика, що аж управляющий повернув до неї своє похмуре, товсте лице з жовтим зів'ялим носом.

А Грицунь теж чогось почервонів і винувато подививсь круг себе.

Кузь на те все не звертав ніякої уваги. Не бажаючи довго балакати, він коротко та ясно заявив управляющому, що ми хочемо забрати свої пашпорти, взяти роцот і йти собі з цієї економії. Дядюшка Терентій, а за ним і вся „вармія“ наша, як казав дядюшка Сидорець, підтвердили, що именно ми хочемо забрати пашпорти і роцот.

Управляющий вислухав байдуже й хмуро подивився на нас і став казати, що за бунти тепер по голові не гладять, що ми забастовщики, що ми слухаємось всяких пройдисвітів, що він нам добра бажає, а через те радить нам не слухатись пройдисвітів, послухатись його та йти в поле, бо вже не рано.

Але ми знов сказали, що ми хочемо їсти людському, а коли нам так не дають, то ми підем собі кудись в інше місце.

Управляющий знов вислухав і понуро озирнувся до черкесів. Ті зараз же підійшли ближче. Прикажчик посміхнувся, а ми стали тісніше.

Я поглядав на Грицуня. Він пильно й хмуро дивився на черкесів. Іноді приторкався поглядом до Кузя, але зараз же одскакував ним, немов лице Кузя було гаряче, як сковорода на вогні. І чогось зовсім не дивився на Оленку, хоча вона не раз і не два подивлялась в його бік.

— Так усі хочете забирать пашпорти?—спитав управляющий.

— Усі... Усі...

Управляющий мовчки оглядав нас. Хто його

ними хвилями тріпотів гарячий вітер. Хто його зна, що він бачив там, але очі його сумно та ніжно жмурились.

Тільки як Кузь озирався й, оглядаючи командирським оком „вармію“, на хвилинку зупинявся поглядом на йому, він соромливо й радісно посміхався до Кузя й злегка червонів. Кузеві очі ставали також соромливо радісними, але він швидко одвертався й голосно весело затагував:

Юж ми йшли, да йшли, да йшли,
Яй в Расеюшку прійшли..

І по степу в гарячих хвилях повітря до старих могил пливла наша пісня.

А ввечері ми лежали на станції й чекали четвертого класу.

Грицунь поклав голову на груди Кузеві, як на подушку, і дивився у небо. Зорі вміли з ним розмовляти, бо він посміхався до них і хмурих віясті очі.

Кузь же, закривши руки за голову, дивився на довгий ряд вагонів і говорив про те, що як не станемо в лоцманських селах, то підем на Дін і будемо рибу ловить. Тепер риба ловиться добре, то заробимо не гірше, як в якійсь паршивій економії. А то в Крим до моря піти.

— Верно я говорю, Грицунь? Га?

— Ато-ж...—зітхав Грицунь і посміхався до зорь.

І зорі, як дівочі очі, проміясті та мрійні, ніжно посміхались до його.

З М І С Т.

СТОР.

Рання творчість Винниченкова на тлі громадського життя	
<i>О. Гермайзе</i>	vii—xii
Голота	3
Біля машини	146
Хто ворог?	177
На пристані	196
Раб краси	213
Кузь та Грицунь	284

КНИГОСПІЛКА

Київ, ул. Воровського, 48. ХАРКІВ, Горькіновськ. проул., 2

ЛІТЕРАТУРНА БІБЛІОТЕКА

Кобилянська О. Новелі. Редакція і стаття Якубського	90 к.
Кобилянська О. Земля. Повість.	
Вступна стаття П. Филиповича . . .	1—50 „
Коцюбинський М. Вибрані твори.	
Редакція і вступна стаття Ан. Лебідя	90 „
Коцюбинський М. Fata morgana. Повість.	
Редакція і вступна стаття Ан. Лебідя	80 „
Куліш П. Чорна Рада. Хроніка 1663 р.	
Редакція й вступна стаття О. Гермайзе	1 — „
Куліш П. Поезії. Редакція й стаття М. Зерова . .	90 „
Мартович Лесь Вибрані твори. Редакція й вступна	
стаття Мих. Могилянського	1—10 „
Мирний П. і Білик І. Хіба ревуть воли, як ясла повні.	
Ред. і вступ. стаття Б. Якубського . . .	2 — „
Мирний П. Лихо давнє й сьогочасне.	
Ред. і вст. стаття Б. Якубського . . .	75 „
Нечуй-Левицький І. Микола Джеря. Повість.	
Ред. й вст. стаття А. Ніковського . . .	70 „
Олесь О. Вибрані твори.	
Ред. і вст. стаття П. Филиповича . . .	80 „
Самійленко В. Вибрані твори.	
Переднє слово, примітки й редакція	
Ол. Дорошкевича	1—20 „
Тобілевич І. (Карпенко-Карий). Вибрані твори.	
Переднє слово, примітки й редакція	
Ол. Дорошкевича	90 „
Франко І. Поезії. Ред. й вст. ст. М. Зерова . . .	60 „
Черемшина М. Село вигибає.	
Ред. й вступна стаття М. Зерова . . .	75 „
Щоголів Я. Поезії.	
Вибір і передмова М. Зерова	75 „
Шевченко Т. Поезії, т. I і II по	1—60 „
Стороженко О. Вибрані твори	1—25 „
Кобилянська О. В неділю рано зілля копала . . .	1—25 к.
Руданський С. Поезії	1—

1890

Груб 92 коп
(1986)

638

Ціна 1 карб. 35 к.

PA 638